

319489

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

8.

2002 • 4

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
2002/4
12. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktória, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

Tartalom

Előszó	5
--------------	---

ALAPKÉRDÉSEK

Ferge Zsuzsa: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban.....	9
Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon	34
Havasi Éva: Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon	51
Ladányi János–Szelényi Iván: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában.....	72

ÉLETHELYZETEK

Darvas Ágnes–Tausz Katalin: A gyermekek szegénysége	95
Farkas Zsuzsanna: Helyzetkép az észak-magyarországi szegény gyerekek iskolai életéről	121
Simonyi Ágnes: Családok peremhelyzetben városon és falun	131
Medgyesi Márton: A szűkös öregség: az idősek jövedelmi helyzete a kilencvenes években	143

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Éltető Ödön–Havasi Éva: Az elemzési egység és az ekvivalenciaskála megválasztásának hatása a jövedelmi egyenlőtlenségre és szegénységre.....	157
Spéder Zsolt: A szegénység Magyarországon – az arányosított deprivációs index koncepciója alapján.....	171

VÁLASZOK EGY KÖRKÉRDÉSRE

Krémer Balázs: Három kérdés, 10+1 tézis – a szegénységről és a globalizációról	190
Szalai Erzsébet: Globalizáció, rendszerváltás, szegénység – és az értelmiség felelőssége.....	203

ABSTRACTS	208
-----------------	-----

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: Hegedűs Rita
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 224-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

ISSN 1216-2051

VENDÉGSZERKESZTŐK:

DARVAS ÁGNES

TAUSZ KATALIN

FERGE ZSUZSA

ELŐSZÓ

A Szociológiai Szemle ezen száma mintegy társ্কötete a Szelényi Iván által szerkesztett 2001. évi 2. különszámnak. A 2001-ben készült kötet a szegénységről, s ennek „társadalmi nemi” és etnikai összefüggéseiről végzett, hat kelet-európai országot átfogó összehasonlító vizsgálat első eredményeit közölte. Az elemzés olyan „neoliberális” rezsimként mutatta be Magyarországot, melyben a szegénység kevésbé kiterjedt és kevésbé mély, mint a keletre és délre távolabb fekvő úgynevezett „neopatrimonialis” rendszerekben. Ugyanakkor Magyarországon is rosszabb volt a helyzet, mint a korai nyolcvanas években. S noha a szegénység elnöiesedése nem volt kimutatható, az etnikum fontos tényezőnek mutatkozott. Magyarországon, miként másutt is, a romák többsége nagyon szegény volt, bár a nagyon szegények többsége nem volt roma.

Ez a különszám a magyarországi szegénységet és kirekesztést állítja középpontba mind elméleti, mind empirikus kérdésfeltevések alapján. Távolról sem fedi le valamennyi, az országban e kérdésekről folyó kutatást. Különböző okokból csak rövid bepillantást kap az olvasó (Havasi Éva tanulmányában) egy viszonylag új, a szegénység dinamikájával foglalkozó kutatási területről (l. pl. Spéder 2002)¹. Nem volt terünk arra, hogy bemutassuk a kirekesztés fogalma körüli, mostanság kibontakozó vitákat. Nem teljesen sikerült az az elképzelésünk, hogy érzékletes közelképet adjunk a sebezhető vagy különösen veszélyeztetett helyzetben lévő csoportokról. Az eddigieknél talán sikerült kicsit jobban megvilágítani a gyerekek, az idősek, a munkanélküliség-adósság-bizonytalanság csapdájában vergődő gyerekes családok életét, de nem készültek el a tanulmányok a gyermeküket egyedül nevelőkről vagy a társadalmi helyüket épp elvesztő, a kiilleszkedés útját járó férfiakról. Más szavakkal, pontosan tudjuk, hogy mennyire részlegesen fedjük csak le ezt az ország további útja szempontjából is oly fontos témát. Mégis reméljük, hogy hozzátesznek valamit a magyar újkapitalizmus természetéről folyó oly szükséges vitákhoz is, és annak megértéséhez is, hogy mit jelent a szegénység és kirekesztés.

Havasi Éva összefoglalja és kiegészíti a szegénység-kirekesztés hosszabbtávú trendjeiről tudottakat. A hosszabb időszakot felölelő, de most nagyobb mintán és új kérdésekkel folyó háztartási költségvetési felvételek alapján egy sor fogalmi tisztázás mellett számos különböző szegénység-mutatót közöl. E mellett a többszörösen hátrányos helyzeteket kirekesztésként felfogva sokoldalú képet fest a kirekesztettnek tekinthető családok számos csoportjáról. Elemzi a szegénység hosszabb és rövidebb távú dinamikájának néhány kérdését is, a jövőre vonatkozó várakozásokkal együtt. Más szerzőinkhez hasonlóan Havasi is nehéznek látja a sokszoros hátrányok és kirekesztés bűnös köreiből való kitörést.

Szalai Júlia azt vizsgálja meg, hogy milyen folytonosságokkal és milyen szakításokkal közelített a politika a szegénység kérdéséhez a rendszerváltás előtt és után.

¹ Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó

után. Úgy látja, hogy az 1989 utáni tömeges lecsúszás elemzésekor különbséget kellene tenni a tömeges elszegényedés és a tartós szegénység között. A növekvő szűkösség létrehozta a segélyezési ipart, s ezzel a szegények ügyintézésének elkülönült, más társadalmi problémáktól leválasztott rendszerét. Ezzel a szegénység társadalmi természetét egyrészt az individualizálás fedi el, másrészt az ügyintézés (menedzselés) kistélepléseknek átadása. A tanulmány második része azokat az egyéni és csoportos helyzeteket írja le, amelyekre a tartós és mély szegénység jellemző. A veszélyeztetettek azok, akiknek sosem volt családjuk, vagy a család összeroppant, és akik a fekete gazdaság kalodájába zárták be magukat hiányos képzettségük vagy érdekvényesítésre való képtelenségük okán. Két kollektíven szegény csoportról is ír, a kis zárványtelepülések lakóiról, és a cigányság 60-80 százalékát kitevő roma szegényekről.

Ladányi János és Szelényi Iván a 2001-es kötetben ismertetett vizsgálat, a „Szegénység, etnikum és nem az átmeneti társadalmakban” adatait felhasználva elemzik három ország, Bulgária, Magyarország és Románia cigánylakosságának helyzetét. Ismertetik az elszegényedés 1989 utáni általános folyamatait, és kimutatják a romák különösen erős sebezhetőségét, akiknek helyzete a két szegényebb országban elkeserítővé vált. A szerzők elemzik azon tényezőket, amelyeknek szerepük van a szegénység kialakulásában. Úgy látják, hogy a legfontosabb determináló tényező a képzettség/iskolai végzettség, s nem sokkal marad e mögött az etnikum, illetve a nem (a gyerekeket egyedül nevelő anyák révén), s ezeket követi a munkanélküliség. Végül azt a korábbi feltevésüket tesztelik, hogy a posztkommunista átalakulás során kialakulhat egy roma lét alatti osztály (underclass). Három dimenzió, a lakóhelyi szegregáltság, a munkaerőpiacról való kirekesztettség és az oktatásból való kirekesztettség különböző kapcsolatait vizsgálva három kimenetelt tartanak lehetségesnek: a kasztosodást, a lét alatti osztály (underclass), vagy egy alsó osztály (lower class) kialakulását. Minthogy Bulgáriában és Romániában a szegregáció mindhárom területen erős és egymással összekapcsolódik, a szerzők szerint lehetséges a kasztosodás létrejötte. Magyarországra nézve inkább azt vélelmezik, hogy egy roma alsó osztály jön létre, mert az etnikai közösséget osztály jellegű kritériumok osztják meg.

A szociológiai gondolkodás ma két szélsőség között ingadozik a tekintetben, hogy hogyan is szerveződnek a társadalmak a globalizálódás korában, amikor reális reménnyé, (egyres országokban valósággá) vált a bőség. Egyes értelmezések és jövőre vonatkozó elképzelések szerint a tradicionálisan értelmezett kultúrát a globalizálódás és a posztmodernizmus megszüntetik. A társadalmi és kulturális meghatározottságok eltűnnek, ha az egyéni identitások keresése és az „élet esztetizálása” kerülnek általános célként a társadalom napirendjére (Featherstone 1995)². A spektrum másik szélén a régi vágásúbb gondolkodókat találjuk, akik nem akarják feladni azt az elképzelést, hogy a társadalmak mégiscsak valahogy strukturálódnak, és hogy az osztály kategóriája – bármit jelentsen is – továbbra is érvényes. *Ferge Zsuzsa* ehhez a gondolati iskolához kapcsolódik. Tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy felvázolja az államszocialista és az újkapitalista társadalom struktúráját, majd meg-

² Featherstone, Mike (1995): *Undoing culture. Globalization, postmodernism ad identities*. Sage

vizsgálja az összefüggést az uralkodó ideológiák által mindig befolyásolt struktúra és az egyenlőtlenségek, illetve szegénység mértéke között.

A kötet második tömbjében három helyzetet világítanak meg a tanulmányok. *Darvas Ágnes és Tausz Katalin* a szegények gyerekeivel foglalkoznak részletesebben. Felteszik azt a nem gyakori kérdést, hogy hogyan is oszlanak meg az erőforrások a családon belül, és legalábbis kísérleti érvénnyel arra jutnak, hogy a szegény családokban a gyerekek szükségletei nagy valószínűséggel elsőbbséget kapnak a felnőttekével szemben, de még így is csak csökkenteni tudják a szülők a létfontosságú hátrányokat, megszüntetni nem. Az egyik meglepő eredmény egy Budapesttel kapcsolatos ellentmondás. Budapest általános helyzete az országos átlagnál jobb, a falvakénál sokkal jobb, ugyanakkor a budapesti szegény gyerekek helyzete rosszabbnak látszik, mit a falun élőké.

Simonyi Ágnes 120 mélyinterjú alapján fontos következtetésekre jut azokról a családokról, amelyeket különösen rosszul érintett a társadalmi-gazdasági átalakulás. A családok nehézségei zömmel a munkaerő-piaci folyamatokra vezethetők vissza. A stabil munkahely hiányával összefüggő állandó bizonytalanság széles csoportok – fiatalok, kisgyerekes anyák, idősödők, romák – fizikai és lelki egészségét és családi életük épségét veszélyezteti. A munkahely hiány következtében egy új csoport jelent meg történelmileg először Magyarországon: olyan fiatal családok, ahol a felnőttek, akiknek sosem volt kapcsolatuk a munkaerőpiaccal, segélyen kezdik az életet, és ahol a gyerekek nem ismernek más életmódot, mint amit a szegénység és reménytelenség határoz meg.

Medgyesi Márton a Magyar Háztartás Panel kutatásának és a TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálatainak adatait elemezve mutatja be a szegények arányának változását az időskorú népességben. Az eredmények arra utalnak, hogy míg a kilencvenes évek első felében, a gazdasági recesszió idején a biztos jövedelmet jelentő társadalombiztosítási nyugdíj megvédte az időseket a nagymértékű jövedelemcsökkenéstől, addig az utóbbi három-négy évben ellentétes irányú folyamat játszódik le. Bár az idős népességben belül jelenleg is kisebb a szegények aránya, mint az aktív korúak között, a reáljövedelmek emelkedése mellett 1998 és 2001 között romlott az időskorú népesség relatív jövedelmi helyzete, és általában nem éri el az átlagos szintet. Az idős népességben belül különösen az egyedülálló és az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező idősek szegénységi kockázata jelentős.

A szegénység és kirekesztés valósága sokrétű, időben-térben változó. A szegények tragédiái láthatatlanok maradhatnak, a szegénység körvonalai homályosak. A kutatásnak és a politikai döntéseknek azonban pontos, egyértelműen meghatározott fogalmakra van szükségük. A lehetséges definíciók körüli viták több mint száz éve kezdődtek, és nem fognak egyhamar nyugvópontra jutni. E számban két módszertani tanulmány kapcsolódik ezekhez a vitákhoz. *Spéder Zsolt* a fogalom „demokratizálására” tesz javaslatot oly módon, hogy figyelembe veszi az emberek véleményét arról, hogy milyenek „tisztas” élethez minimálisan szükséges standardok. A tanulmány Magyarországra és az egykori Kelet-, illetve Nyugat-Németországra vonatkoztatva közli az „arányos deprivációs indexet” (PDI). Az így meghatározott szegénységi arányok nincsenek messze a széles körben használt jövedelem alapú szegénységi rátáktól, de nem ugyanazt a kört fedik le: a szegénység más aspektusairól van szó. *Éltető Ödön és Havasi Éva* fontos elemet tesznek hozzá egy

ugyancsak mostanában zajló vitához, amely akörül folyik, hogy hogyan kell figyelembe venni a nagyobb családoknál megjelenő méretgazdaságosságot az ekvivalens jövedelmek számításánál. A probléma különösen fontos a szegénységi arányok nemzetközi összehasonlításánál, s ezért az Európai Unió szempontjából is releváns. A vitatott kérdés az, hogy milyen súlyokkal kell figyelembe venni az egyes családtagokat kisebb és nagyobb családoknál. A legújabb, az OECD által javasolt módszer az, hogy az első családtag után minden további személy súlya 0,5. Ez a mérték nem tükrözi a szegényebb országok tapasztalatait, amelyekben magasabb az individualizált kiadások, például az élelmiszer vagy ruházkodás aránya. Ezekben a helyzetekben a második és további tagok súlya a javasoltnál nagyobb, s alkalmasint a háztartás nagysága és korösszetétel szerint is változó kellene hogy legyen. Az eltérő módszerek alkalmazásának fontos gyakorlati következményei vannak. Magyarországon például a három- és többgyerekes családok szegénységi kockázata az átlagosnál 3,2-szer nagyobb, ha a magyar módszert alkalmazzák, és csak 1,7-szer nagyobb az új OECD módszerrel. A szerzők hangsúlyozzák, hogy általános, mindenütt azonos módon számított ekvivalenciaskála nem alkotható meg, mert az egyes országok speciális körülményei befolyásolják a skálát.

A két utolsó tanulmány körkérdéseinkre érkezett válasz. A körkérdések a szegénység és globalizálódás összefüggéseiről (Mennyire tekinti a szegénység mai magyarországi mértékét és formáit a piaczgazdaság és globalizálódás természetes velejárójának?), illetve az értelmiség felelősségéről (Van-e az értelmiségnek felelőssége a szegénységgel kapcsolatban?) kértek véleményt. *Szalai Erzsébet* és *Krémer Balázs* válaszait kaptuk meg.

Reméljük, hogy minden tökéletlensége ellenére sikerül e külöszámnak valamit érékeltnie abból, hogy mit jelent ma Magyarországon a szegénység és kirekesztettség. Egészében a magyar helyzet kedvezőbbnek tűnik, mint szegényebb és rosszabb hatékonyságú szociálpolitikával működő országokban, ami reményteljesebbé teszi az erőfeszítéseket. Ugyanakkor nagyon hosszú út áll még az ország előtt, hogy csökkentse a szegények és kirekesztettek szenvedéseit, és hogy összetartozó, befogadó társadalmat építsen fel.

Szerkesztők

Ferge Zsuzsa

STRUKTÚRA ÉS EGYENLŐTLENSÉGEK A RÉGI ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN ÉS AZ ÚJKAPITALIZMUSBAN*

A hatvanas évek közepén arra a kérdésre kerestem választ, hogy miért nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, mint lenniük kellene a politika deklarált ideológiája és önképe szerint is, meg az én igazságérzetem szerint is. Pedig akkor – az erőszakos diktatúra évei után – nem is voltak különösebben szembeűnőek ezek a különbségek. A legalapvetőbb egyenlőtlenség, a hatalmi viszonyokból adódó, tabu volt, a hatalmi szakadék következményei pedig rejtve maradtak, illetve a demokrácia és a jogállamiság akkor megnevezhetetlen hiányában léteztek. A fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeit, a gazdagság és szegénység tényeit nem csak a hatalom fedte el, hanem az épp akkoriban fellendülni kezdő gazdaság is. Annyi az akkor viszonylag kedvező politikai klímában mégis felfejthető és kimutatható volt, hogy ezek az egyenlőtlenségek léteznek – ezeket írta le az első rétegződéskutatás (KSH 1966; Ferge 1969).

Ma másként merül fel számomra a régi kérdés. Úgy, hogy miért nőttek meg olyan hirtelen, olyan látványosan a társadalmi egyenlőtlenségek a korábbi rendszerhez képest. A dúskáló, gyakorta hivalkodó gazdagság és a szélsőséges nyomor a mindennapok része lett. Ez ma nem is mond ellent a politikában nagy szerepet játszó piaci fundamentalizmus (Soros 2002) ideológiájának, és sokak a piac természetes, alkalmasint helyeslendő velejárójának tekintik az új egyenlőtlenségeket. A többség igazságérzetével azonban súlyosan ütközik az egyenlőtlenségek elszabadulása. Az ellenérzéseket a megszokás sem enyhíti: 2001-re inkább még nőtt az a túlnyomó többség, amely a jelenlegi egyenlőtlenségeket túlzottnak tartja.¹ Azt hiszem, az utolsó fél évszázad strukturális változásainak rövid áttekintése segíthet megérteni az egyenlőtlenség, szegénység és kirekesztés mai problémáit.

* Köszönöm Deák Andreának a gondolataim tisztázásához nyújtott segítséget, Adrian Sinfieldnek a bátorítást és kiegészítéseket, kollegáimnak a tanulmány segítőkész megvitatását.

¹ Lásd a TÁRKI 1999. évi ISSP *Egyenlőtlenség* felvételének adatait. Az adatfájl átadását köszönöm a TÁRKI-nak.

Mennyire változott a struktúra?

A társadalom szerkezetét formáló viszonyok átalakulása sokféleképpen értelmezhető. Kolosi Tamás (2000) három megközelítésmódot különít el. Az első – weberiánusnak nevezett, de az amerikai rétegződésméletekre alapozó – nézetrendszer szerint a szocialista és a tőkés társadalmak egyaránt hierarchikusan szervezettek, strukturáló mechanizmusaik szinte azonosak. Csupán a politikai, gazdasági és kulturális egyenlőtlenségi dimenziók hatásának erőssége tér el egymástól. A második felfogás – továbbra is Kolosi szerint – a marxista osztályszemléletet használja, és eltérően írja le a két struktúrát. E szerint „a tőkés társadalmakban az egyenlőtlenségek alapvetően a tulajdonlás mentén jelennek meg, míg a szocialista társadalmakban a »kizsákmányoló« osztályok helyére az állami apparátus kerül” (Kolosi 2000: 32). A harmadik megközelítés, amelyet Kolosi sajátjának tekint, illetve Szelényi felfogásával rokonít (Szelényi 1992), épít a másik két felfogás elemeire, de azokat a magyar társadalomfejlődés sajátosságaihoz adaptálja. Így a társadalmat a redistributív és a piaci szerkezet kettősségével írja le mindkét társadalomban. Ez a Kolosi-féle L-modell, illetve a Szelényi-féle kettős háromszög modell. A rendszerváltás során e „két nagy társadalomszervező erő” egymáshoz való aránya és funkciója változott, főként a tekintetben, hogy másként generálják, illetve tompítják az egyenlőtlenségeket. A két „erő” egyben két „mechanizmus” is, azaz „a rendszerváltást úgy foghatjuk fel, mint a két rendszerszervező mechanizmus közötti súlypont-, illetve arányeltolódást” (Kolosi 2000: 38). Ez a leírás olyan benyomást kelt, mintha a változás nem lett volna túl radikális.

Valóban máig folyik a vita arról, hogy történt-e „forradalmi” változás a rendszerváltással, vagy sem. Sok múlik az archimedesi ponton, azaz hogy milyen szintről tekintünk a történésekre. Világtörténelmileg talán több a folytatás, mint a szakítás: az államszocializmusok beletartoztak a posztindusztriális felé haladó ipari társadalmi paradigmába, a posztmodern felé tartó modernitásba. A globális szinten meghatározott világrendszerek konstrukciójából való kiindulás esetén viszont radikális, forradalmi változást jelent, hogy az egyik rendszer gyakorlatilag megszűnt. Mi az utóbbi konstrukción belül maradunk, de egyetlen összetevőjére, a magyar társadalomra koncentrálunk.

A következő kérdés az, hogy egyáltalán mit értünk forradalommal. Ha a modell a francia forradalom, amelyhez nem csak egy új társadalmi formáció feltételeinek a létrehozatala tartozik, hanem a mára teátrálisra maszkírozott véres erőszak is, amely fizikailag semmisíti meg a korábbi uralkodó osztály tagjait, akkor nálunk nem volt forradalom: „nem tetszettünk forradalmat csinálni”. Ha definíciónk olyan esemény-sorokra korlátozódik, amelyek viszonylag rövid idő alatt gyökeresen megváltoztatják a társadalmat (és társadalmi differenciálódást) szervező eszméket, elveket, intézményeket, viszonyokat és szerepeket, akkor 1989 után Kelet-Közép-Európában végbement, itt-ott talán ma is tart, egy – többnyire „tárgyalásos” – forradalom. Hogy helyénvaló-e a forradalom kifejezést használni, ízlés dolga lehet. Mondandóm lényege az, hogy mélyebb strukturális változásról van szó, mint amilyent például az a megfogalmazás sejtet, hogy a fő rendszerszervező mechanizmusok – redistribúció és piac – súlya egymáshoz képest változott. A strukturáló erők változtak.

Az államszocialista struktúra váza

Először teszek a nyilvánosságot vállaló és még sok részletében bizonyára zavaros kísérletet arra, hogy újragondoljam az 1960-as évek közepén kialakított felfogásmat a társadalmi rétegződésről és struktúráról, és hogy megpróbáljam értelmezni a mai struktúrát. Mindezt egy olyan, rövidre szánt tanulmány keretében, amelynek a vállalt feladata az, hogy felmutasson valamit a mindenkori struktúrák és az egyenlőtlenségek, illetve a szegénység közti összefüggésekből.

Magam (sokakkal összhangban) a struktúrát viszonyok kapcsolódásaiból formálódó rendszerként fogom fel. Az államszocializmus struktúrájának alapja, meghatározója a viszonylag nyugodtabb szakaszokban is a központi hatalom működésmódja, a központi túlhatalom által meghatározott viszonyok voltak. A hatalmi viszony teljes aszimmetriája valami olyasmit jelent, hogy a ténylegesen hatalommal rendelkezők igen szűk csoportja (a nómenklátúra vagy elit vagy talán politikai uralkodó „osztály”) áll szemben a túlnyomó többséggel, amelyet szinte teljesen kizár a legitim hatalomhoz való hozzáférés lehetőségeiből. E kizárás eszköze a „jogi káosz”, a jogforrási hierarchia tisztázatlansága, a jog politikai eszközként használata.² Alkotmányosan ugyan léteznek a „polgári” és „politikai” jogok (Marshall 1991), ám az alkotmányt bármilyen alacsonyabb jogforrás, akár miniszteri rendelet is érvénytelenítheti. Ezzel a papíron létező jogok kiürülnek. A politikai osztály így autoriter módon dönt anyagi és szimbolikus források létrehozásáról, elosztásáról és újraelosztásáról, és ezek révén arról is, hogy az emberek vagy csoportok milyen helyet foglaljanak el mindezen szintereken. A teljhatalom a „fent lévők” és a többiek közti társadalmi távolságot szakadékká növeli. Valóban, a politikai uralkodó osztály a legtöbb kelet-európai „szocialista” országban szegregált, külön világban élt, és alig használta a nép számára elérhetővé tett közjavakat. Védett luxus lakótelep, külön kórház, sötét ablakos gépkocsi, külön üdülő, külön boltok szolgálták ki őket. Szinte az mondható, hogy felfelé rekesztették ki magukat a társadalom egészéből, amelynek tagjaival nem tudhattak „polgári”, egyenrangú kapcsolatot fenntartani.

Ezt a hatalmi viszonyt egy 1960 körüli kutatásban nem tudtam kezelni. Ezért elválasztottam a hatalom mint átfogó társadalmi viszony „társadalmi munkamegosztáshoz tartozó” aspektusát, a társadalmi jelentőségű döntéshozatalt és az „öncélúvá váló” kényszert és erőszakot, amikor a hatalom „elidegenedik” a társadalomtól és tényleges társadalmi funkcióitól. Ez utóbbi aspektusról csak annyit mondtam, hogy nem tartozik tárgyamhoz (Ferge 1969: 96–97).

A hatalmi viszony mindazonáltal önmagában semmit nem mond arról, hogy mi volt a diktatúra további tartalma, hogy egyáltalán *mit is akart a hatalom akarni*. E kérdésre megint rengeteg válasz van a nagyhatalmi törekvésektől a hatalom önmagáért való birtoklásának gyönyöréig. Mindez áll az akkori abszolút hatalom birtokosainak jó részére, de nem igazít el abban, ami itt a mi kérdésünk, hogy hogyan akarta a hatalom alakítani, vagy hogyan „hagya alakulni” a tényleges élethelyzeteket, hogy milyen egyenlőtlenségrendszer, milyen „rétegződés” jött így létre. *A hatalmi viszony diktatórikus jellegéből nagyjából minden kiszámítható a szabadság sorsáról, de semmi nem következik az egyenlőtlenségek alakulására nézve.*

² Köszönöm Juhász Gábornak ezt a magyarázatot.

A hatalom céljainak megértéséhez nem tehető zárójelbe az az *ideológia*, amelynek nevében a konkrét célokat megfogalmazták. Ebből a szempontból – nagyon rövidre zárva – olyan felzárkózási, „modernizációs”, civilizatórikus kísérletről volt szó, amelynek hivatalos ideológiája szocialista eszmék alapján próbálta volna az új társadalmat megszervezni. Tulajdonképpen a hatvanas években a rétegződésre vonatkozó kérdést rosszul tettük fel. *Nem az volt a rejtély, hogy miért voltak „túl nagyok” az egyenlőtlenségek, hanem az, hogy miért csökkenhettek olyan jelentősen a háború előtti Magyarországhoz képest.* Erre csak részben adnak magyarázatot a diktatórikus eszközök. Sok olyan (egyenlősítő, pontosabban egyenlőtlenségcsökkentő) folyamat és intézmény jelent meg, amelyek a többség társadalmi igazságosságra vonatkozó képzetének megfeleltek, és *bevezetésük nem diktatórikus módszerekkel is lehetséges lett volna.* Egyébként az egyenlőtlenség-csökkentés távolról sem csak anyagi források elosztásának átalakításáról szólt, hanem jogokról, életesélyekről, érintkezési formákról, szimbolikus rendszerekről is. Ha Marshall kategóriáit követjük, akkor úgy tűnik, hogy a polgári és politikai jogok formálissá tétele vagy megszüntetése ellenére egy sor szociális és gazdasági jog – a munkához való, kulturális, egészségügyi, szociális, személyiségi stb. jogok – megvalósult. Azért használom az „úgy tűnik” kifejezést, mert nem vagyok meggyőződve arról, hogy a polgári és politikai jogok lényegi (szubsztantív) érvényesíthetősége nélkül lehet szociális stb. *jogokról* beszélni, hiszen ezek garanciáját épp a két első jogtípus biztosítja. Ugyanakkor egy sor munkához kapcsolódó, társadalombiztosítási, a kultúra elsajátításához (iskolázáshoz) való, a nőket emancipáló jog *tényszerűen, szubsztantíve* mégis létezett – formális érvényesíthetőségük maradt korlátozott. Mindenesetre a szociális jogok legitimebbek, erősebbek és nehezebben visszavonhatók, ha nem fentről hulló ajándékok, hanem a polgárok civil jogaik révén megharcolnak értük, és politikai jogaik révén megszavazzák őket.

A változások egy része eleve többségi követelés volt, tehát legitim. Ilyen volt az 1945 utáni legelső években a rendies kötődések, a fensőbbség és alázat viszonyainak megszüntetésére irányuló igyekezet, és ilyen volt a földosztás; a későbbi években ehhez csatlakoztak a mindenki számára ingyenesen hozzáférhető közjavak, a jóléti redistribúció bővítése, az úgynevezett nagy szociális ellátórendszerek kiépítése, vagy a „munkához való jog”, még akkor is, ha a munkakötelezettség (legalábbis férfiak esetében) egyben jogkorlátozást is jelentett. Az egyenlősítő törekvések más része fokozatosan legitimálódott, mint mondjuk a nemek közötti egyenlőség. És természetesen egy sor egyenlősítő kényszer sosem vált legitimmé, le is pattantak a szabadbá váló társadalomról, mint például az elvtárs megszólítás, amelyet a sokszor sutta urazás-hölgyezés váltott fel. Egyébként megszólításaink kiforratlansága is a civilizációs folyamat bakugráisaival kapcsolatos. Ezúttal egy rendies eredetű és férfidominanciára épülő megszólításrendszert próbáltunk polgárian horizontálissá tenni.

Az egyenlőtlenségcsökkentés tehát ideológiai alapú hatalmi cél volt. De természetesen rengeteg egyenlőtlenség élt tovább vagy jött újonnan létre. Fontos kutatási kérdés volt, hogy mi is szervezi az egyenlőtlenségeket az adott hatalmi paradigmán belül. Az iskolázottság, a régiók, a település jellege (városiassága vagy nagysága), a vezető-vezetett hierarchia, a gazdasági ágazat, a jövedelem, alkalmanként a társadalmi származás külön-külön is sokféle egyenlőtlenséget hordoztak. Mégis szükség volt egy átfogóbb, több strukturális jelentést hordozó osztályozásra. A régi marxi

kategóriák idejüket múlták, az új politikai társadalomképnek – a két osztály és egy réteg „modellnek” – sosem volt sok köze a valósághoz. A megoldást a létfenntartó foglalkozások szerepének újragondolásában és struktúrához kapcsolásában láttuk.

Úgy tűnt, hogy a döntéshozatal, a fölé- és alárendeltségek, a tudás, a munka által igényelt fizikai és szellemi erőfeszítések, a munkakörülmények, sőt bizonyos mértékig a lakóhely és a társadalmi indulás bizonyos mértékig mind hozzájárultak egy – a társadalmi munkamegosztáson belüli helyet kijelölő – létfenntartó tevékenység formálásához. Ezt a kombinációt neveztük el „a végzett munka jellegének”. Természetesen akkor is tudtuk, hogy a „munkajellegcsoport” nem jelent sokkal többet, mint a korábbi „társadalmi-gazdasági csoportok”, vagy valamilyen foglalkozási csoportok átkeresztelését. Az új fogalomra azért volt szükség, hogy érzékeltesse, változott a csoportképzés mögöttes logikája.

A munka jellege az egyenlőtlenségek számos dimenzióját vagy összetevőjét látszott összekapcsolni.³ Az osztályozás nagyjából megfelelt a társadalom „természetes” tagolódásának, azaz egy széles körben elfogadott társadalmi konstrukciónak is: a javasolt csoportokkal a kérdezettek azonosulni tudtak. Azt sosem állítottuk, hogy a munka jellege szerinti osztályozás az egyenlőtlenségek többségét megmagyarázza. A feltételezés csak annyi volt, hogy e csoportoknak a legtöbb egyenlőtlenség esetében jelentős magyarázó erejük lesz.

Az empirikus kutatás eredményei a feltevést igazolták. A munkajellegcsoportok igen sok egyenlőtlenséggel meglehetősen szoros kapcsolatban voltak. Az is igazolódott, hogy többé-kevésbé rendezett hierarchiát alkotnak. Sok átfedés ellenére a trendek egyértelműek voltak. Így a csoportok alkalmasak voltak egy, az egyenlőtlenségeket összefoglalóan bemutató társadalmi rétegződési modell kialakítására.⁴

Ugyanakkor a hatalom működésmódja minden differenciálódást letompított: vagy szándékkal egyenlősített, vagy indirekt módon készített meglévő differenciák el-leplezésére, a mindig meglévő spontán mozgások direkt vagy indirekt lefojtására.

Ebben a megközelítésben a fokozatosan kialakuló piac egy olyan történet része, amelyet egy merev séma nem tesz láthatóvá. A piaci érdekek, formák, mozgások kétségkívül előretörőben voltak, de nem ezek jelezték egyedül, hogy a társadalom megelégtelte a lefojtottságot, a korábbinál sokkal nagyobb igénye van saját mozgás-terre. A spontán szabadságtörekvések egyre jobban beleivódtak szinte minden jelenségbe. Jelen voltak a hatalmi viszonyokban, a munkafolyamatokban, a formális jövedelmek melletti informális jövedelmekben és így tovább. A „géemkázó” szakmunkás, a *pápai* kereskedelmi eladó, az *arisztokrata* közgazda, a *zsidó* orvos vagy az *Erdélyből* áttelepülő asztalos „munkajellegcsoportja” a régi maradhatott, de ők maguk az önkifejezés lehetőségeit, régi vagy új identitásokat kezdtek nyíltan is keresni. Ezzel nyitogatták a szabadság, a spontán, s egyben autonóm cselekvés ajtait. A redistribúció-piac kettőssége a kényszer és autonómia (vagy kényszer és szabad-

³ Ezért valószínűleg félreértésen alapul az az észrevétel, hogy e rétegződésmóddal hiányossága az, hogy „egy dimenzió, a munka alapján próbált érvényes társadalomszerkezetet rajzolni” (Valuch 2001:24).

⁴ Minthogy a rétegződéskutatás célja a hivatalos két osztály-egy réteg szemlélet cáfolata volt, nem értem azt a értelmezést, hogy a munkajellegcsoportokat csak azért javasolta a szociológusok egy csoportja, hogy kivédje „az osztályárulás bűnébe esés vádját” (Gyáni-Kövér 1998:72).

ság) ellentétes egységből valamit megragad a gazdaság területén. Ám épp a kettő mindenütt jelenlévő feszültségteli egységét, amely egyben folyamatosan változtatta a társadalom jellegét is, nem tudja kifejezni.

Ezt a bonyolultságot és dinamikát nehéz ábrázolni. Erre a munkajellegcsoportok is alkalmatlanok. A diktatórikus hatalmi működés és az ez ellen feszülő szabadságkeresés játékát, amely fokozatosan megváltoztatta, szakaszokra tagolta a rendszert magát is, nem tudom egyetlen egyszerű sémában ábrázolni. A munkajellegcsoportok is csak egy – szerintem alapvető és a struktúrát megérteni segítő – rétegződés leírására jók. A rétegződés és struktúra közti viszonyt (amelyet korábban nem tudtam kezelni, és homályban hagytam) mégis igyekszem valamennyire szemléltetni az *1. ábrában*. Itt a hatalmat (értsd, a diktatórikus hatalmat) a társadalmi munkamegosztáson kívülre és föléje helyeztem, jelezve, hogy mintegy satuként szorítja a társadalmat. Ezzel igyekszem érzékeltetni a hatalom társadalommeghatározó, társadalomtól elkülönülő és társadalmat lefojtó jellegét.

Az egyenlőtlenségek alakulása az államszocializmusban – példák

A hatvanas évek idézett kutatásai bemutatták, hogy mit jelentett a munka jellege szerinti rétegződés 1962-ben. A későbbi kutatások számos társadalmi változást leírtak. Kevés olyan elemzés volt azonban, amely az egyenlőtlenségek alakulását a hatvanas évekkel összehasonlítható módon vizsgálta volna. Az *1–5. táblázatok* adatai azonos rétegződési kategóriákkal világítják meg a változást. Amennyire tudom, ezek az összehasonlító adatok itt most először jelennek meg.⁵ Felvillantják a modernizációs-civilizációs kísérlet kétségtelen sikerét bizonyos területeken. Bebizonyosodott, amit az 1982-es vizsgálatnál előfeltevésként megfogalmaztunk (Várnai 1982), hogy a teljes struktúra feljebb csúszott, és a társadalmi távolságok a legtöbb területen csökkentek.

Az *1. táblázat* az iskolázottság gyors növekedését mutatja, a *2. táblázat* pedig a társadalmi munkamegosztás gyors, habár felemás modernizálódását (Andorka 1997). Az ellátottsági mutatók, fogyasztási szintek jelentősen javultak. A lakáshelyzet ugrásszerű javulását és az egyenlőtlenségek 1962 utáni további csökkenését a *3. és 4. táblázat* vázolja. Az *5. és 6. táblázat* néhány kulturális szokás vagy gyakorlat hasonló jellegű változását mutatja be. A jövedelmek változása ugyanezt a tendenciát mutatja. Ebben az esetben sejthető, hogy a jövedelmi olló ilyen összeszorítása feszültségeket generálhatott, hiszen ellentétes volt mind az erősebb csoportok érdekei-

⁵ A MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Kolosi Tamás vezetésével nagy léptékű, 16000 fős mintát felölelő felvételt hajtott végre 1982-ben, az ún. rétegződés-modell vizsgálatot. Engem a felvételt követően felkértek, hogy Várnai Györgyivel együtt hasonlítsuk össze az 1982. évi eredményeket az 1962. évi rétegződési adatokkal. A munkát nagyon megnehezítette, hogy az 1982. évi vizsgálat nem építette bele a kutatási tervbe az 1962-ben használt kategóriákat és kódokat. Várnai Györgyi megfelelően átdolgozta az anyagot, és az összehasonlító tanulmány néhány fejezetét meg is írta. Az én fejezeteim azonban (az MTA Szociológiai Intézetében induló más munkák miatt) nem készültek el. Az itt közölt adatok Várnai Györgyi kéziratából származnak, s itt szeretném neki megköszönni a felhasználás lehetőségét és az elvégzett óriási, végül miattam kiaknázatlanul maradt munkát.

vel, mind a globális szinten erősödő (neoliberális) ideológiákkal, mind a nemzetközi gyakorlattal (7. táblázat). A munkajellegcsoportok mind 1960, mind 1980 körül a jövedelemszórásból keveset (húsz százalék körüli, majd ennél is kisebb arányt) magyaráztak. A lakásminőség esetében a magyarázó erő nagyobb, bár szintén csökkenő volt, a kulturális szintnél azonban mindig jelentős és növekvő (49 és 56 százalék).

A strukturális változások elemeként értelmezhető a nők és a romák (itt adatokkal nem illusztrált) helyzetének javulása iskolázási, foglalkoztatási, jövedelmi szempontból. Igaz, mindkét csoport esetében a munka révén történő „emancipálás” kétélű jelenség volt. A nők esetében azért, mert miközben a nők jogai kétségkívül erősödtek, miközben nőtt a kereső nők iskolázottsága és jelenléte a felsőbb régiókban, vezetők és értelmiségiek között is, a legrosszabb pozíciókban, elsősorban a segédmunkások között, a nők többséggé váltak. A cigányok esetében hasonló típusúak voltak a változások, de kevesebb pozitív elemmel. Igaz, a romák túlnyomó többsége – a férfiak több mint nyolcvan, a nők mintegy hatvan százaléka – bekapcsolódott a rendszeres jövedelemszerző munkába. Sokan új, bár rossz minőségű lakáshoz jutottak. A gyerekek többsége óvodába került. Mindezzel elindultak felfelé egy modernizációs-civilizációs lejtőn. Képzettségük azonban nem követte a foglalkoztatás bővülését, s ezért csak a foglalkozási hierarchia legalsó lépcsőig jutottak el, többségük segéd- vagy betanított munkás lett.

Igaz, a hatalmi szakadékot nem tudtuk mérni, de a diktatúra puhulásával ennek az ároknak a mélysége is feltehetően csökkent. Ugyanakkor a rendszer bizonyos szempontokból alul nyitott maradt. Az állampolgár fogalma és valósága hiányzott, a politika csak a munkavállalót tekintette a társadalom elfogadható tagjának. Akik bármilyen okból nem váltak munkavállalóvá (mert túl távol voltak mindentől, vagy egyedül neveltek gyereket), nem is számíthattak semmilyen közsegítségre.

Összefoglalva az eddigieket, a strukturális viszonyokat egyszerre alakította a diktatórikus hatalmi viszony, a közjólétet növelni, az egyenlőtlenségeket csökkenteni akaró domináns ideológia, ezzel összefüggésben a magántulajdon hiánya és a létfenntartó foglalkozásokat kijelölő viszonyok rendszere. Nem hiszem, hogy ez osztálystruktúra volt, bár a „politikai uralkodó osztály” létezett. Azt hiszem, leginkább rétegezett struktúraként fogható fel, a munkajellegcsoportok alapján meghatározott rétegekkel, amelyek empirikusan leírhatók voltak. A kapott társadalmi tagolódás érthető volt, és egybehangzott az emberek mindennapi tapasztalataival. Másiként, a csoportok nem mesterségesen képződtek, s illeszkedtek az emberek társadalmilag konstruált, de csak részben rájuk kényszerített identitásképeéhez. Noha a rendszer számtalan öröklött és új differenciálódással működött, egészében a struktúra lefojtott maradt: a spontán mozgások, spontán érdekérvényesítések, saját identitásvállalások fokozatosan és némi sikerrel tágítani igyekeztek a falakat. Ám a spontaneitás és autonómia korlátai még a puha diktatúra éveiben is erősek maradtak.

Szegénység az államszocializmusban

Az ország a hatvanas években még szegény volt. Ez a források viszonylag egyenletes eloszlása mellett a hatvanas évek végén is még azt jelentette, hogy a szűkösség általános volt, harminc-negyven százalék volt nagyon szegény, és gazdagnak csak a politikai elit és annak közvetlen kedvezményezettjei voltak tekinthetők.

A hatvanas évek végétől bekövetkező jelentős gazdasági növekedés nagyon gyorsan lecsurgott a foglalkoztatásszélesedés, az univerzális ellátások bővülése, az elemi szükségletek fedezését az alacsony jövedelmek ellenére lehetővé tévő (mesterséges) árrendszer stb. révén. Minden ilyen eszköznek voltak negatívumai is. A „teljes foglalkoztatás” például arra épült, hogy elvileg és jogilag a létfenntartás csak munkával lehetséges. E megkötések mellett viszont a foglalkoztatás kereteit olyan tágra szabta a politika, hogy lehetett munkát találni. Ama képzetlen emberek többsége is helyet talált, akiket egy kizárólag termelékenységre és profitra orientált társadalom „foglalkoztathatatlanoknak” (unemployable) szokott ítélni. A nyolcvanas évek közepére az abszolút szegénység visszahúzódott, a relatív szegénység (az átlag fele alatt élők aránya) körülbelül öt százalékra zsugorodott. Ahogyan az általános szűkösség csökkent, úgy vált egyre világosabbá, hogy a differenciálás „spontán” mozdítóerőit a hatalmi akarat nem tudhatta megszüntetni. Kitűnt, hogy a kulturális és szociális tőkék generációk közötti átörökítése fennmaradt, s az egy generációval korábbi jó helyzet, alkalmasint egy generáció elsüllyesztése után, felszínre tör (MTA Szociológiai Kutató Intézet 1984). Akkor vált az is világossá, hogy a szegénység nem szűnt meg, s hogy a szegénységből kitörés esélyei történelmileg-társadalmilag meghatározottan nagyon eltérőek. A hetvenes és nyolcvanas években végzett kutatások sok oldalról felhívják a figyelmet a társadalmi mobilitási csatornák záródására, az egyenlőtlenségek, szegénység és kirekesztés kockázataira. Ezzel együtt, amíg többé-kevésbé épen fennmaradtak a teljes foglalkoztatás, a munkajogok, az ártámogatási rendszer, az univerzális szolgáltatások és a közel univerzális ellátások, illetve korlátozott maradt a magántulajdon lehetősége, addig az egyenlőtlenségek csak lassan nőttek, jobbra a hetvenes évek közepétől.

Kutatásokra utalok, holott manapság közhellyé vált, hogy az előző rendszer ideológiai okokból tabusította a szegénységet, s ezért nem történtek kutatások sem. Az állítás első fele igaz, a második azonban nem egészen az. Az első elmélyült szegénykutatást, amely a KSH jövedelemeloszlási vizsgálatához kapcsolódott, Kemény István végezte az 1968. évi helyzetről. A tanulmányt megjelenése előtt betiltották, de jól ismertté, mára klasszikussá vált (Kemény 1992). Kevésbé tart számon a szakma sok kisebb, a szegénységet fókuszba állító kutatást és szociográfiát, de nem váltak közismertté az 1982. évi „Rétegződés-modell vizsgálatnak” a szegénységre vonatkozó információi sem. A már említett „rétegződés-modell vizsgálat” anyaga kilenc kötetben jelent meg. Ezek közül *kettő csak a szegénységgel foglalkozott*. Bokor Ágnes *Depriváció és szegénység* című munkája, amely Peter Townsend vizsgálati módszereit igyekezett átültetni, a sorozat VI. köteteként, később könyvként is megjelent (Bokor 1987). Az Utasi Ágnes által szerkesztett VIII. kötet csak társadalom peremén élő csoportokkal foglalkozott (1987). A kutatók realizálták, hogy számos csoport kimaradhatott a nagy mintából vagy kis számuk, vagy a mintavétel sa-

játosságai miatt. Feltételezésük szerint közülük sokan szegények, kirekesztettek lehetnek. Külön kiegészítő mintákat állítottak össze e csoportok vizsgálatára. Az egyik minta a gyakran munkahelyet változtató segéd munkásokra vonatkozott (1026 fős minta). Egy másik a munkásszállók azon lakóit vizsgálta, akik nem ingáztak rendszeresen, azaz feltehetően kényszerből éltek a szállón (680 fős minta). Száz mélyinterjú készült a hajléktalanokkal, csövesekkel, csavargókkal. Viszonylag nagy minta segítségével tárták fel a legszegényebb cigánytelepek lakóinak életkörülményeit (1946 család, kb. tízezer fős minta). Ez a hatalmas információ tömeg jórészt kiaknázatlan, illetve kevésbé ismert maradt.

Ami a sokféle információból kibontakozik, abból úgy tűnik, hogy voltak régi meg új szegények, de a maiaktól részben eltérők. Számuk és összetételük periódusonként változott politikai hatásokra, a gazdaság helyzetétől, a nyugdíjrendszer beérésétől vagy a munkaerőpiac méreteitől függően. A hatvanas években a „rég szegények” a háború előttről itt maradt csoportok vagy azok utódai voltak, a mezőgazdasági cselédek sorsát folytató állami gazdasági munkások, napszámosok, a városi alkalmi és segéd munkások; a kis települések lakói, akikhez akkor még alig ért el valami a civilizációs vívmányokból; a sokgyerekesek, főleg az egykeresős családokban; a gyermeküket egyedül nevelők; és a cigányság többsége, akik épp elhagyni készültek a régi szegény életformát, de még nem kapaszkodtak meg az új helyzetben. A hatvanas évek elején a még csak a lakosság egy részét lefedő és alacsony összegű nyugdíjak miatt az idősek nagy része is szegény volt – részben új szegény, ha nyugdíját vagy vagyonát elvették, részben tradicionális szegény, hiszen a szegény családok öregjei mindig bizonytalan helyzetben voltak. Mellettük éltek további, részben új, részben régi peremcsoportok, csövesek, munkásszállásokra szoruló hajléktalanok, fogyatékosok. Mindezen csoportok együtt a hatvanas években még nagy tömeget jelentettek. Közülük az „új szegények” lényegileg a politikailag deklasszáltak, arisztokraták vagy a volt felső réteghez tartozók, akik (ha nem hagyták el idejében az országot) vagyonukat és munkájukat elvesztették, akik közül sokakat az ötvenes évek elején kitelepítettek, és akik az ötvenes évek végétől tértek vissza a városokba, de többnyire csak alantas fizikai munkát vállalhattak.

A nyolcvanas évekre (a hatvanas évekhez képest) a szegények száma radikálisan csökkent. A gazdasági növekedés a több munka és kereset révén is, a szociálpolitikai „öntözőrendszer” révén is gyorsan „lecsurgott”. A nagyon kiszélesedett foglalkoztatás, a nyugdíjrendszer fokozatos beérése, a relatíve magas és majdnem univerzális családi ellátások legalább szűkös megélhetést és a mindennapi élet viszonylagos stabilitását biztosították. Munkához majdnem mindenki hozzá jutott. 1982. évi számításaim szerint egy és két százalék között lehetett a férfiak körében a tényleges (nem nyilvántartott) munkanélküliség. A legmélyebb szegénységben azok éltek, akik semmilyen munkához nem jutottak, és semmilyen módon nem kötődtek a munkaerőpiachoz. A nyugdíjra nem jogosult idős legfőlőbb az időskorúak segélyéhez juthatott. Egy többgyerekes asszony, ha férje „eltűnt”, és ő maga képzetlensége vagy a gyerekek miatt nem tudott munkát vállalni, semmilyen jövedelemre nem formálhatott jogot. Azaz a rendszer alulról továbbra is nyitott volt. Megmaradt szegénynek vagy szűkölködőnek a „tradicionálisan szegények” egy kisebb része, a mozdulni nem tudó, falusi vagy városi zárványokban élő mezőgazdasági vagy segéd munkások, a gyorsan csökkenő telepi cigányság egy része (lásd Szalai Júlia, e szám). Az

idősek helyzete relatíve javult, a sokgyermekeseké relatíve romlott. A szegénység szűkülő újratermelésében továbbra is jelentősek voltak a strukturális okok, bár a hivatalos szemlélet mindig igyekezett az okok egyéniesítésére, s ezzel a szegények önhibásként feltüntetésére (lásd például Gönczöl 1991).

A magyar újkapitalizmus struktúrájának váza

A rendszerváltást a leginkább lényegre törő közhellyel úgy szoktuk jellemezni, hogy a parancsgazdaság (tervgazdaság) piacgazdasággá alakult, a diktatúra meg többpárti parlamenti demokráciává és jogállamisággá. Mindez igaz. Strukturális szempontból azonban úgy gondolom, hogy nem a piac mint legfontosabb társadalomszervező intézmény a kulcskérdés, hanem a piacgazdaságot lehetővé tévő jogok és viszonyok, különösen a magántulajdonhoz és szabad szerződéshez való jog, illetve az ezen az alapon kialakuló tulajdoni és munkaerő-piaci viszonyok.

Főtebb úgy érveltem, hogy a diktatórikus államszocializmusban a teljhatalom úgy vágta szét a társadalmat a hatalommal rendelkezőkre és nem rendelkezőkre, hogy szinte nem volt köztük más kapcsolat, mint a (nem mindig látható) elnyomás. Ez a hatalmi rendszer jelölte ki, vagy legalábbis szerette volna kijelölni a további strukturális viszonyok működési módját, terepét, kapcsolódási pontjait.

Strukturáló szempontból a hatalmi viszony domináns helyét a tőkeviszony vette át a piaci társadalomban. Ez is kettévágja a társadalmat (ezt mutatja be a 2. ábra) tulajdonosokra és a többiekre. A két térfél között azonban sokféle kapcsolat van. A munkavállaló függ a munkáltatótól, legyen az a magántőke vagy az állam. A gazdasági tőke (és gazdasági viszony) uralhatja a politikai hatalmat (Szalai 2001). Az ábra nem tudja például megmutatni, hogy mennyire sűrű a kapcsolatrendszer a nagytőke és az alkalmazotti státusban lévő felső vezetők között. A strukturális viszonyok változása olyasmint jelent, hogy a magántulajdon meghatározóvá, a politikai hatalom szerepe kevésbé kitüntetetté vált, mint korábban. *A politikacsínálás belépett a társadalmi munkamegosztást belülről strukturáló viszonyok közé.*

Mindemellett mindkét hierarchián – a tőketulajdonosokon és a többieken belül – óriásiak maradtak a fent és lent közötti távolságok. Az egyenlőtlenségek, különösen a tőketulajdonosok esetében, elszabadultak. Az ábrában a tőketulajdonosokat a tőke nagysága és az alkalmazottak száma szerint rétegeztem.⁶ Ez leegyszerűsítés, a két kritérium szétválasztható lenne (2. ábra).

A tőkével nem rendelkezők a munkaerőpiacon jelennek meg, mint kínálat. Helyzetük attól függ, hogy találnak-e itt helyet vagy sem, vagy ha helyet nem is, legalább munkaerő-piaci jogcímet valamilyen ellátásra. A 2. ábra második része négy fő csoportot különít el: azokat, akiknek van stabil alkalmazásuk az elsődleges munkaerőpiacon; akik nem állnak alkalmazásban, csak valamilyen munkavégzésre szerződnek mint afféle tőke nélküli vállalkozók; akiknek csak rendszertelenül vagy csak a fekete- (nem legális) piacon van helyük; továbbá azokat, akiknek nincs munkaerő-piaci helyük. Ez utóbbiak egy része korábbi munkaviszonya jogán kaphat megélhetéséhez

⁶ A tőketulajdonon belüli hierarchia azonos E. O. Wright megközelítésével, egyébként a két konstrukció elvei különböznek.

ellátást (nyugdíjat, táppénzt, munkanélküli járadékot), mások csak a lét jogán kaphatnak bármit is, ha vannak ilyen segélyek. Az alkalmi munkavállalók, az „atipikus” munkát végzők, a szerződéses külsősök egy része, a feketepiacon dolgozók és a végképp kiszorulóknak megélhetése bizonytalan: egy elfogadható megélhetési szinthez való jogaik és munkajogaik általában gyengék.

A 2. *ábra* második és negyedik oszlopa a munka jellege szerint besorolt példákat ad arra, hogy milyen fajta munkák végezhetők a tőketulajdon különböző szintjein, illetve a munkaerőpiac különböző helyzeteiben. Nagyon habozva, de osztálycímkéket is ragasztottam e csoportokhoz. A kérdőjelek arra utalnak, hogy nagyon bizonytalan vagyok abban, mennyire írható le a magyar újkapitalizmus osztályterminusokban. Jelenleg csak a felső és alsó csoportok láthatók valamennyire is világosan: elméletileg többé-kevésbé körülírhatók, empirikusan nagyjából megtalálhatók. A felső és alsó osztály közti sokaság vegyes képet nyújt. Sokféle kritérium szerint rétegezhetők, például képzettség vagy jövedelem vagy – mint a továbbiakban bemutatjuk – munkajellegcsoportok szerint is. Osztályhatárok azonban nemigen látszanak, nem is igen szokták őket keresni. A politikai szövegek és a tudományos kutatások az utolsó évtizedben szinte kizárólag a középosztályra vagy középosztályokra összpontosítottak. A munkásság, hogy munkásosztályt már ne is említsünk, szinte eltűntek a szótárból. Tovább kellene vizsgálni, mi a szerepe ebben a hiányban a még alig megértett változásoknak, illetve többé-kevésbé tudatosult politikai és gazdasági érdekeknek. Itt e kérdést nyitva hagyom.

A 3. *ábra* mindazokat átfogja, akik a tőkepiacon vagy a munkaerőpiacon aktívak. Az osztályozás a munkajellegcsoportok szerint történt, amely csoportosítást még mindig egy sor mögöttes viszony kapcsolódásának tekintek. Az *ábra* ezek közül a hatalom/tekintély, illetve a piacon értékesíthető tudás szintjei szerinti rendezések metszéspontjában lévő csoportokat nevesíti. A címkék hasonlóak, de nem teljesen azonosak az államszocializmusban használt címkékkel. A korábbi vezetők menedzserként feltüntetése a menedzserizmus terjedésére utal, ennek minden előnyével-hátrányával. A tradicionális értelmiség hivatásszerűségének gyengülését próbálja érzékeltetni a szakember-szakértő címke használata. Az átalakítás azonban befejezetlen. A szolgáltató szakmákban dolgozók számban lassan felülmúlják a munkásokat, tagolódásuk megértése és elnevezése hiányzik. A házimunkát még ez a modell is a munkamegosztáson kívülre szorítja. Az önállók elhelyezése bizonytalan. Lebegnek a munkamegosztásból lefelé kényszerből kiszorulóknak – „kívül” vagy „belül” vannak a munkamegosztáson? Úgy tűnik továbbá, hogy az iskolai végzettség szerepe a korábbinál is kitüntetettebb – lehet, hogy másként kellene megjeleníteni (nem csak mint a végzett munka egy dimenzióját). Vagyis a kategóriák új körülményekhez igazítása még további kutatásokat igényelne.

Bármennyire tökéletlenek is az újkapitalizmus struktúráját bemutató javasolt modellek, empirikus igazolásuk megkísérelhető. A továbbiakban bemutatandó adatok szerint a fentiek szerint kialakított „munkajellegcsoportoknak” van társadalmi relevanciájuk mind strukturális meghatározó tényezőként, mind a rétegződést leíró kategóriákként. Célszerű lenne azonban, mint erre utaltam, sok mindent változtatni, s akár a „munkajellegcsoportok” elnevezést is elvetni, hogy az új kategória érzékeltesse a munkajelleg mellett a tőkeviszony és a munkaerő-piaci helyzet együttes strukturáló-rétegző fontosságát. A modell jövője még átalakítások mellett is teljesen

bizonytalan. Nem tudjuk, hogy mi fog történni az egyenlőtlenségekkel, ha a struktúra remélhetően feljebb csúszik. Az elszabaduló egyenlőtlenségek élezhetik a társadalmi megosztottságot, fent önkéntes, lent kikényszerített elkülönülést, kirekesztődést hozhatnak létre. Mások épp úgy gondolják, hogy – épp ellenkezőleg – a posztmodernitás a „nagy narratívák” eljelentéktelenedését hozza magával, s ezzel a társadalmi meghatározottságok gyengülését, az individuális választások sokasodását, az „élet esztétizálásának” programját (Featherstone 1995). Ma csak annyit tudunk, hogy a társadalmi tér középső részein nőhet az indeterminizmus, miközben számos jelenbeli és jövőbeni magatartás és tendencia, a fizikai és társadalmi életesélyek lent is, fent is túlságosan is kiszámíthatóak.

A piacgazdaság egyenlőtlenségei

A strukturális viszonyok nem határozzák meg egyértelműen a társadalmi egyenlőtlenségek mértékét. Az analógia nem teljes az államszocializmussal kapcsolatban mondottakkal. Arról azt állítottam, hogy a hatalmi viszony diktatórikus jellegéből nagyjából minden kiszámítható a szabadság sorsáról, de semmi nem következik az egyenlőtlenségek alakulására nézve. A tőkeviszony dominanciája mellett mindkét szempontból nagy a meghatározatlanság. A piacgazdaságból nem következik sem a polgári, sem a politikai szabadságjogok csorbítatlansága – kivéve a magántulajdonhoz való jogot. A tőkés piacgazdaság köztudottan összefért már fasiszta vagy katonai diktatúrákkal. Igaz, az utolsó évtizedek fejleményei azt támasztják alá, hogy a globalizálódó piacgazdaság kikényszeríti a (legalább formailag) demokratikusabb hatalmi viszonyokat. Az egyenlőtlenségek léte a tőkeviszonyból következik, mértékük azonban nem előre meghatározott. A 19. és 20. századi, de főként a második világháború utáni Nyugat-Európa története végül is arról szól, hogy hogyan lehet az egyenlőtlenségeket kordában tartani a szabadságok túlzott csorbítása nélkül, alkalmasint bizonyos szabadságok bővítésével.

A piacon generálódó egyenlőtlenségek csökkentésére két állami eszköz létezett. Az első a munkajog, amely (természetesen hosszú 19. századi előzmények után) a 20. század egyik nagy találmánya. Az első és kivált a második világháború után erősödő jogokkal megszűnt a munkások teljes kiszolgáltatottsága, az egyéni munkaszerződéseket lassan „körülveszik és áthatják törvény által garantált kollektív szabályok” (Castel 1996: 93.). Tulajdonképpen ezzel vált társadalmilag tiszteletreméltó foglalkozássá a fizikai munka.

Az egyenlőtlenségek kordában tartásának másik (nem pontosan elkülöníthető) eszközrendszere a szociális jogok szélesedése, amely folyamatot szokásosan a jóléti állam erősödésével írják le. A második világháború utáni világhelyzet alkalmas volt arra, hogy ideológiailag és pszichológiailag egyaránt elfogadhatóvá tegyen bizonyos önkorlátozásokat, az individualizmus lefojtását. Az akkori, a közös szenvedések formálta korszellem magyarázhatja szolidarisztikus intézmények erősödését. A szocialista világrendszer léte fenyegetés volt, és Nyugat-Európa számára kihívás annak bizonyítására, hogy a piacgazdaság még ebből a szempontból is felül tudja múlni a szocializmust, hogy a kapitalizmus a szocialista célokat is jobban meg tudja valósí-

tani. A bizonyítás mind a munkajogok, mind a jóléti rendszerek esetében jó néhány országban sikerült (Therborn 1995).

Azóta ez a helyzet változott. A hetvenes évektől a piaci erők elkezdtek átalakítani a háború utáni jóléti és egyenlőtlenségkorlátozó konszenzust. Thatcher és Reagan óta a gyakorlatban érvényesül a küzdelem a piac egyeduralmáért, a közösségi és szolidarisztikus intézmények ellen, a korlátlan egyéni érdekérvényesítésért, a piaci fundamentalizmusért. Az egyenlőtlenségek gyors ütemben nőttek az országok többségében. Ezek a történések és a globalizációval való összefüggésük jól ismertek.

A rendszerváltás utáni egyenlőtlenség és szegénység

A rendszerváltás során két mozgás időben egybeesett. Az egyik mozgás, a neoliberais (piaci fundamentalista) lendület, 1990 táján nagyjából a csúcspontján volt. A piac felszabadításának programjában szerepel mind a közösségi jóléti rendszerek leépítése a választás szabadsága nevében, mind a munkajogok gyengítése a munkaerőpiac felszabadítása érdekében. A másik mozgás a rendszerváltó országokban érvényesült. Ezekben az országokban a lefojtott struktúrában elnyomott érdekek követelték érvényesülést. Az igény teljesülését az új, demokratikus politika számos szférában biztosította. A leginkább elnyomott érdekek között az egyik legfontosabb a tulajdonosi, gazdagodási érdek volt, amely most hirtelen érvényesíthetővé vált. Ennek az érdekérvényesítésnek a neoliberális ideológia szinte erkölcsi alapot adott. Azt hiszem, a két folyamat egyidejűsége, ha tetszik, a két hullám amplitúdójának egymásra halmozódása magyarázza, hogy az egyenlőtlenségek növekedése rohamossá válhatott, és semmilyen jogi, politikai vagy erkölcsi gátba nem ütközött. A következmény a csökkenő társadalmi össztermék korábbinál sokkal egyenlőtlenebb eloszlása volt. Az ismert következmények a tömeges munkanélküliség, a többség szegényedése, a szegénység mélyülése, a jóléti rendszerek zsugorodása és elveik átalakítása, a létbiztonságok megrendülése.

Ami az egyáltalán mérhető jövedelmi egyenlőtlenségeket illeti, a két szélső tized közti szorzó 1987-ben kevesebb mint ötszörös volt, 2000-ben pedig közel tízszeres. A vagyoni különbségek ennél nyilván nagyobbak, de adatok nem állnak rendelkezésre. A 9. táblázat azt mutatja be, hogy 1989 és 2000 között hogyan nőtt mintegy háromszorosra mind a relatív, mind az abszolút szegénység.⁷ A 9. táblázat a kicsit megújított munkajellegcsoportok érvényességét teszteli. A „tőkés osztály” mintánkban csonka: zömmel olyan vállalkozók kerültek a válaszolók közé, akiknek kevés, alkalmasint nagyon kevés a tőkéjük, s a 2. ábra szerinti közép- vagy alsó-közép osztályba tartoznak. A táblázat azt mutatja, hogy a munkajellegcsoportoknak továbbra is igen jelentékeny differenciáló szerepük van. A rétegek hierarchiája szinte egyértelmű, bár a nagytőkés csoport hiányzik. A hierarchizáltság megmutatkozik az objektíve mért jövedelmeknél, a szubjektív jövedelmi önelhelyezésnél, a lakáskörülményeknél, és a munkanélküliséggel kapcsolatos tapasztalatoknál. A fizikai és nem fizikai munkát végző keresők között jelentős, a korábbinál valószínűleg nagyobb a szakadás. A fizikai munkások körében a szakképzettség kétségtelen előnyt jelent: a

⁷ Erről lásd Havasi Éva tanulmányát e számban.

jólét minden összetevőjénél a betanított és segéd munkások helyzete a legrosszabb. A táblázat második része a munkaerőpiacon elfoglalt hely döntő szerepét mutatja: a kiszorítottak minden skála legalján vannak.

A szegénység és kirekesztettség fenyegetése az osztályhierarchia alján a legérzékenyebb. A legsebezhetőbbek továbbra is azok, akiknek kevés az anyagi és szimbolikus erőforrásuk, illetve akik elvesztették a munkaerőpiall való kapcsolatukat, vagy sosem volt ilyen kapcsolatuk. A munkaerőpiac törvényei megváltoztak. A munkához való jog, mint ami úgymond nem egyeztethető össze a piaci szabadságokkal, megszűnt. A munkavégzés hiánya törvényesen nem büntethető, következménye nem jogi szankció, „csak” a megélhetés minimumától, a segélyből való kizárás. A munkahiány következtében egy új csoport jelent meg most először Magyarországon a szegények között: olyan fiatal családok, amelyekben a szülők valamilyen szociális ellátáson kezdtek felnőtt életüket, és gyermekeik nem ismernek más életet, mint amit a szegénység és reménytelenség alakítanak.⁸ Legföljebb az egyik szülő végez valamilyen munkát, ha akad, azt is a második vagy szürkés gazdaságban alacsony bérért, munkajogok védelme nélkül. A munkahelyekért folyó versenyben a romák a legnagyobb vesztesek. Elvesztették azt a megkapaszkodási pontot, amelyet olyan nehezen szereztek meg az előző rendszerben.

A szegényedés egy további oka a bérek és árak közötti egyensúly megbomlása. Az ártámogatások gyors visszavonása és a széleskörű piacosítás a sebezhetőség és kirekesztés új formáit hozta létre. A nem piaci (amúgy gazdaságilag torzító) árrendszer törekény egyensúlyt biztosított az alacsony bérek és az alapszükségletek támogatott árai között. A reformok után a bérek szintje alacsony maradt, az alapszükséglet ártámogatása megszűnt, s kevésbé alapvető javak lettek olcsóbbak. Ezzel az egyensúly megbomlott. A családok közel tizedének van valamilyen lakhatással kapcsolatos adóssága. Az egyik legsúlyosabb következmény a folyóvíztől való megfosztás nem-fizetés esetén. A lakásköltségek emelkedése a lakásbiztonságot fenyegetheti. A családból kiesők – például elvált férjek – számára gyakran csak a hajléktalan lét marad az albréleti költségek (vagy más lakásmegoldás) magas ára miatt. A közlekedési költségek drágulása az iskolázás és munkavállalás akadályai. A közszolgáltatások piacosítása és a közfelelősségek visszavonása egyre inkább igazolja azt a régóta megfogalmazott félelmet, hogy a hálózatok megkettőződnek egy fizető és egy rosszabb minőségű ingyenes rendszerre.

Vizsgálatunk csak e problémák egy részét tudta megvilágítani. Itt csak annyit tudunk megmutatni, hogy mennyire súlyos a hiányok halmozódása a szegények körében, a munkaerőpiall szorosabb vagy lazább kapcsolatot tartók körében, s hogy milyen különösen nehéz a cigányok helyzete.

⁸ Lásd Simonyi Ágnes tanulmányát e számban.

Következtetés

A következtetés elég egyértelmű. A strukturális változások következtében ugrásszerűen nőttek az anyagi – jövedelmi, vagyoni, életfeltételekbeni – egyenlőtlenségek. Általában nőttek a kockázatok, csökkentek az egzisztenciális biztonságok. A szegényedés és kirekesztés folyamatai tettenérhetők. Mindez előbb vagy utóbb mélyen befolyásolhatja a szegények és gyermekeik fizikai és társadalmi életesélyeit.

A társadalmi egyenlőtlenségeknek az a természetük, hogy ha nem történik határozott erőfeszítés az ellenkező irányba, spontánul növekszenek. A piaci társadalomra ez különösen igaz. Az államszocialista kísérlet bizonyította, hogy a piac kiiktatása nem megoldás. Egy társadalom struktúrája nem formálható akaratlagosan, a hatalom túlsúlya a társadalmat, a gazdaság piactalanítása a gazdaságot sorvasztja el. Ám a kísérlet azt is igazolja, hogy olyan egyenlőtlenségsökkentő, kirekesztéssel ellenes törekvések, amelyek nem ütköznek a többség érdekeivel, és nem járnak a szabadság súlyos korlátozásával, legitimálhatók. Hogy ezek a korábbi törekvések mennyire lesznek a továbbiakban tartósak, ez azon múlik, hogy mennyire válnak a közösség ügyévé. A diktatúra sajátja az volt, hogy semmi nem válhatott igazi közüggé, hiszen a „köznek” nem volt szerepe saját ügyeinek formálásában. A demokráciában talán megnyílnak új lehetőségek.

Irodalom

- Andorka Rudolf (1997): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris
- Bokor Ágnes (1987): *Szegénység a mai Magyarországon*. Budapest: Magvető Kiadó
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé Kiadó
- Emigh, R. J.–Szelenyi Iván (eds.) (2001): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastren Europe During the Market Transition*. Praeger Pub. Trade
- Featherstone, Mike (1995): *Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identities*. London: Sage
- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ferge Zsuzsa–Darvas Ágnes–Tausz Katalin (2002): *Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon*. Budapest: Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-Kelet Európai Iroda
- Ferge Zsuzsa–Simonyi Ágnes–Dögei Ilona (2002): *PSS Country Report for Hungary, Part of the People's Security Surveys – PSS*. Geneva: Socio-Economic Security Programme, International Labour Office. Multigraphied.
- Gönczöl Katalin (1991): *Bűnös szegények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Gyáni Gábor–Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest: Osiris

- Kemény István (1992): A szegénységről. In Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Kör. 79–84.
- Kolosi Tamás (2000): A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest: Osiris
- Központi Statisztikai Hivatal (1966): Társadalmi rétegződés Magyarországon. (15000 háztartás 1963. évi adatai) Mód Aladárné vezetésével. Budapest. Statisztikai Időszaki Közlemények, 90.
- Központi Statisztikai Hivatal (1999): *Életmód – időmérleg. A népesség időfelhasználása 1986/87-ben és 1999/2000-ben*. Budapest.
- Marshall, T. H. (1991) [1950]: Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk.): *A jóléti állam*. Budapest: T-Twins
- MTA Szociológiai Kutató Intézet (1984): *Egy korosztály életútja*. Budapest.
- Soros György (2002): Újragondolt kapitalizmus. *HVG*, szeptember 7.
- Szalai Erzsébet (2001): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Budapest: Aula
- Szelényi Iván (1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Therborn, G. (1995): *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945-2000*. London: Sage
- Utasi Ágnes (szerk.) (1987): *Peremhelyzetek. Rétegződés-modell vizsgálat VIII*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
- Valuch Tibor (2001): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris
- Várnai Györgyi (1982): Strukturális változások: 1963 és 1982. *Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
- Wright, E. O. (1997): *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press

Melléklet: táblázatok és ábrák

1. táblázat

A háztartások és az aktív háztartásfők megoszlása munkajellegcsoport szerint, százalék

Háztartásfők munkajellegcsoportja	Háztartások		Aktív háztartásfők	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	6,7	9,0	8,0	13,0
Középszintű szakemberek	5,4	8,1	6,4	11,6
Irodai dolgozók	3,6	1,9	4,3	2,7
Szakt munkások	19,1	26,3	22,9	37,7
Betanított munkások	15,3	11,6	18,4	16,6
Segéd munkások, hivatalsegédék stb.	12,1	5,6	14,5	8,1
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	21,2	7,2	25,4	10,4
Nyugdíjasok	16,6	30,2		
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Megfigyelt háztartások száma	15077	5438	12579	3796

Forrás: 1962: KSH 1967, 1982: Rétegződés-modell vizsgálat alapanyaga, illetve Várnai Györgyi kéziratosa alapanyaga.

2. táblázat

Aktív háztartásfők iskolai végzettség szerinti megoszlása, százalék

Háztartásfők iskolai végzettsége iskolai végzettsége	Év	
	1962	1982
Felsőfokú végzettségű	5,0	10,4
Érettségizett	8,1	19,5
8–11 osztályt végzett	21,0	50,8
7 osztályt vagy kevesebbet végzett	64,2	19,0
Nem járt iskolába	1,7	0,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: mint 1. táblázat

3. táblázat

A lakáshelyzet két mutatója (egyszobás lakásban lakók aránya, fürdőszobával ellátottak aránya) az egyes munkajellegcsoportokon belül

Munkajelleg-csoportok	Egyszobás lakásban lakók aránya, százalék		Fürdőszobával ellátottak aránya, százalék	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	31	9	64	94
Középszintű szakemberek	44	14	47	86
Irodai dolgozók	55	15	46	80
Szakt munkások	59	15	25	75
Betanított munkások	68	25	12	55
Segéd munkások, hivatalsegédek stb.	76	29	9	48
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	67	25	3	44
Nyugdíjasok	75	33	15	49
Összesen	64	22	19	64

Forrás: mint 1. táblázat

4. táblázat

A lakáskultúra átlaga (pont) és átlagtól való eltérése (százalék) munkajellegcsoportok szerint

Munkajelleg-csoportok	A lakáskultúra átlagos szintje, 0–95 pontok sávjában		A lakáskultúra átlagtól való eltérése, százalék (Országos átlag = 100)	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	64	87	149	114
Középszintű szakemberek	57	84	133	111
Irodai dolgozók	55	82	128	108
Szakt munkások	47	80	109	105
Betanított munkások	39	73	91	96
Segéd munkások, hivatalsegédek stb.	37	70	86	92
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	34	67	79	88
Nyugdíjasok	45	71	105	93
Összesen	43	76	100	100

Figyelembe véve: Lakáshasználat jogcíme: 0–14 pont; komfortossága: 0–28 pont; víz-villany: 0–15 pont; laksűrűség: 0–18 pont; háztartási géppel való ellátottság (mosógép, porszívó, hűtőszekrény: 0–20 pont; összesen: 0–95 pont között. A pontozás vitatható – a tendencia nem.

Forrás: mint 1. táblázat

5. táblázat**A háztartások megoszlása a könyvállomány szerint, százalék**

Könyvállomány, db	Év	
	1962	1982
0	34,9	16,3
1–10	21,7	5,1
11–50	25,8	26,6
50–200	12,4	30,8
200 fölött	5,2	21,1
Összesen	100,0	100,0

Forrás: mint I. táblázat**6. táblázat****Kulturális szintek és gyakorlatok átlaga (pont) és átlagtól való eltérése (százalék), munkajellegcsoportok szerint**

Munkajelleg- csoportok	Átlagos kulturális szint, 0–87 pontos sáv		A kulturális szintek és gyakorlatok átlagtól való eltérése, százalék (Országos átlag = 100)	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	58	69	207	164
Középszintű szakemberek	46	57	164	136
Irodai dolgozók	44	54	157	129
Szaktanácsadók	33	46	118	110
Betanított munkások	26	39	93	93
Segédmunkások hivatalsegédék stb.	20	34	71	81
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	18	33	64	79
Nyugdíjasok	22	31	79	74
Összesen	28	42	100	100

Figyelembe véve: A háztartás összes felnőtt tagjának átlagos iskolai végzettsége: 0–45 pont; összes könyv: 0–20 pont; folyóirat-előfizetés: 0–12 pont; tévé: 0–10 pont; összesen: 0–87 pont között

Forrás: mint I. táblázat

7. táblázat

Az egy főre jutó havi jövedelmek (Ft) és átlagtól vett eltérései (százalék)
munkajellegcsoportok szerint

Munkajelleg- csoportok	Egy főre jutó havi jövedelem, Ft		Az egy főre jutó havi jövedelmek átlagtól vett eltérései, százalék (Országos átlag = 100)	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	1265	3857	153	140
Középszintű szakemberek	1050	3358	127	122
Irodai dolgozók	983	3339	119	121
Szaktanácsadók	899	2725	109	99
Betanított munkások	778	2688	94	97
Segédmunkások, hivatalsegédek stb.	678	2555	82	92
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	719	2206	87	80
Nyugdíjasok	689	2439	84	90
Összesen	823	3385	100	100

8. táblázat

A „relatív” és „abszolút” szegénységi arányok változása Magyarországon, 1987–2001,
százalék

Szegénységfogalom	Év			
	1987	1992	1997	2001
Relatív szegénység: az ekvivalens átlagjövedelem ötven százaléka alatt	6-7	10,2	17,8	14,4
Abszolút szegénység: a létminimum alatt élők aránya	8	10,1	31,0	n. a.

Forrás: 1987: saját becslés a KSH jövedelemeloszlási adatai alapján; 1992–1997:
TÁRKI-adatok.

9 táblázat

Az életszínvonal néhány mutatója a háztartásfő munkajellegcsoportja és munkaerő-piaci státusa szerint, 2001

A háztartásfő	Ekvivalens havi átlag-jövedelem, Ft	A jövedelmi létrán önmagukat az átlag alatti fokokra helyezők aránya, %	Jó lakás-feltételekkel rendelkezők aránya, %*	Munka-nélküliek voltak az utolsó 12 hónapban, %	N (minta-nagyság)
Összesen	37,9	50	72	16	806
Ebből: A munka jellege szerinti csoportok					
Menedzser (alkalmazásban)	54,2	27	86	4	34
Értelmiségi (alkalmazásban)	52,5	31	82	10	88
Vállalkozó (főleg önfoglalkoztató, kisvállalkozó)	42,2	30	86	4	48
Más szellemi (alkalmazásban)	43,9	49	74	15	113
Szakmunkás	35,3	52	49	19	293
Betanított és segéd munkás	28,8	71	32	22	182
Munkaerő-piaci státus szerinti csoportok					
Aktív kereső	41,0	44	76	12	626
Transzfer jövedelmen	33,4	56	57	13	75
Munkanélküli	17,3	90	50	82	46

Forrás Ferge-Simonyi—Dögei 2002. 1000 fős véletlen minta, a teljes 60 éven aluli népességből. ILO-PSS felvétel

* WC; fürdőszoba, melegvíz, központi fűtés

10. táblázat

A háztartások százalékos megoszlása a háztartások foglalkoztatási és etnikai összetétele alapján képzett csoportokban a többszörös depriváció szintjei szerint (9 tétel, összevonva*), csak a népesség szegény harmada

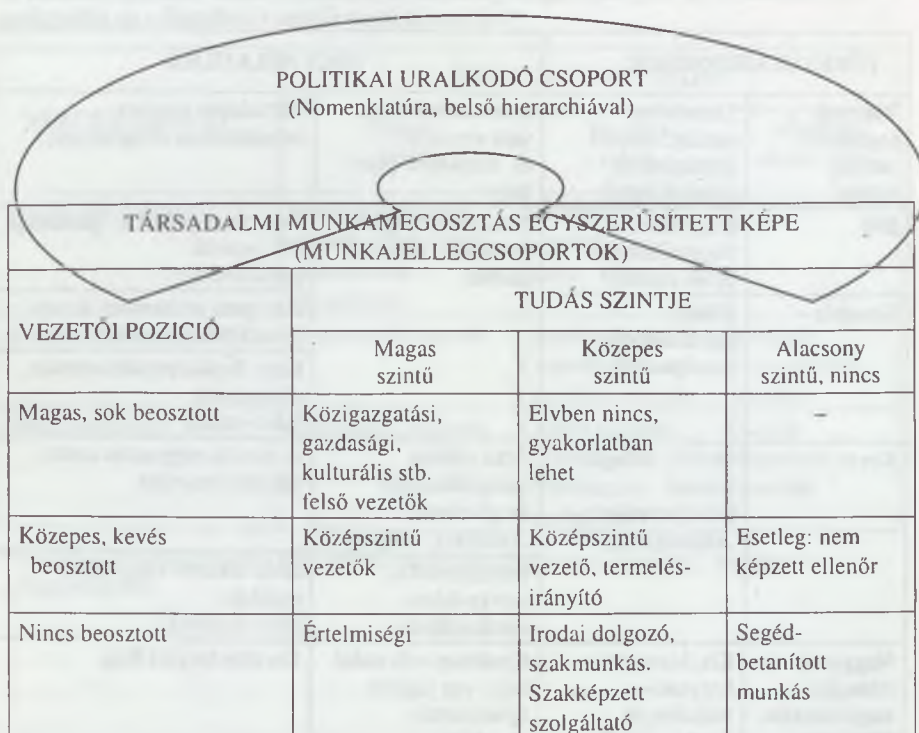
	Problémák száma					
	Egy sem	Egy probléma	2–4 probléma	5 és több probléma	Összesen	N
Összesen	14	19	45	22	100	1035
Ebből:						
A háztartás összes tagjának munkaerő-piaci státusa szerint						
Csak aktív	28	34	36	3	100	237
Aktív és transzfer jövedelmet kapó	19	23	50	8	100	434
Csak transzfer jövedelmet kapó	0	4	45	51	100	364
Van-e a háztartásban roma családtag						
A háztartásban nincs roma családtag	17	23	47	13	100	832
A háztartásban van roma családtag	1	4	36	59	100	213

Forrás: Ferge–Darvas–Tausz 2002 1000 fős véletlen minta a népesség jövedelem szerinti szegényebb harminc százaléka, 60 éven aluli népességből. ILO-POV felvétel.

* A problémák: nincs a háztartásban aktív kereső; a háztartásfő iskolai végzettsége max. 8 osztály; jövedelem a medián alatt; három vagy több probléma a lakással; a család legalább egy tagjának állandó orvosi felügyeletre van szüksége; nincs elég pénz hónap végén élelmiszerre; nincs elég pénz a felírt gyógyszerekre; télen nem telik fűtésre; nem telik a karácsony megünneplésére.

1. ábra

Az államszocialista struktúra vázlata

2. ábra

A tőkeviszony és a munkaerő-piaci hely körül kialakuló strukturális viszonyok

TŐKETULAJDONOSOK		TŐKE NÉLKÜLIEK	
Tőkeerő, foglalkoztatottak száma*	Társadalmi osztály, csoport (struktúrában elfoglalt hely)	Munkaerőpiachoz való viszony, ill. munkaerő-piaci hely	Társadalmi csoport (struktúrában elfoglalt hely)
Sok	Nagyтökés, nagyvállalkozó (felső osztály)	Erős, stabil, legális – rendszeres alkalmazásban	Fent: felső politikai, gazdasági stb. vezetők (felső osztály)
Közepes	Közép-kisvállalkozó (középosztály)		Középen: szakember, közép-vezető (középosztály)
			Lent: Szakképzetlen munkás, alkalmazott (alsó osztály?)
Kevés	Önálló, önfoglalkoztató (középosztály, „kispolgárság”)	Tőke nélküli önfoglalkoztató, megbízással, „számlára” dolgozó	A munka-megosztás szinte bármely posztján
		Rendszertelen, szürke-fekete munkaerőpiac	Lent: alkalmi vagy fekete munkás (alsó osztály?)
Nagyon kevés (tömeges megoldásként feltehetően átmeneti kategória)	Kis, bizonytalan kényszer-vállalkozók. (alsó osztály?)	Korábban volt stabil hely, van jogcím újraelosztási jövedelemre	Korábbi helytől függ
		Nincs munkaerő-piaci hely, nincs munkaerő-piaci jogcím újraelosztási jövedelemre	Lent, kiszoruló (alsó osztály?)

* Vagyon tulajdonosa élhet a hozamokból úgy is, hogy nem foglalkoztat senkit. A „Tökés alkalmazott nélkül” kategória a táblázat bővítésével oda beilleszthető lenne.

A tőke nagysága és a foglalkoztatottak száma közötti korreláció nem teljes. Az ábra egyszerűsít.

3. ábra

A társadalmi munkamegosztásban aktívan résztvevők (munkáltatók, tőkések és munkavállalók) differenciáltsága (munkajellegcsoportjai) az értékesíthető szaktudás és a hatalmi-vezetői pozíció szerint*

VEZETŐI POZÍCIÓ	ÉRTÉKESÍTHETŐ TUDÁS		
	Magas szintű	Közepes szintű	Alacsony szintű, nincs
Magas, sok beosztott	Politikai, gazdasági vezetők, felső szintű menedzserek, nagytőkések	Elvben nincs, gyakorlatban lehet	—
Közepes, kevés beosztott	Középszintű vezetők	Középszintű vezető, termelés-irányító	Esetleg: nem képzett ellenőr
Nincs beosztott	Értelmiségi, szakértő	Irodai dolgozó, szakmunkás. Szakképzett szolgáltató	Segéd-betanított munkás

* A tőkével rendelkezők és a tőke nélküli önfoglalkoztatók szinte minden „cellában” megtalálhatók.

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS EGYES KÉRDÉSEI AZ EZREDFORDULÓ MAGYARORSZÁGÁN*

Szegénység és kirekesztődés a rendszerváltás prizmáján

A társadalmi kirekesztődés jelenségek köre mintegy két évtizeddel ezelőtt került a nyugat-európai szociálpolitikai gondolkodás középpontjába, a problémakörnek a nyilvánosság fórumain való tematizálásához pedig az azt megelőző másfél évtizedben a szegénység új arcait feltáró társadalmi vitákon keresztül vezetett az út. Ez az út azonban távolról sem volt egyenes vonalú és megrázkódtatásoktól mentes. Mert ahogyan maga a szegénység, úgy a társadalmi kirekesztődés értelmezése sem eleve és objektíve adott kritériumokon nyugszik. A fogalom mai jelentéstartalmához az út egyfelől a jóléti államok válságáról folytatott szakmai és politikai diskurzusokon, másfelől a jóléti gazdaságoknak a hetvenes évek olajválsága utáni tartós szerkezeti átrendeződését kísérő reformjain, harmadrészt a globalizációs tendenciákra adott nemzetállami szociálpolitikai válaszok folyamatos kritikáján keresztül vezetett. Azaz a társadalmi kirekesztődésnek az Európai Unió országaira ma többé-kevésbé általánosan érvényes konszenzuális értelmezése hosszú és bonyolult *politikai folyamat* terméke, s maga a megszületett konszenzuális értelmezés további politikai folyamatok kiindulópontja. E folyamatok állandó tétje működőképes és gyakorlati nyelvre átültethető társadalmi egyezségek megteremtése. Emezek hátszele nélkül ugyanis megbicsaklik a szakmailag kielélt szándék: elképzelhetetlen a technikailag leghatékonyabbnak ítélt szociálpolitikai eszközrendszer megteremtése és fenntartása is. Hiszen éppen a formálisan lefektetett szociális jogok érvényesítésének legfőbb alapja, az adott társadalom értékközösségén nyugvó mindennapi jogértelmezés és intézményi gyakorlat hiányozna így mögüle.

Mindezt azért érdemes itt felidéznünk, mert nem egyszerűen időbeli késést jelent, hogy Magyarországon mind ez idáig hiányzik a kirekesztődésnek a fentebbi értelemben vett konszenzuális értelmezése, sőt mindmáig csak igen részlegesen ment végbe a szegénység okainak, illetve típusainak feltárására, valamint a megfelelő szegénységellenes eszköz- és intézménytár kimunkálására irányuló politikai folyamat is. Persze e szükséges megelőző folyamatok töredékességét részben magyarázza a rendszerváltás óta eltelt idő rövidsége: tudjuk, a szegénység mint létezőnek tekintett, ismert és nyilvánosan megbeszélhető jelenség valójában a rendszerváltással „született” meg nálunk, azaz mintegy két és fél évtizeddel azután, hogy Nyugat-Európát megrázta, a nyugati jóléti rendszerek gyökeres reformjait pedig kikényszer-

* A tanulmány rövidített és szerkesztett változata a Szociális, Egészségügyi és Családügyi Minisztérium megbízásából készült előadásnak, amely az Európai Unió és Magyarország közös rendezésében tartott *Magyar Nemzeti Szeminárium a társadalmi beilleszkedésről* című konferencián hangzott el 2002. július 18-án.

rítette a szegénység újrafelfedezésének a hatvanas-hetvenes évtized fordulóján országról országra végigsöprő hulláma. Mindennek ellenére az időbeli csúszás több önmagánál: e tekintetben nem pusztán gyorsítást és jogharmonizációt igényel a felzárkózás, hanem alapvető kockázatok felismerését és tudatos kiküszöbölését. Mert míg Nyugat-Európa társadalmi úgy érkeztek el az integrált Európa gondolatához, hogy a nemzetállamok számára napi evidenciává vált: a második világháború után intézményesített univerzális programok nem voltak képesek a szociális jogok egyenlőségének megteremtésére, és a nemzeti jóléti politikák további reformjai nélkül ki sem munkálhatóak közös szociálpolitikai elvek és gyakorlatok, addig Kelet-Európában az Európai Unióhoz való csatlakozás e tekintetben egy fontos szakasz *átugrásával* megy végbe: még maguk a nemzeti jóléti politikák sem születtek meg, de máris meghaladásuk reformja kerül a napirendre. Az emésztetlen problémák átugrása azonban igencsak veszélyes és később magát esetleg sokszorosán megboszszuló vállalkozás. A túlhangsúlyozott azonosság-tudatra („mi még a problémáinkban is olyanok vagyunk, mint a Nyugat”) társadalmi hazugságok, a hazugságokra pedig csak rossz politikai válaszok épülhetnek. A szegénységproblematika különösen alkalmas táptalaja efféle társadalmi hazugságok megkövesedésének, nyomukban pedig a szegénység felszámolása helyett azt rögzítő és mélyítő intézményes gyakorlatok terjedésének. De hogy ezt belássuk, majd a belátás nyomán tehessünk ellene, ahhoz érdemes áttekintenünk a szegénység hazai „felfedezésének” másfél évtizedes történetét.

Bármennyire közhelyszerű is a dolog felemlgetése, onnan kell elindulnunk, hogy a szegénység mint nyilvánosan bevallható jelenség és a köztudatban is számon tartott társadalmi probléma a rendszerváltással „keletkezett” Magyarországon. A szocializmus megelőző hosszú évtizedeiben a hazai társadalomnak hivatalosan elismerten szegényei nem, kirekesztett vagy leszakadó társadalmi rétegei pedig végképp nem voltak, legfeljebb „többszörösen hátrányos helyzetű” és/vagy „beilleszkedési zavarokkal küzdő” egyének, családok és kisebb csoportok léteztek. Hogy az ideológiai tabu tíz körömmel való fenntartásának pártpolitikai törekvésén túl, a kádári korszak magyar társadalmának milyen mélyen ülő érdekei fűződtek ahhoz az önáltatáshoz, amely szerint strukturális okokból fakadó szegénység a szocializmusban *nem lehet*, s ha a jelenség mégis előfordul, úgy az legfeljebb sporadikus természetű, továbbá egyéni magatartási hibák és devianciák terméke – minderről bővebben írtam másutt (Szalai 1998). Az évtizedes önáltatásnak itt elsősorban két tartós és máig ható következményére szeretnék kitérni. Az egyik a szegénységtértelemezésekre vonatkozik, közelebbről az okok, a magyarázatok és a rájuk épülő érvrendszerek természetével kapcsolatos. A következmények másik csokra viszont inkább gyakorlati jellegű: a rendszerváltáskor előállott s azóta magunkkal cipelt szociálpolitikai vákuumhelyzet, közelebbről, a szegénységre adott szociálpolitikai válaszok feltűnően alacsony határfokának történeti meghatározottságát érinti.

Hadd vegyem számba e következményeket sorjában.

Abból, hogy a szocializmusban rendszerspecifikus eredetűnek el- és felismert szegénység nem volt, paradox módon következett, hogy a kurrens szegénység-magyarázatokban a szegénység mindmáig rendszeridegen, átmeneti és az 1989–90-es történelmi fordulat egyszerűségével összefüggésben előállt problémaként tételeződik. A kilencvenes évek elején még gondolhattuk, hogy mindez a társadalmi mé-

retű sokk-hatás következménye. Egyrészt a szegénység konceptualizálására nem állt, mert nem állhatott készen a szükséges fogalmi apparátus, szókészlet és nyelv. Másrészt a mélyebb végiggondolást hátráltatta az is, hogy a rendszerváltás elsöprő erejű változásai az átalakulás első éveit kísérő mély válság okán bizonyos értelemben relativizálták magát a szegénységproblémát. Tekintettel az életszínvonal tömegesen megélt drámai csökkenésére, a sokakat még munkavállalói státuszuk megtartása mellett is bizonytalan helyzetbe sodró váratlan munkahelyváltásokra, valamint a szokványos állami szolgáltatások egész sorának gyors ütemű decentralizálására és piacosítására, széles tömegek élménye lett, hogy az új viszonyok a korábbi létbiztonság elvesztését és az életviszonyok egyértelmű rosszabbodását hozták a számukra. Ezt a tömeges élményt volt hivatva kifejezni a kilencvenes évek elejének talán legtöbbet hivatkozott fogalma, az *elszegényedés*, amelyet a sajtó és a közbeszéd mindegyre a *szegénység* szinonimájaként használt. A fogalmi keveredéssel azonban kimondhatóságának pillanatában a szegénység mintegy el is tűnt a nyilvánosság szeme elől: a társadalom ötven-hetven százalékát sújtó elszegényedés mellett észrevétlenül maradt az „igazi” szegények évtizedes eredetű, soha fel nem számolt, a kérdéses években viszont leszakadássá mélyülő szegénysége.

Az összecsúszással azután két további probléma is keletkezett: az egyik a folyamat alanyait, a másik annak okait érintette. Az elszegényedés kárvallottjai ugyanis az egykori „kádári középosztály” tagjai – a hajdani szocialista gyárak szakmunkásai, az ápolónők, a tanítók, az irodisták – voltak. Megcsúszott biztonságuk helyreállítása igen fontos politikai érdeke volt a hatalomért versengő pártoknak, s úgy tűnhetett, amint a gazdaság helyzete megszilárdul, e helyreállítás révén a probléma mintegy magától meg is szűnik majd. Az ország előtt álló elsőrendű feladat ezért nemcsak külső nyomásra és nemcsak technokratikus megfontolásokból, de politikailag legitim módon is a gazdasági stabilizáció lett: úgy látszott, ez az alfája és ómegája a tömeges elszegényedés megállításának, majd megfordításának. Ezzel a gondolatmenettel állt azután összefüggésben, hogy elmaradt a szegénység háttérében munkáló folyamatok felszínre hozatala. Ha ugyanis a szegénység azonos az elszegényedéssel, az utóbbi pedig a transzformációs válság terméke, akkor nincs miért mélyebb okokat és erőket keresni a jelenség háttérében. Adódik a magyarázat: szegénység és válság egy töről fakadnak. A következtetés pedig ugyanaz, mint az előbb: ha a rendszerváltás alapfolyamatainak végigvitelével lezárul az átmenet, azzal lezárul annak fájó, ám elkerülhetetlen velejárója, maga a válság is; a válság kiküszöbölődésével viszont megszűnnek a szegénységet kiváltó okok, és így a jelenség a gazdaság erősödésével külön beavatkozások nélkül automatikusan felszámolódik.

Meglepő módon ez az érvelési logika – ha apró retorikai módosításokkal is, de – mindmáig érvényben maradt. Annak ellenére történt és történik ez így, hogy az elmúlt öt-hat esztendő javuló gazdasági folyamatai közepette az egykori elszegényedők jelentős része valóban visszatalált korábbi társadalmi helyére, miközben a „valódi” szegények száma nemigen csökkent, szegénységük pedig több vizsgálat egybehangzó tanúsága szerint egyértelműen tartósult és mélyült. Azaz a tények világosan megmutatták, hogy elszegényedés és szegénység két különböző jelenséggör, s hogy az utóbbin a gazdaság spontán folyamatai önmagukban vajmi keveset enyhítenek. A szegénységgel kapcsolatos, a közvélekedésben és a döntéshozók széles rétegeiben élő, fentebb jellemzett beállítódások azonban a tényeknél makacsabbnak bi-

zonyultak. És ezen az sem változtatott, hogy időközben gazdag társadalomtudományi ismeretanyag, a szociális szolgáltatásokban dolgozók körében pedig hatalmas gyakorlati tapasztalatmennyiség gyűlt össze a hazai szegénység típusairól, a szegények társadalmának belső rétegződéséről, a jelenség újratermelődésének okairól és mechanizmusairól, sőt az elmúlt évtized szegénységgel kapcsolatos szociálpolitikájának a szegénység rögzülésében játszott, távolról sem ártatlan szerepéről. Ez az ismeretanyag azonban mind ez ideig többé-kevésbé szakmai belügy maradt.

Ha e sajátos „botfűlőség” magyarázatát keressük, akkor fel kell ismernünk: a szegénység problémájának a többségi társadalomról való leválasztásához és kezelésének a többségitől eltérő módjaihoz széles társadalmi érdekek fűződnek. Ezek az érdekek mindenekelőtt az *állam lebontásával* mint a rendszerváltás kulcsfolyamatával kapcsolatosak. Mert mindmáig úgy tűnik: egyfelől a még mindig túlságosan nagy központi állam a fékje a hazai piac, s vele együtt a hazai társadalom gyors felvirágzásának. Másfelől viszont egymással versengő csoportok sora nyújtja be a számlát, hogy hajdani megfosztottsága ellentételezéseként ma a versenybe való bekapcsolódást előrelendítő kártérítést/kárpótlást kapjon – s ezzel fenntartja, sőt növeli is a központi állam szerepét (bár való igaz: újfajta célok jegyében és újfajta szereplők érdekében). Harmadfelől ott az ország európai felzárkóztatásának programja, ami mellett kormányzat legyen a talpán, amelyik megmondja: az általános forráséhség és biztonságihiány közepette vajon melyik gazdasági, társadalmi és intézményi cél élvezzen elsőbbséget – együttes kielégítésük viszont újfent a központi költségvetést pumpálja, s a redisztributív állam visszavonulása ellenében hat. A húzó és taszító erők e keresztttüzében az államnak ugyanakkor mégis zsugorodnia kell: így kívánja a magángazdaság kiépítésének célegyüttese, a külső piacokon való helytállás kényszere, de így kívánja a belföldi versenyben érdekelt szereplők széles táborja is.

Ilyen körülmények között megfontolt elvek és világos gazdaság-, illetve társadalompolitikai célok helyett az elosztás tényleges arányairól végül is a nyers erőviszonyok döntenek. Az ütköző érdekek kibékítése és a megfelelő kompromisszumok kialakítása jegyében pedig paradox módon maga az állam válik a szociális célú költsékezés visszafaragásának legfőbb aktorává. Mert ha a központi forrásokért folyó éles versenyben a szereplők egymással olykor konfliktusba kerülnek is, abban széles alapzatú és tartós az egyetértés közöttük, hogy a „zsugorítás” első és kézenfekvő lépéseként az államkasszát a „felesleges” terhektől mindenképpen meg kell szabadítani. A „felesleges” jelzőt azután könnyű lefordítani: az egykor túlméretezett, mára funkciójukat veszített közkiadásokat, azok között is első helyen az ország teherbíróképességét meghaladó, az érintetteket pedig a piaci alkalmazkodásról eleve „leszoktató” szociális kiadásokat kell megkurtítani. A teljesítménytől független szempontok alapján központilag osztogatott szociális jövedelmek helyett a hozzájárulás elvén nyugvó biztosításra van szükség, az abból kiszoruló – a szegények – esetében pedig az állami ellátást csak az „igazán rászorulóknak” és nekik is csak szigorúan rászorultságuk mértékéig kell nyújtani.

Az új rászorultság elvű szociálpolitika viszont csak akkor alkalmazható, ha belátjuk: bár a munkahely elvesztése, az egészség megrokkánása, az idős kor vagy egy-egy családi krízis időről időre bárkit nehéz helyzetbe sodorhat, aki azonban igazán akarja, az kikeveredhet a szegénységből, és a maga lábára állhat. Ha pedig a lábra állás mégsem következne be, akkor ott többről és részben másról van szó, mint a lét-

feltételek megingásáról – ott hiányzik a szándék, hibás magatartások rögzültek és túllontúl elhatalmasodott a másokra hagyatkozás passzív beállítódása. Mindennek fényénél tehát fel kell ismernünk, hogy a szegények éppen úgy felelősek önmaguk sorsáért, mint bárki más; e felismerés jegyében pedig világos határvonalat kell húznunk a helyzetüket önhibájukon kívül előállító okok, illetve a rossz körülmények tartósulását kiváltó felelőtlenségük és hibás magatartási beidegződéseik között. A szociálpolitika dolga, hogy az előbbi téren hatékony korrekciót hajtson végre: kompenzáljon a véltlenül elszenvedett károkért, de egyúttal ösztönözzön is a kialakult helyzet meghaladására. Innentől viszont a dolog már magukon a szegényeken múlik: dolgoz munkával, erőfeszítéseik összpontosításával, szerény életvitellel és a többségi életvezetési normák elfogadásával nyitva áll előttük a felemelkedés útja. Ha mindezt elmulasztják, akkor viszont magukra vessenek.

Az önhiba fogalmának beiktatása révén így azután a gondolati konstrukció önmagába záródik: „normális esetben” a szegénység legfeljebb a balsors szeszélyei folytán előálló átmeneti állapot, aminek leküzdése egyéni erőfeszítés kérdése, a társadalomnak pedig ehhez az erő-összpontosításhoz kell jól megválasztott és célzott támogatást, valamint testre szabott segítséget nyújtania. A megfontolások nélkül osztogatott támogatások ezért nemcsak pazarlóak, hanem céljuk szerint is hibásak: valójában ellenében dolgoznak annak, hogy a szegények a szegénységükből kikeveredjenek.

Nem nehéz belátnunk: a szegénység „véletlenszerűségének” és individualizálásának kerekre formált nézetrendszere fogaskerék módjára illeszkedik az állami szociális kiadások minimalizálására irányuló többségi érdekekkel, mi több, látszatra a társadalmi igazságosság elveivel is. Érdekek, nézetek és elvek e hármas szövődéke pedig szemlátomást eléggé erős ahhoz, hogy azon a cáfoló tudományos és gyakorlati tények hada se üthessen léket. Különösen, mert egyre áthatolhatatlanabb intézményi védőbástya gondoskodik róla, hogy a szegénység újratermelődésének társadalmi meghatározottsága, a fenntartásában való titkos többségi érdekeltség, valamint a jelenség önreprodukciós természete a szélesebb nyilvánosság előtt rejtve maradjon.

Ezzel pedig eljutottunk a fentebb említett következmények *második* csoportjához, az „államtalanítást” kísérő intézményi reformoknak a szegénység rögzülésében és egyidejű láthatatlanná tételében játszott sajátos szerepéhez.

Jól ismert és többek által részleteiben is elemzett folyamatokról van itt szó (pl. Ferge 2001; Gál 1999; Havasi 2001; Horváth 1997; Köllő 2001; Landau et al. 1997; Nagy 2000; Szalai 2000; Tóth 1995): az egykori központi ellátások decentralizálásáról, a társadalombiztosítási járandóságok jogosultsági alapjainak radikális átalakításáról, a rászorultsági elvnek testet adó segélyezési rendszer meghonosításáról és dinamikus kiterjesztéséről, valamint a szegényellátás speciális feladataira szakosodott szolgáltató és ellátóhálózat történelmileg igen gyors léptékű kiépítéséről. E lépések külön-külön és együttesen is logikusan és következetesen illeszkednek az állam lebontásának fentebb vázolt nagy programjához, ráadásul a döntéshozók és az átalakult intézményrendszer működtetőinek reményei szerint egyúttal hozzájárulnak a szegények ellátásának célzottabbá, hatékonyabbá és igazságosabbá tételéhez. E remények kevéssé váltak valóra, sőt az átalakított intézményrendszer önmozgásai immár „saját jogukon” is hozzájárulnak a szegénység egyes típusainak tartós fennmaradásához, különösen pedig a kirekesztődés folyamatainak felgyorsulásához.

Nem kis részben éppen a logikusan végigvitt változásoknak köszönhetően, a szegénység kezelése néhány év alatt levált a többségi viszonyrendszerek, illetve intézmények testéről, a szegények társadalma pedig önmagába és a velük hivatalból foglalkozó szakembergárda világába záródott. E külön világ önmozgásai körforgó-rendszerűek és gyakorlatilag lehetetlenné teszik a kitörést, de megnehezítik a bepilantást is. Mindezt persze senki sem „akarta”. Mégis a dolog egyenesen következett az állam „dezertálásából” (Standing 1997), azaz abból a szociálpolitikai vákuumhelyzetből, amely annak révén állt elő, hogy a „régí állam” lebontásával egyidejűleg nem került sor az új alapzatú, a társadalom minden tagjára egyenlő elveket érvényesítő és őket egyenlő elbánásban részesítő közszolgáltatási rendszer megkonstruálására. Hadd vázoljam röviden, hogy a kialakult helyzettel ellentétes eredeti szándékok ellenére mindez hogyan is jött létre.

Tudjuk: a szociális ellátások decentralizálása – mindenekelőtt a települési önkormányzatok segélyezési rendszerének és helyi szociális szolgáltatásainak kiépítése – annak az elvnek a jegyében történt, hogy a korábban egyeduralkodó központi elosztás rugalmatlanságával és elkerülhetetlen pazarlósaival szemben testre szabottá váljék a rászorulóknak szükségleteinek felmérése és kielégítése, valamint csökkenjenek és ésszerűbben hasznosuljanak a szociális ellátásra fordítható források. A gyakorlatban azonban e racionális és jól igazolható célok nem vagy alig valósultak meg. Minden jel arra mutat, hogy a decentralizált segélyezés révén gyakorlatilag nem mérséklődött a szociális kiadások költségvetésen belüli összaránya; ugyanakkor a szociális elosztás belső struktúrájának időközben bekövetkezett markáns átrendeződése mellett iparági méretűvé terebélyesedett a segélyezési rendszer, nyomában pedig – mielőtt még összeállhatott volna – egyedi esetek millióira esett szét egy társadalmi probléma képe. Mert a segélyezés a maga természete szerint perszonalizálja a szegénység felismerését és kezelését, s ezzel mintegy függönyt húz annak mindig-egyedi megnyilvánulása és a jelenség mélyebb társadalmi meghatározottsága közé. Ami pedig a hatékonyság és célzottság növelésének szándékát illeti, a rendelkezésre álló adatsorok azt jelzik, hogy miközben az új elosztáspolitikára révén a rászorulóknak elérésének esélye nem javult számottevően, aközben a rendszer változatlan sajátossága maradt a segélyek „terítetttsége”: a helyben folyósított ellátásoknak továbbra is jelentős része szolgálja a nem szegények relatív jövedelmi veszteségeinek kompenzálását, illetve a családi költségvetésükben időről időre bekövetkező kisebb-nagyobb bozrolások kiegyensúlyozását (lásd többek közt: Monostori 1997; World Bank 2000).

A decentralizálástól remélt ésszerűsítő hatások tehát jórészt elmaradtak. A változás azonban mégis fontos következményekkel járt – általa ugyanis a szegénység gyakorlatilag „eltűnt” a makroszintű társadalmi viszonyok látómezejéből. Közelebről: miután a csupán keret jellegű szabályokat lefektető szociális törvénykezés a helyi közösségek belső alkufolyamataira bízta a segélyezés konkrét elveinek kialakítását, illetve azok hátterében a szegénység lokális fogalmának kimunkálását, ezzel egy társadalmi probléma automatikusan *kisközösségi ügygé* változott, aminek nyomán viszont a szegények és nem szegények konfliktusai adott közösség belső működésének zavaraként tűnnek fel. Ebből a látószögből azután szinte magától értődik, hogy a szegények helyzetének változása mindenekelőtt a helyi interperszonális viszonyokon, azok között is elsősorban a hivatalok és a kliensek együttműködésén múlik, s

mindehhez a közösségen kívüli társadalom szereplőinek vajmi kevés a köze, a do-
logban pedig vajmi kevés a tennivalója.

Mindennek fényénél talán nem túlzó az állítás, ha így fogalmazunk: a szociálpoli-
tikai irányváltás elsődlegesen nem az elosztás technikáját, hanem *magát a szegény-
ségproblémát* decentralizálta. Ennek legfőbb „értelmét” pedig a társadalmi konflik-
tusok letompítása, kisközösségivé alakítása, és mindezzel a társadalmi béke hathatós
fenntartása adja. Hogy e kétségtelen nyereségek súlyos veszteségek árán születnek, s
hogy a kárvallottak éppen azok a szegények, akikért az elvek szintjén az átalakítás
fogant, az a dolgok jellege folytán egyelőre nemigen kerül napvilágra.

Az eddig említetteken túl, a kisközösségek szintjére átkerült elosztási konfliktu-
soknak volt és van még egy további súlyos következménye. A decentralizált segé-
lyezés ugyanis hathatósan közrejátszott annak a társadalmi választóvonalnak a rö-
gzülésében, amely ma élesen kettéosztja a magyar társadalmat a boldogulók és a sze-
gények táborára, s amely választóvonal nemcsak az élethelyzetek különbségeinek
leíró megjelenítésére, hanem a lehetőségek, életesélyek és jogok kettős mércéjének
érvényesítésére is szolgál. E megkettőződés egyszerre egy sor nem-szándékolt hatás
eredménye, és ugyanakkor a folyamatból következő, ám annak eszkalálását jelentő
további lépések kiindulópontja is.

Az eszkalációt a szegények számára felállított speciális intézményrendszer jelení-
ti meg. A segélyezéssel előálló megkettőződést ugyanis az érintett intézmények lét-
rehozása effektív *elkülönítéssé*, a fizikai terek megosztásában is testet öltő *szegregá-
cióvá* élezi. Fontos látnunk: e fejlemény nem írható kizárólagosan a mai magyar tár-
sadalomban tagadhatatlanul élő előítéletek és diszkriminatív reflexek számlájára.
Sokkal inkább a rendszerváltás utáni szociálpolitikai átrendeződés belső logikájából
következő automatizmusokra, illetve a kisközösségek szintjére helyezett probléma-
kezelés spontán módon kimunkálódó „hatékonysági” megoldásaira kell gondolnunk,
ha a szegregációs folyamat töretlen erősödésének hátterében álló motívumokat ke-
ressük. Mert ha a szegénység mérséklése a helyi közösségek dolga, ha a minimum-
elvű szabályozásra épülő segélyezés még szűken jövedelmi értelemben sem teszi le-
hetővé legalább a létminimum szintjének elérését, ha ráadásul a segélyezési forráso-
kért éles verseny folyik a közösség különböző csoportjai között, ha mindennek tete-
jében a megélhetési problémákkal rendre foglalkoztatásiak, lakhatásiak, iskolaiak,
szomszédságiak, egészségügyiék és hatóságiak sora társul (márpedig e halmozódás a
szegénység lényegi sajátja), akkor napnál világosabb: a materiális támogatások mel-
lett a jövedelemhiánnyal társult más egyéni problémákra választ adó speciális szol-
gáltatásokra van szükség. Ezt diktálja a professzionalitás elve, és ezt diktálja a kö-
zösség együttélési viszonyainak mederben tartására irányuló helyi közérdek is. Így,
ebben a logikában és erre a nyomásra születtek meg az elmúlt évtizedben a munka-
nélküli-ellátás minden mástól elkülönült – csak a munkaügyi szakemberek és a
munkaerőpiacról kiszorultak által „belakott” – intézményei, a ma már kötelező ér-
vénnyel létrehozandó hajléktalanszállók, a köztudottan a cigány/szegény gyerekek
iskoláztatására szakosodó speciális oktatási intézmények, a szegények számára kije-
lölt és fenntartott szociális boltok és áruházak, a „nekik” szervezett helyi közösségi
programok és jótékonsági akcióval egybekötött kulturális sorozatok stb. – röviden,
egy totális, ám a többségi érintkezési viszonyoktól hermetikusan elzárt életvilág in-
tézményei. A létrehozattal mindenkor racionális, sőt, többnyire a segítség jószándé-

kával átítatott érvek és törekvések diktálják, az eredmény azonban mégis a szegények szegregálódásának lassan gettósodássá érő folyamata. Mert minél totálisabb a számukra a többség által berendezett külön világ, annál kevesebb az ok, de a motiváció és a lehetőség is a kilépésre. Így áll elő, hogy az „igazi” szegények szegénysége minden ellenkező értelmű politikai vagy szakmai nyilatkozat és döntéshozói szándék ellenére *tartós szegénységgé*, mi több, *kirekesztődéssé* és leszakadássá mélyül. Az őket körülvevő falak pedig két irányból is áthatolhatatlanok: egyedi és kivételes esetektől eltekintve nincs kilépés, a többség felől viszont nincs bepillantás.

Ha egyáltalában van kapu ezen a falon, akkor az ma nemcsak zárva van, de a mindent befutó repkénytől még látni sem igen lehet a helyét. Ennek ellenére, a kapu helyrajzi dokumentációjának és kulcsának őrzése, illetve a repkény irtása fontos közfeladat: ezt látják el ma nálunk a szegénységproblémával foglalkozó társadalomkutatás különböző műhelyei. Igaz, kutatási tevékenységük nyomán eddig sem a kapu meg nem nyílt, sem a fal le nem bomlott, de ha erre a jövőben mégis sor kerülne, akkor igazodásul legalább a mai tájkép fényképei rendelkezésre állnak.

A kirekesztődés kárvallottjai – közelebből

Javarészt a magyar társadalomkutatás hagyományainak, valamint a máig élő falu- és városszociográfiai tradíciók ösztönző hatásának köszönhető, hogy a jelenséget a nyilvánosságban övező hallgatás és a probléma „láthatatlansága” ellenére, a hazai szegénységről az elmúlt másfél évtizedben hallatlanul gazdag tudományos ismeretanyag halmozódott fel. Itt csupán az irodalmi ismeretek sajátos „átpásztázására” vállalkozhatok, és teszem ezt két, egymással kapcsolódó szempontból. Egyrészt a különböző szegénységvizsgálatokból a *kirekesztődő szegények* egyes típusaira vonatkozó ismereteket próbálom meg összefoglalni. Másrészt igyekszem tisztázni, hogy a kirekesztődés típusos formáinak létrejöttében mennyiben játszottak szerepet a szegénységnek azok a felszín alatti reprodukciós folyamatai, amelyek a kötelező teljes foglalkoztatás és az arra épülő központi jövedelemelosztás szavatolta létbiztonság körülményei között ugyan rejtve maradtak, mégis meglepő szívóssággal biztosították a peremhelyzetek történelmi folytonosságát és generációs átöröklését. E hosszabb távú megközelítés révén azután megkísérlem csokorba szedni azokat a tényezőket is, amelyek a történelmileg folytonos peremhelyzeteket ma éles kirekesztődéssé változtatják, illetve azokat, amelyek a rendszerváltással gyökeresen átalakult feltételek és új társadalmi működésmódok mellett az elmúlt másfél évtizedben léptek a színre, és akár régebbi folyamatok elmélyítőiként, akár újabbak elindítóiként szélesítik a kirekesztődést generáló faktorok skáláját.

Ha végigtekintünk a kilencvenes években készült szegénységvizsgálatok bibliográfiáján (Ferge 2001; Spéder 2002; INFO-Társadalomtudomány 2001), meg kell állapítanunk, hogy a kutatói figyelem középpontjában mindenekelőtt a szegénység *globális* képeinek megrajzolása állt. Azaz, némiképp a fentebb vázolt folyamatok hű tükrözéseként, az elemzések többé-kevésbé kétpólusúak voltak: a *szegények* létfeltételeit, napi életkörülményeit, családjaik tipikus demográfiai jellemzőit, iskolai pályafutásukat, munkaerő-piaci esélyeiket vagy családi munkamegosztási viszonyaikat rendre a *nem szegényekkel* való összehasonlításban ábrázolták. A korábban mondottakat figyelembe véve, a kétosztatú kép persze logikus válasz a szegénység „láthatat-

lanságára” és a problémát övező hallgatásra: az adott körülmények között a társadalomkutatás dolga – sőt mi több, missziója – mindenekelőtt a figyelemfelhívás. Ez pedig annak kifejtését és igazolását kívánja meg, hogy a mai magyar társadalom mintegy ötödét reprezentáló szegények nem egyszerűen *kevesebből*, hanem *más* körülmények közepette élnek, *mások* a kockázataik és *mások* az esélyeik, mint a szerencsés többségbe tartozóknak. A másság bemutatásának elsődleges törekvése mellett viszont szinte természetes fejlemény, hogy évekig kevesebb szó esett a szegénység *belső* tagozódásáról, azaz arról, hogy maga a szegénység nem homogén állapot – és nemcsak a mértéke szerint nem az, de a pozícióik és megannyi jellemzőjük szerint a szegények társadalmán belül elkülönülő életformacsoportok felől tekintve sem az, és végképp nem az, ha a szegény léthelyzet meghaladásának esélyeit vesszük szemügyre.

Mindezért nemcsak a szakmai diskurzus és a kutatói érdeklődés bizonyos hangsúlyeltolódása, de a közfigyelem súlypontjának áthelyeződése is kellett talán ahhoz, hogy e belső tagozódás kérdései a szegényvizsgálatok látómezejébe kerüljenek. Mindenekelőtt el kellett telnie jó néhány esztendőnek, és fel kellett halmozódnia az időbeli trendek alakulását megjeleníteni képes összehasonlító adatok állományának is, hogy tudományos érvennyel és a statisztikai adatok fedezetével megválaszolható legyen: vajon mutatkoznak-e markáns és típusos különbségek a szegények között szegénységük jellege, illetve a helyzetből való kikerülésük esélyei és későbbi – akár generációkon is átnyúló – pályáivei tekintetében. Az újfajta kérdést az elmúlt néhány évben ugyanakkor – láttuk – maga az élet is napirendre tűzte. Hiszen a rendszerváltás első megrázkódtatásain túljutva, fontossá vált a már említett „váratlan” paradoxon megértése: vajon mi okozza, hogy az általános gazdasági fellendülés ellenére a szegénység mértéke és mélysége nem csökken.

A válaszadás igénye elvezetett az utóbbi évek szegénységkutatásainak termékeny új kategóriáihoz: az *átmeneti* és a *tartós* szegénység megkülönböztetéséhez, illetve a szegények társadalmán belül a *jövedelmi-megélhetési* szegények és a *halmozottan szegények* (mélyszegények, leszakadó szegények, kirekesztettek) típusainak elválasztásához. Amit ma a társadalmi kirekesztődés okairól és megjelenési formáiról tudunk, azt mindenekelőtt ezeknek az újabb kutatásoknak köszönhetően tudjuk.

A longitudinális adatsorok – elsősorban a TÁRKI 1991-től 2000-ig folytatott éves *Háztartás Panel*, majd *Monitor* felvételei, valamint a KSH rendszeres *Családi költségvetés* felvételei – statisztikus háttérrel adtak annak a kismintás szociológiai vizsgálatokkal és kvalitatív adatgyűjtésen nyugvó esettanulmányok sorával felszínre hozott megfigyelésnek, hogy a szegények világa élesen két csoportra tagozódik. Az első csoportba tartoznak azok, akik esetében a szegénység „csak” a mindennapi megélhetést érintő probléma, amelyen (jobb) munkalehetőséggel és pénzzel viszonylag könnyű segíteni; a második csoport tagjainál viszont a szegénység már tartósult és életformává szilárdult állapot, körbezárt *helyzet*, amelyből rövid távon többnyire még a kitörés iránya sem látható. Az első típusba ma mindenekelőtt a kiskeresetű dolgozó szegények, a kisgyermeknevelés éve alatt átmenetileg jelentősen megcsappant forrásokra hagyatkozó alkalmazott és munkás-családok, valamint az egymagukban vagy velük öregedett társukkal élő városi kisnyugdíjasok tartoznak. Anélkül, hogy szegénységük feszítő problémáit és a napi megélhetésért vívott küzdelem sokszor emberfeletti erőfeszítéseit bagatellizálnám, mégis lényeges kiemelni, ami a sze-

gények e széles csoportját a kirekesztődőktől megkülönbözteti. Ez pedig legfőként a szegénységük hátterében álló okok – és ezzel összefüggésben persze a szóba jöhető orvoslási módok – alapvető eltérése.

Mert a megélhetési szegénység hátterében többnyire tisztán elosztási problémák állnak: a munkaerőpiac inflációs feszültségei (a foglalkoztatás bizonyos szegmenseiben megkereshető bérek tartósan elmaradnak a mindennapi fogyasztás árszintjétől), illetve a társadalombiztosítási jövedelmek értékvesztése (ami az élethelyzetből adódó egyéb kompenzációs lehetőségek híján maga lesz a szegénység forrásává mindazon csoportok esetében, ahol átmenetileg vagy tartósan e redisztributív jövedelmek adják a családi költségvetés döntő hányadát). Azonban az élet meghatározó területein – munkaerő-piaci részvételükben, gyermekeik iskoláztatásában, lakóhelyük megválasztásában és lakásviszonyaik alakításában, valamint emberi kapcsolataikban – ezek a szegénycsoportok továbbra is egyértelműen a többségi társadalom résztvevői, s amint megélhetési viszonyaik javulnak, életük valóban zökkenőmentesen vissza is tér azokra a többségi pályákra és színterekre, amelyeknek átmenetileg (még ha olykor évekig tartó átmenettel is) a peremére szorultak.

A kirekesztődés kárvallottjai azonban éppen azáltal kerültek a Rubicon túlsó oldalára, hogy elvesztek, felszámolódtak, vagy soha igazán ki nem épültek és megtartó erejűvé nem váltak azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték. E kapcsolódások egykori formája, megszakadásuk módja és az abból következő mai élethelyzetek különbségei persze tovább tagolják a csoportot. Mindenesetre a kirekesztődők életének közös vonása, hogy szegénységük hosszú előtörténetre, évekre, ha nem évtizedekre nyúlik vissza, s mértéke szerint ma szélsőséges, gyakorta nyomor szintű. Életviszonyaik fontos közös sajátja továbbá, hogy társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalyibákban; beteg szüleik más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerobbant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb „közgyógyos” receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott és „rendes” alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain; velük osztják meg a talajásást és a szeméthordást a segély feltételül szabott közmunkakampányokon; velük állnak óraszám sorba az önkormányzatok szociális irodáinak folyosóin; velük vásárolják le az élelmiszer-támogatásként kapott jegyeket a félreeső kijelölt diszkontboltban; és velük kerülnek a hajléktalan-menhelynek sebtében átalakított egykori munkásszállóra, ha tetemesre duzzadt közüzemi tartozásaik nyomán a fedél is odalett a fejük fölé. Személyükben ők tehát a korábban említett „igazi” szegények, azok, akiknek visszaútja a társadalom többségének világába már nem egyszerűen a megélhetés szintjének kérdése, hanem az a kizáródás totalítására választ adni képes, végig gondolt stratégiai lépésekre épített, sokirányú, összehangolt és a többség elengedhetetlen támogatásával véghezvitt társadalmi (re)integrációs programot igényelne.

Belső tagolódásában azután a kirekesztődők társadalma a családi háttér megléte vagy hiánya szerint továbbhasad. A perem peremén túl – Robert Castel plasztikus kifejezésével élve – teljes „kiilleszkedettségben” (Castel 1998) élnek azok, akiknek

mai helyzete többé-kevésbé egyenes folyománya annak, ahogyan életpályájuk a szocialista iparosítás tömegfoglalkoztatási hullámaiban alakult.¹ Egykor ők voltak a mozgósítható „tartaléksereg”: Budapest és a nagyvárosok szükség szerint foglalkozást, munkahelyet és szálláshelyet cserélő heti ingázói, a nehézipar vagy az építőipar munkásszállókon élő, a feladattal tárgyak módjára továbbmozgatott képzetlen munkásai, akiknek szerepe és létfeltételei egyik napról a másikra lehetetlenültek el a kérdéses üzemek feldarabolódásával, privatizációjával és/vagy bezárásával. Mire a fordulat megtörtént, nekik viszont már nem volt hová visszahúzódniuk: az évtizedes ingázó létforma szétnyitotta a családi kapcsolatokat, meggyengítette a hajdani közösségi hálókat, ugyanakkor természete szerint gátat emelt új szerves közösségek létrejötté elé. Az érintettek tízezerszámba találták magukat az utcán: nemcsak a megélhetésük alapjául szolgáló munkát, de vele a lakhatást, a biztosított egészségügyi ellátást, a tanulás lehetőségét és az életforma-váltáshoz szükséges kapaszkodókat is elvesztették. Ma többségük hajléktalanszállóról hajléktalanszállóra vándorolva tengődik, néha munkához jut, néha nem, s ha közülük valaki beteg, hadakozhatnak érte a szociális munkások, hogy a kórházak legalább néhány napi sürgősségi ápolásban részesítsék kliensüket.

Az egykori ingázó munkásokból lett hajléktalanokéval rokon kirekesztődési pályák persze más csoportokat is jellemeznek. Hasonló a sorsuk mindazoknak, akiknek élete hosszabb vagy rövidebb ideig az állam által felügyelt – goffmani értelemben vett – totális intézmények falai között zajlott, s akiknek életpályáját a szocializmusban többnyire egyik ilyen intézményből a másikba vezető utak jellemezték. Tudjuk, ezek az életviszonyok alakították – és részben alakítják mindmáig – az állami gondozásból kikerültek, a betegotthonokban lakók, a tartós egészségügyi ápolás egy vagy más formája alatt állók, illetve a büntetőintézményekből kiszabadultak létfeltételeit. Bár a kirekesztődők e színes csoportjában vannak idősek és fiatalok, nagyvárosiak és inkább faluhelyen élők, ami élethelyzetükben közös, az a személyes kapcsolatok – mindenekelőtt a családi háttér – mindőjüket jellemző, gyakorlatilag teljes hiánya. E háttér nemléte vagy megszűnte pedig egymagában is a megcsuszamlás kiemelt kockázati tényezője. Társadalomtörténeti és családszociológiai kutatások sora bizonyította ugyanis azt a tapasztalatilag is jól ismert tényt, hogy a magyar viszonyok közepette – de tágabban: egész Közép-Kelet-Európában – az egyéni élet-sors stabilizálásában és a személyes létfeltételek mindennapi védelmében a családnak a nyugat-európainál lényegesen erősebb és kitüntetettebb jelentősége van (Hadas 1994; Neményi 1999). Hiszen az állam kivonultával a „helyettesítőként” számba jöhető alternatív civil védőrendszer éppen csak kialakulóban van, de emel-

¹ Sőt, mint azt többgenerációs életútinterjúkból tudjuk, az érintettek peremre szorulása a szocializmusban viszont többnyire egyenes folytatása volt a család háború előtti élethelyzetének. A Max Weber Alapítvány égisze alatt *The Social History of Poverty in Central Europe* címmel 1995–2000 között folyt összehasonlító szegénykutatás keretében összegyűjtött hazai családtörténeti anyag arról tanúskodik, hogy a hatvanas-hetvenes évek képzetlen ingázó munkásai döntő többségükben a hajdani uradalmi cselédek, föld nélküli zsellérek, szegény-parasztok, egykori ipari segédmunkások egyenes ági leszármazottai voltak. A társadalmi pozíció marginális jellege tehát – a formák és a megélhetési források, valamint a konkrét létfeltételek minden lényeges változása ellenére – történelmileg töretlenül átöröklődött, s évtizedes léptékben bizonyult folyamatosnak.

lett a mélyen ülő tradíciók, valamint a domináns biztonsági és bizalmi attitűdök is afelé terelnek, hogy igazi, teljes terjedelmű társadalmi tagságra csak az számíthat, akinek családja van. Így azután a mégoly gyenge családi kapcsolatok erodálódásával egyenes az út a többségi odatartozás egyéb viszonylatainak széteséséhez, az intézményes szegényellátás karjaiba – s ezzel a korábban említett fal túloldalára.

A kirekesztődéstől a család önmagában persze nem véd meg. Ezt mutatják mindenekelőtt a tartós munkanélküliek – és velük együtt: gyermekeik – fokozatos kiilleszkedésének drámai társadalmi tapasztalatai. Az adatok jelzik: a szervezett munkák piacára be sem jutók vagy onnan tartósan kiszorulóknak döntő többsége családban élő fiatal, negyven év alatti ember. Közelebbről szemügyre véve, családjaik azonban gyakran több szegény és kiszorult ember szövetségéként írhatóak le. A sokszor a megélhetés kényszeréből az „új” családdal egy fedél alá szorult szülők, nagyszülők aktív korukban képzetlen ipari munkások, a mezőgazdaság legnehezebb feladatait ellátó tsz-gyalogmunkások, egyszerű növénytermesztők vagy állatgondozók voltak, akiknek mai nyugdíja még önmaguk eltartására sem elég; a háztartás feje, a férj a foglalkozási ranglétrán maga sem jutott a szülőknél sokkal feljebb, de ha volt is szakmája, az „rossz” – a szocialista nagyiparra szabott, ma viszont hasznosíthatatlan – képesítést adott, s munkanélkülivé válása óta az alkalmi fekete munkákon vagy a kizsigerelő napszámon kívül más pénzkereseti források nemigen adtak; a feleség, a család összetartója, a beteg szülők ápolója, ha talán érettségizett is, szerényen fizetett munkát a nyolcvanas években vagy csak irodistaként, vagy a közeli üzem futószalagján kaphatott, majd jöttek a gyerekek, a megnövekedett háztartás terhei – s mára jó, ha bedolgozásból vagy napszámból csurran-cseppen némi kiegészítő kereset. A megélhetés állandó késhegytánc, a munkakeresés feszültségei, a zsúfoltságból adódó családi konfliktusok, a hatóságok állandó fenyegetése mellett jöttek előbb a halmozódó díjhátralékok, majd a kilakoltatás veszélye – s közben a gyerekek kikimaradtak az iskolából, bizonyítványaik egyre gyengébbek lettek, aminek logikus következményeképpen, de minden baj betetőzéseként, végül – a gyermekvédelem védő-óvó intézkedéseinek képében – rájuk szakadt a család végső szétesésének réme is. A lecsúszás, a kisodródás ma már megállíthatatlan: ha csodák folytán adódna is biztos és tartós munkahely, a kilábaláshoz a szétzilált életnek olyan sok elemét kellene rendbe rakni, hogy a feladat többnyire felette van annak, amit a még megmaradt lelki és fizikai tartalékok összpontosításával és mozgósításával teljesíteni lehet. De hát a csodák ráadásul elmaradnak. Ezekben a tipikus munkanélküli utakban érhető igazán tetten a kirekesztődés legnagyobb csapdája: a folyamat észrevétlen előrehaladása. Mert a hajdanvolt tisztos szocialista szegénység mellett a leselkedő veszélyeket talán még észrevenni sem igen lehetett; a rendszerváltás kezdeti éveiben még élhetett a remény a visszatalálásra, az átmenetileg kritikusnak megélt állapot visszafordítására; igazában az utóbbi évek fejleményeivel – és különösen a gyerekek veszélyeztetettsége révén – lett láthatóvá, hogy rövid távon az irány váltására már nincs esély, sőt, a kirekesztődés valószínűleg generációisan továbbgördített, állandó léthelyzetté válik.

A tartós munkanélküliek kirekesztődésének a családi háttér kisiklásával és felőrődésével egyenrangúan súlyos tényezője maga a *munka*. Mert a köztudatban élő minden ellenkező előjelű ítéletkezés ellenére, a munkanélküliek – akár férfiak, akár nők, akár kaptak/kapnak segílyt, akár sohasem vétettek regisztrációba – *rengeteget*

dolgoznak. Csakhogy munkavégzésük színterei kívül esnek a társadalmilag elismert, adózott bérrel és társadalombiztosítási kártyával javadalmazott szervezett munkák világán. Ez utóbbiba nemigen vezet az útjuk, még akkor sem, ha valaha egyszer talán szakmával rendelkeztek. A mai hazai munkapiac (többek által elemzett) szélsőséges szegmentáltsága mögött lezajlott gazdasági és társadalmi folyamatok következményei mára láthatóvá váltak. A munkahelyek számának a rendszerváltás óta végbement megcsappanása egyenesen terelte a lábon maradó munkavállalókat a munkapozíciók halmozása felé, illetve a hajdanvolt informális gazdaság „jobb” posztjainak elfoglalására – hiszen ez volt a korábban jellemzett elszegényedés elkerülésének és az előállt megélhetési bizonytalanság kiegyensúlyozásának legfőbb tömeges útja. E folyamat azonban a képzetlenebb és kevésbé versenyképes rétegek egyértelmű kiszorulásával, illetve a feketegazdaságba való beszorulásával járt. A két gazdaság között ma szinte nincsen átjárás, és a szélsőséges szegmentáltság következtében az utóbbiból nincsen kitörési pont. Különösen nincs, ha a kitöréssel – a „rendes” munkaviszony felvételével – legfeljebb a legrosszabbul fizetett munkák piacára lehetne belépni, az így megteremtett rendszerességgel tehát több pénzt nem, legfeljebb nagyobb stabilitást lehetne elérni. A mérleg másik serpenyőjében azonban ott vannak a tetemes veszteségek: a biztosnak látszó munka bármikori újbóli elvesztésének kockázata, főként pedig a ma napról napra újrateremtett munkaszerzési kapcsolatok időközbeni elenyészése, a foglalkoztatással automatikusan odavesző segélyekről nem is szólva. A körbezárt helyzet által szült sokrétű rövidtávú ellenérdekeltség közepette így azután a látástól vakulásig végzett munka – a „fekete” munka – maga lesz a kirekesztődés legfőbb biztosítékává (Vági P. 2002). Ami pedig e helyzet kikerülhetetlen velejárója: a kikapaszkodást segítő társadalmi kapcsolatok további erodálódása, a mindennemű társadalmi védelem nélküli, feudalisztikus személyes függelem és a vele járó kiszolgáltatottság elmélyülése, röviden, a polgári társadalmi viszonyokból való – immár vissza nem fordítható – kisodródás végleges megpecsételődése.

A kirekesztődés eddig vázolt útjai, ha tipikus és tömeges utak is, mégis: családok és egyének egymástól elkülönített életpályáit és csapdahelyezeteit jelenítik meg. Egyéni jellegük mindegyre kiviláglik az érintetteknek saját történetükről szóló értelmezéséből, de a külvilág által arra adott válaszokból is. Mellettük van azonban a kirekesztődésnek két olyan forrása és két olyan nagy gyűjtőmedencéje, amelyek esetében a jelenség mindenki számára nyilvánvaló elsődleges oka a *kollektívan* megélt sors, amelyen az egyén, a család erőfeszítése legfeljebb csak enyhíthet, de amelyen lényegi áttörést és amelyből eredményes kitörést nemigen hozhat. A két kollektív helyzet azonban alapvetően különbözik. Az egyik a hazai településfejlődés szélsőséges történeti egyenlőtlenségeiből következik, s ma az aprófalvas települési zárványokban, illetve a munkanélküliség által különösen sújtott depressziós régiókban élőkét sújtja. A másik – legalábbis ami a közvetlen történeti előzményeket illeti – a szocializmusbeli kényszerasszimiláció zsákutcáival függ össze, s mai kárvallottjai mindenekelőtt a cigány lakosság mintegy hatvan-nyolcvan százalékát kitévő roma szegények.

Hadd foglaljam össze a kollektív kirekesztődés e két – a legújabb kori hazai társadalomtörténet nem nyugatias vonásait talán a legközvetlenebbül felmutató – formájának legfőbb jellegzetességeit.

Az 1945 utáni hazai társadalomfejlődés egyik legnehezebben korrigálható fejleménye az évszázados települési egyenlőtlenségek szélsőséges felerősítése volt. Tudjuk: az erőltetett szocialista iparosítás programjából a város és a falu különbségének kiélezése következett, amit tetézték a politikai megfontolások vezérelte tanyafel-számolási kampányok, illetve a lakosság kényszerű elvándorlását kiváltó, a javadalmazások és a büntetések sajátos ötvözetére épülő regionális területfejlesztési (-visszafejlesztési) akciók. Spontán és tervszerűen újukra indított folyamatok együttese eredményezte azután, hogy a hetvenes évekre szélsőséges egyenlőtlenségek jöttek létre a lakosság alapvető életesélyeit befolyásoló infrastrukturális ellátottságban, valamint a megszerezhető első, illetve második gazdasági jövedelmek nagyságában. Az infrastrukturális feltételekben – a lakásviszonyok, az iskoláztatás, az egészségügyi ellátás stb. fizikai körülményeiben – mutatkozó települési egyenlőtlenségeket a hetvenes-nyolcvanas évek tömegméretű második gazdasági munkavégzése ugyan valamelyest mérsékelte, megállítani azonban nem volt képes a több évtizedes folyamat legdrámaibb spontán következményét: a jobb helyzetű társadalmi rétegek tömeges elvándorlását, és ezzel a falvak – különösen az aprófalvak – társadalmi struktúrájának és belső közösségi viszonyainak végletes és végleges torzulását (Vági G. 1991).

A spontán módon végbement „lefejeződés” mellett az érintett települések azután a rendszerváltás gazdasági megrázkódtatásait már nemigen bírták ki: lakóik szinte teljes körben munkanélküliekké váltak, és ha egyiküknek-másikuknak voltak is a jobb időkből való tartalékai, azokat mára ők is teljesen felélték. A helyzetet tetézi e közösségek előregedése és/vagy a megürült lakóházakat csekély összegért felvásárló, bevándorló roma családok révén ugrásszerűen megnőtt gyereknépesség ellátatlansága. Az érintett falvak ugyanis mára már legfeljebb csak tömeges éjszakai szálláshelyek. Emberemlékezet óta nem adódott helyben munka, régen megszűnt az óvoda, az iskola, régen bezárt a bolt, régen becsukott az orvosi rendelő és a gyógyszerár, és – mindennek a tetejébe – innen még kimozdulni sem igen lehet: vagy húsz-harminc évvel ezelőtt felszedték az utolsó vasúti síneket, de aligha lehet számítani akár arra is, hogy a távolsági busz legalább napjában kétszer újra erre venné az útját. A szó szoros értelmében a külvilágtól elzárva, e települési fürtök – különösen Észak-, illetve Dél-Magyarország aprófalvas vidékein – a reménytelenségbe süllyedt tömeges kirekesztődés megkövült zárványai (Havas 1996). Éppen a helyzet egész közösségeket sújtó kollektív vonásaiból következik, hogy ha a kirekesztődést fokozni lehet, akkor annak mértéke e zárványok lakóinak esetében a korábban vázolt egyéni kisodródásokénál is nagyobb. Összpontosított központi támogatások, többéves stratégiai programok és invenciózus komplex szociálpolitikai lépések nélkül pedig a szélsőséges kirekesztődés e formái „természet adta módon” termelik újra önmagukat, mintegy sorsszerű determinációval vetítve előre egész nemzedékek börtönszerű fogva tartását egy helyzetben, melynek egyetlen elemét sem maguk vagy szüleik választották.

A teljes közösségeket sújtó – a településivel részben összefonódó – kirekesztődés másik drámai folyamata etnikai alapú, s mint jeleztem, áldozata mindenekelőtt a roma társadalom szegény többsége, de – a többségi-kisebbségi viszonyoknak a rendszerváltás óta előállt éleződő feszültségei folytán – valójában a cigány közösség egésze. A minden eddig bemutatottnál hosszabb történelmi ívű, igazán soha más irány-

ba nem terelt etnikai-faji kirekesztettség újabb kori alakváltozásai nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert az európai normákhoz igazodni kívánó modern magyar társadalom merőben értékválasztási alapon sem cipelheti tovább legnagyobb kisebbségének társadalmon kívülrre szorított léthelyzetét. E normatív közelítés létjogosultságát kétségbe nem vonva, a hajdani kirekesztettségnek a szocializmus évtizedei alatti kényszerasszimilációval kirekesztődéssé transzformált együttélési viszonyai azonban ma a cigányok ügyét a legfeszítőbb politikai kérdéssé transzformálják.

Mert bár a kényszerasszimiláció a korábban kiszorított cigány közösségek integrálásának a totalitárius berendezkedés logikájából következő lépései és menetrendje szerint történt, mégis, az iskolázásnak, a kötelező foglalkoztatásnak, a cigánytelepek felszámolásának programjai *valóságos* társadalmi felemelkedési utakat nyitottak meg – még ha azok a romák többsége számára csak a társadalmi perempozíciók (de immár mégis a választóvonalak innesső oldalán lévő pozíciók) elfoglalását tették is lehetővé. Mint azt a kilencvenes évek cigányvizsgálatai igazolták, ezeknek a fejleményeknek volt betudható a nyolcvanas évekre általánossá lett születésszabályozás, a romák egészségügyi viszonyainak valamelyes javulása, a szakmatanulás és – mindekelőtt – a gyermekek iskoláztatásának belső normává válása.

A rendszerváltás e megindult folyamatok folytatása előtt durván lecsapta a sormópót. A romák teljes közösségei szorultak ismét a partvonalon kívülrre: települési értelemben a fentebb bemutatott aprófalvas zárványokba, illetve nagyvárosi párjaikba, a slumosodó kültelki lakótelepekre és városközpeli szegénynegyedekbe; a foglalkoztatás terén a munkaügyi hivatalok folyosóira, majd – a segélyjogosultság kimerítésével – a közmunkaprogramokba; az iskoláztatás terén a kisegítő osztályokba és a speciális iskolákba; a köznyugalmának fenntartása érdekében pedig mindennemű zárt intézményekbe – hajléktalanszállókra, betegotthonokba, állami gondozásba, illetve nagy számban a rendőri őrszobákra és a büntetés-végrehajtás fegyintézetibe. E sok irányból zajló és tömeges kirekesztődés logikája mindenkor ugyanaz: a kényszerasszimiláció abroncsának széthulltával a nem roma társadalom szemében legitimitásukat veszítették az igazi asszimilációs törekvések is, ezzel pedig a szegénység elkerülése elleni többségi küzdelem számára zöld utat kapott az „etnikai helyreállítás” programja – a cigányok visszataszkolása „eredeti” társadalmon kívüli pozíciójukba. A spontán kirekesztődést tetézik és intézményes keretek közé terelik a szociálpolitika átalakításának korábban már bemutatott folyamatai, amelyek révén a segélyezés és a helyi szociális ellátás diszfunkciói a támogatásokért a cigány és nem cigány szegények között folyó harc „belső” ügyeként jelennek meg – az igazságtétel nevében újabb alapot szolgáltatva az „élősködő” és „túlfogyasztó” romák további kiszorításának.

Végül mindezt keretbe foglalja a kisebbségi politizálás új intézményének, a helyi kisebbségi önkormányzatok rendszerének kiépülése. A szerény törvényi felhatalmazások által az új intézmény funkcióiban hagyott űrt az elmúlt hat-nyolc évben ugyanis gyorsan kitöltötte a romákat érintő szociális feladatoknak a helyi önkormányzatokról a cigány kisebbségi szervezetre való átgördítése és ezzel tisztán etnikaivá tétele. Így mára helyi rendeletmódosításokkal és alkalmi szabályokkal körbezárt (ál)hatalmi jogosítványok sora szentesíti a kisebbség ügyeinek teljes körű leválasztását a többségi társadalom testéről – azaz a gettósodássá mélyülő kirekesztődés immár jogi formákba öntött fenntartását (Horváth–Landau–Szalai 2000).

Ez utóbbi fejlemény révén azután az etnikai kirekesztődés „felülírja” az élethelyzetből adódót. Miközben ugyanis az új intézményesülési folyamatok a cigányság szegény rétegeinek kiszorulását – sok nem cigánnyal rokon élethelyzetüket – szélsőségesen etnicizálják és a kisebbség belső ügyeként tüntetik fel, aközben a szegénységből kikerült, a társadalmi ranglétrán iskolázottságban és/vagy az anyagi létviszonyok tekintetében feljebb jutott romákat viszont ugyane folyamatok faji alapon zárják a többségitől elkülönített érdek- és jogvédelem intézményi világába. A kívülről a cigányságra kényszerített intézményes-politikai összezárttságban így aztán „termesztet adta módon” áll elő, hogy keserves belharcokká minősülnek át a kitörésért folytatott küzdelmek: a jobb helyzetűek szemében a közösség szegény rétegei féknek és visszahúzó erőnek, az utóbbiak értelmezésében az előzők a közös kisebbségi ügy áruolainak tűnnek fel. Ezzel viszont kívülre és távolra kerülésük vádként és „magyarázatként” felhozható okai közé még a belső összetartás hiánya is odakerül, miközben kiszorulásuk valódi háttere – kollektív kirekesztődésük – a hatalommal felruházott és felelős többség számára még kevésbé látható, mint valaha.

A kollektív kirekesztődés itt röviden bemutatott két formája – szándékaim szerint ezt igyekeztem igazolni – keretet, medret és tömegesen működtethető mechanizmusokat teremt a szegények és nem szegények társadalma között korábban létrejött választóvonal társadalmi törésvonallá mélyülésének. E törésvonalak mélyülése pedig nemcsak a szegénység fenntartásához, körbezártságához és generációk közötti átörökítéséhez járul hozzá, hanem fenyegeti magát a *társadalmi integrációt*. Deintegrációs veszélyei miatt a kirekesztődés elleni – utolsó utáni pillanatban való – hatékony fellépés ezért nem egyszerűen az érintettek ügye, még csak nem is egyszerűen a velük hivatalból foglalkozó szakembereké és szociálpolitikai döntéshozóké, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *közügy*. E közügy felvállalásának vagy a spontán folyamatok további szabadjára engedésének téje ma testközelből érzékelhető: nem kevesebb, mint európai csatlakozásunk múlhat rajta. Ha a demokrácia hosszú távú védelmére, illetve az emberi jogok megkülönböztetés nélküli érvényesítésére vonatkozó megfontolások a manapi sürgős teendők közepette rendre háttérbe szorulnak is, a gyors cselekvés szüksége melletti pragmatikus érvnek ez utóbbi azért talán önmagában is elég.

Irodalom

- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai. A bér munka krónikája*. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé Kiadó
- Ferge Zsuzsa (2001): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- Gál Róbert (1999): *A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest: TÁRKI
- Hadas Miklós (szerk.) (1994): *Férfiuralom*. Budapest: Replika Könyvek

- Havas Gábor (1996): *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Budapest. Kandidátusi értekezés.
- Havasi Éva (2001): *Szegénység és kirekesztettség a mai Magyarországon*. Budapest: KSH Társadalomstatistikai Főosztály. Kézirat.
- Horváth Ágota (1997): Törvény és anarchia avagy törvényes anarchia: a Szociális Törvényről és az önkormányzati szociális rendeletekről. In: *Landau 1997*, 261–299.
- Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (2000): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: ATA – Új Mandátum Könyvkiadó
- INFO-Társadalomtudomány* (2001). Szegénység Magyarországon (tematikus szám), 54. füzet
- Köllő János (2001): A munkanélküli segélyrendszer 2000. évi szigorításának politikai támogatottsága. In: *A munkanélküli ellátási rendszer átalakításának hatásvizsgálata keretében végzett kutatások eredményeiről*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 17–55.
- Landau Edit és munkatársai (szerk.) (1997): *Az államtalanítás dilemmái: munkaerőpiaci kényszerek és választások*. Budapest: ATA
- Monostori Judit (1997): *Az önkormányzatok segélyezési gyakorlata*. Budapest: KSH
- Nagy Gyula (2000): Munkanélküli-segélyezés Magyarországon a kilencvenes években. *Közgazdasági Szemle*, 47. (10): 799–816.
- Neményi Mária (1999): *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Standing, Guy (1997): The folly of social safety nets: why basic income is needed in Eastern Europe. *Social Research*, 64 (4): 1339–1381.
- Szalai Júlia (1998): Hatalom és szegénység. In Szalai Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem!* Budapest: Új Mandátum
- Szalai Júlia (2000): A magánnyugdíj-rendszer néhány társadalmi vonásáról. *Századvég* (nyár): 67–89.
- Tóth István György (1995): A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In: *Landau 1997*, 26–69.
- Vági Gábor (1991): *Magunk, uraim. Településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest: Gondolat
- Vági Péter (2002): A különböző munkatevékenységekre fordított idő alakulása az időmérleg adatok tükrében – a társadalmi elkülönülések egy újabb dimenziója. *Amaro Drom*, megjelenés alatt.
- World Bank (2000): *Hungary: Long-Term Poverty, Social Protection, and the Labor Market*. Washington, D. C. Draft.

SZEGÉNYSÉG ÉS TÁRSADALMI KIREKESZTETTSÉG A MAI MAGYARORSZÁGON

Előszó

Ez a tanulmány a szegénységgel, ezen belül is a szegénység egy meghatározott formájával, a halmozott szegénységgel és társadalmi kirekesztettséggel foglalkozik. A halmozott szegénység és társadalmi kirekesztettség fogalmak ugyanannak a jelenségnek a leírására szolgálnak, de a megkülönböztetést a vizsgálat nézőpontjának különbözősége teszi szükségessé. A halmozott szegénység elsősorban a végeredményre, az emberek többsége számára rendelkezésre álló javaktól való megfosztottságra fókuszál, míg a kirekesztettség esetén a fő hangsúly magukon a *szegénységet eredményező folyamatokon* van.

Az írás olyan adatok statisztikai-szociológiai elemzése, amelyek egy országosan reprezentatív lakossági felvételből származnak. Újdonságát és fontosságát az adja, hogy a társadalom egy olyan, több mint 400 ezer háztartást és 1 millió embert (az összlakosság mintegy 10-12%-át) felölelő szeletét vizsgálja, amelyről ma Magyarországon kevés szó esik, miközben e tömeg jelenléte a társadalom tartós kettészakadásának, dezintegrálódásának veszélyét hordozza, s "másfél évszázad minduntalan kudarcos kísérletei után csak folytatva a sort, újabb zsákutcs modernizációhoz vezet-het" (Szalai 1991).

A kiilleszkedési folyamat eredményének bemutatását a lakosság jövedelmi viszonyainak, szegénységi jellemzőinek elmúlt évtizedben bekövetkező változásainak rövid összegzésével kezdem.

A lakosság jövedelmi helyzete

Miután a piacgazdaságra történő átállás megtörtént, az állami intézményrendszerek lebontása, privatizációja is végbement, a gazdasági és társadalmi átalakulás üteme lelassult. Az új gazdasági és társadalmi struktúra fokozatosan konszolidálódott. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a mély gazdasági recessziót követő felemelkedés is megindult. A makrogazdasági folyamatok javulását fáziskéséssel ugyan, de követte a lakosság életszínvonalának emelkedése is.

A kilencvenes évek első felében – makrogazdasági adatok alapján 1995–1996-ig, az emberek életszínvonalát jobban tükröző és ebből adódóan némileg eltérő jövedelem fogalom alapján számított, lakossági felvételből származó adatok alapján 1997-ig – a lakosság jövedelme reálértékben évről évre alacsonyabb lett, amely részben a foglalkoztatottsági szint, részben pedig a foglalkoztatottak reálkeresetének csökkenésével függött össze. A reálkeresethez hasonlóan a reálnyugdíj is csökkent. Mindezek együttes hatásaként nemcsak az összjövedelem csökkent, hanem – különösen

az alacsonyabb jövedelmű háztartások körében – a társadalmi jövedelmek növekedése mellett a munkajövedelmek összjövedelemből való részesedése is.

1. táblázat

A lakosság egy főre jutó személyes nettó jövedelme nominálértékben és áron, 1989–2000, Ft/fő/hó

Év	Nominál- értékben	Változatlan (2000. évi) áron	Dinamika 1989=100%
1989	6 365	51 307	100,0
1991	9 165	42 455	82,7
1993	11 997	36 884	71,9
1994	14 126	36 556	71,2
1995	16 329	32 961	64,2
1996	18 391	30 036	58,5
1997	21 221	29 295	57,1
1998	25 547	30 856	60,1
1999	30 126	33 078	64,5
2000	35 383	35 383	69,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvételek

A rendszerváltás évét mérföldkönek tekintve világosan látszik a lakosság reáljövedelmének – az 1994-es mesterségesen felpumpált átmeneti javulását leszámítva – az 1995–1996-ig tartó makrogazdasági számítások alapján mért mélypontja, melynek negatív hatásai az egyes emberek életszínvonalában 1997-ig érvényesültek.

A makrojövedelmek szintjén 1997-ben, a magánháztartásoktól származó jövedelmi adatok alapján 1998-ban – még ha alig érzékelhetően is – megindult a lakosság jövedelmi szintjének emelkedése. A következő években ez a folyamat folytatódott.

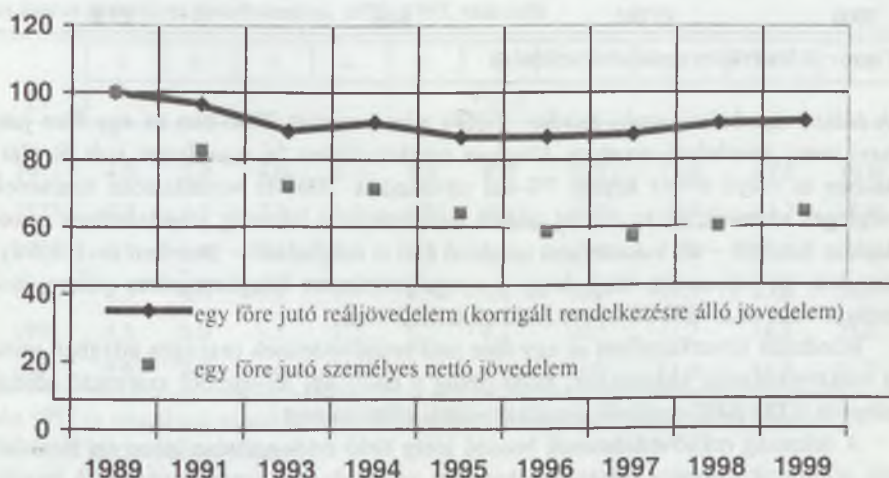
A makrojövedelmek szintjén mért változások mikroszinten, azaz a magánháztartások közvetlenül érzékelhető életszínvonalában, fáziskéséssel érvényesülnek.

Figyelembe kell venni az összehasonlításnál a két jövedelem közötti fogalmi különbségeket is. A háztartások jövedelme nem azonos a makroszinten mért úgynevezett háztartási szektor jövedelmével. A háztartási szektorba ugyanis az intézményi háztartások és a vállalkozói háztartások is beletartoznak. A vállalkozók által megtermelt jövedelem azonban lényegesen magasabb, mint az a jövedelemrész, amit mikroszinten (lakossági felvételtől) megismerhetünk és számításba veszünk, konkrétan a „nem tokeképzésre”, hanem „fogyasztásra” szánt jövedelem. Egy másik lényeges fogalmi különbség abból adódik, hogy számos jövedelmi tétel az emberek, családok számára nem jelenik meg jövedelemként. Hogy csak néhány példát említssek, a természetbeni társadalmi juttatások egészségügyi, oktatási, szociális, kulturális szolgáltatások formájában jutnak el az egyénekhez, értékük a háztartások szintjén nem mutatható ki. A munkajövedelmek természetben megjelenő formái is csak részben számszerűsíthetők az igénybevevők számára, hiszen a kedvezményes munkahelyi ebéd esetében csakis az étkezési hozzájárulás, az utalvány értéke jelenik meg jövedelemként az egyén számára, s a cég által fizetett támogatás a szolgáltatás

életben tartása érdekében már nem. A lakossági betétekből származó pénzintézeti nyereség is a lakosság jövedelme, miközben az egyének számára csak a kamat, leginkább a felvett kamat tartozik a jövedelmek közé. A biztosítási jövedelmek esetén is csak a kártérítések jelennek meg mikroszinten bevételként. E néhány példa is jól illusztrálja a fogalmi eltérések sokszínűségét és természetét és az ebből adódó szűkségszerű nagyságkülönbségeket. Természetesen mikroszinten a lakosság válaszolási hajlandósága és jövedelmi adatainak megbízhatósága is hozzájárul az eltérésekhez. Erről a későbbiekben még lesz szó.

1. ábra

A lakosság egy főre jutó reáljövedelme (makroszinten számolva) és az egy főre jutó személyes nettó (mikroszinten számolt) reáljövedelmének alakulása, 1989–1999, százalék (1989=100)

Forrás: KSH évkönyveiből számított adatok

A lakossági jövedelmek alakulásában meghatározó szerepet játszanak a keresetek.

A keresetek reálértékének változása a lakosság személyes nettó jövedelméhez hasonló tendenciát mutat. A mélypont 1996-ban volt, 1997-ben némi javulás következett be, majd az 1998-as stagnálás után egy lassú növekedést figyelhetünk meg. Erőteljesebb keresetnövekedés 2001-ben indult meg, mely várhatóan 2002-ben tovább folytatódik.

A szegénység kezelése szempontjából hasznos információt nyújt a szociális juttatásokban kiemelt szerepet játszó özvegyi nyugdíjminimum keresethez való viszonya is. E két adatsort együtt mutatja a 2. táblázat.

1989-ben még a keresetek 41%-a volt a nyugdíjminimum, 2000-re kevesebb mint 30%-a. Az 1998-as választási év kivételével tendenciózus csökkenés figyelhető meg a szociális segélyek jogosultsági küszöbét meghatározó nyugdíjminimum alakulásában.

2. táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak nettó átlagkeresete és az özvegyi nyugdíjminimum a kereset százalékában, 1989–2000

Év	Nettó kereset (2000. évi árakon)	Nettó kereseti dinamika (1989=100%)	Nyugdíjminimum aránya a kereset hez, %
1989	65 816	100,0	40,9
1991	59 978	91,1	40,2
1994	60 617	92,1	31,9
1995	53 769	81,7	31,5
1996	50 768	77,1	30,9
1997	53 412	81,2	29,7
1998	53 464	81,2	30,9
1999	54 744	83,2	30,8
2000	55 785	84,8	29,8

Forrás: KSH évkönyv adataiból számolva

A *Háztartási költségvetési felvétel* (HKF) adatai szerint 2000-ben az egy főre jutó havi nettó jövedelem országos átlagban megközelítően 56 ezer forint volt. Reálértékben az előző évhez képest 7%-kal növekedett. 2001-re vonatkozóan nincsenek végleges adataink, de az évközi adatok ismeretében a lakosság jövedelmének növekedése hasonló – sőt valamelyest az előző évit is meghaladó – ütemben tovább folytatódott. Itt jegyezném meg, hogy a nyugdíjminimum átlagkeresethez viszonyított aránya viszont tovább csökkent (már csak 28,3%-a).

Mindezek következtében az egy főre jutó reáljövedelmek országos átlagban mind a makrogazdasági számítások, mind pedig a lakossági felvételtől származó adatok alapján 2000-2002-re elérik a rendszerváltás előtti szintet.

A lakosság reáljövedelmének hosszú ideig tartó értékvesztése bizonyos társadalmi csoportok számára visszafordíthatatlan veszteségeket eredményezett. A hagyományos szegénység továbbélése mellett a rendszerváltás és a gazdasági recesszió időszakában tömeges elszegényedés következett be, s a szegénység „ismert” típusai mellett annak új formái is megjelentek. Ebben az írásban nem az „elszegényedés” által érintett rétegekről, hanem elsősorban a lakossági felvételekből megismerhető „örök vesztesek”-ről és a hasonló életkörülmények között tengődő, hozzájuk csapódó „új vesztesek”-ről lesz szó.¹ Ez a kör lényegesen szűkebb, mint a létminimum alatt élők csoportja, a tágabb értelemben vett szegények mintegy egyharmada tartozik ide.

¹ Szalai Júlia e számban közölt írásában éles különbséget tesz az „elszegényedés” és a „szegénység” fogalma között. Míg az előbbi alapvetően a megélhetési szegénységre fókuszál, amelynek hátterében tisztán elosztási problémák állnak, s az életszínvonal, a megélhetési viszonyok javulásával orvosolható, addig az utóbbi nem oldható meg az elosztási automatizmusok változtatásával.

Jövedelmi egyenlőtlenségek, szegénység

A politikai és gazdasági átalakulás a lakosság, a háztartások jövedelmi helyzetét is erőteljesen átstrukturálta. A jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése felgyorsult, s az egyenlőtlenség meglevő formái megerősödtek és újabb formákkal is bővültek. A jövedelmek szerkezetének átrendeződése társadalmi rétegenként és jövedelemszintenként nagy különbségeket mutatott.

Mivel sem a keresetek, sem a társadalmi juttatások nem tudták megőrizni reálértéküket, a lakosság *átlagjövedelme radikálisan csökkent*.

Miközben a reáljövedelmek nagysága csökkent, a jövedelmek szóródása, egyenlőtlensége jelentősen nőtt. Elsősorban a magas jövedelműek összjövedelemből való részesedése emelkedett, de a szegények elszegényedése is fokozódott.

3. táblázat

Az egy főre jutó személyes nettó jövedelmek alapján képzett népességtizedek részesedése az összes személyes jövedelemből, 1972–1997, százalék

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	Tized									
1972	4,0	5,9	7,0	8,0	8,9	9,8	10,8	11,9	13,8	19,9
1977	4,5	6,3	7,3	8,1	8,9	9,8	10,8	12,0	13,7	18,6
1982	4,9	6,4	7,3	8,1	8,8	9,6	10,7	11,9	13,7	18,6
1987	4,5	6,0	6,9	7,7	8,5	9,4	10,5	11,8	13,8	20,9
1995	3,3	5,0	6,2	7,2	8,2	9,1	10,2	11,7	14,1	25,0
1997	2,9	4,7	5,9	7,0	7,9	8,9	10,0	11,6	14,4	26,7

(Az 1997-re vonatkozó adatok az 1995-ös jövedelmi felvételtől továbbvezetett adatok.)

Forrás: KSH Jövedelmi felvételek

1987-ben a felső tized átlagjövedelme 4,6-szerese volt az alsó tizedének, s ez az arány 1995-re már 7,5-re nőtt. A népesség legalacsonyabb jövedelmű 10%-a az összjövedelem mindössze 3,3%-ával, s a legmagasabb jövedelmű tizede az összjövedelem 25%-ával rendelkezett 1995-ben. Ezek a tendenciák 1997-re tovább erősödtek.

4. táblázat

A főbb egyenlőtlenségi mutatók időbeni alakulása, 1972–1997

Mutató	1972	1977	1982	1987	1995	1997
A 10. és 1. decilis aránya	5,0	4,1	3,8	4,6	7,5	9,2
Éltető–Frígyes-index, %	196	184	182	199	236	
Robin Hood-index, %	16,4	15,1	14,9	17,1	21,0	22,7
Gini-mutató	0,2322	0,2112	0,2060	0,2358	0,2964	0,3206

Forrás: KSH Jövedelmi felvételek

A jövedelmi felvételekhez képest a KSH háztartási költségvetési felvételei alacsonyabb jövedelmi egyenlőtlenségeket mutatnak. Ez utóbbi adatgyűjtés ugyanis elsősorban a fogyasztási-kiadási adatokra koncentrál, s a jövedelmeket, mint a kiadások forrását, háttérinformációként használja. A lakossági adatgyűjtésekben való részvételi hajlandóság egyébként is a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelműek esetében a legrosszabb. Különösen igaz ez egy olyan felvétel esetében, amely kényes kérdéseket feszeget, mivel mind a kiadásokról, mind pedig a jövedelmi forrásokról szinte tételes elszámolást kér. Akiknek nincs miből és mire költeniük, illetve háztartásvezetésük rendszertelen, bevételeik és kiadásaik esetlegesek, nemcsak hogy alulreprezentáltak a mintában, hanem a rendelkezésünkre álló adataik validitása is kétséges. A magas jövedelműek pedig, ha részt is vesznek a felvételben, jövedelmük és kiadásaik egy részét elfelejtik, illetve elhallgatják, illetve kiadásaik egy része nem személyes célú kiadásként, hanem költségként, jövedelmük pedig a legkülönbözőbb egyéb formában (például: költségtérítés, vállalati részjegy, magánbiztosítási befizetés, autóhasználat stb.) jelennek meg. Ha a jövedelmek nagyságát és az egyenlőtlenségek mértékét e statisztikai adatforrásból alá is becsüljük, a *tendenciák* nyomán követésére az adatok alkalmasak, hiszen a reprezentativitási-validitási nehézségek nem egy évet, hanem az elmúlt évtized egészét jellemezték.

A háztartási költségvetési felvétel adatai szerint 2000-ben az egy főre jutó havi nettó jövedelem 35 383 Ft, az egy fogyasztási egységre jutó² 45 440 Ft, az egy háztartásra jutó pedig 93 889 Ft volt átlagosan. A legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmű népességtizedben az egy főre jutó átlagjövedelem különbsége 5,6-szeres, mely messze elmarad a jövedelmi felvétel alapján becsülhető legalább nyolcszoros értéktől.

Ugyanebből az adatgyűjtésből áll rendelkezésünkre a jövedelmi szegények arányára vonatkozó hosszabb idősor is. Tekintettel arra, hogy a felvétel természetéből adódóan és a nemválaszolási sajátosságok miatt hiányoznak a legszegényebbek és alulreprezentáltak a jómódúak, ismétlem, hogy az alábbi táblázat adatai csakis a tendenciák becslésére alkalmasak, nem a szegénység nagyságának mérésére. E szerint az adatforrás szerint 2000-ben – a választott ekvivalenciaskála függvényében – megközelítően minden 8-9. ember a mediánjövedelem hatvan százaléka alatt élt.

² Az OECD1 ekvivalenciaskálát alkalmazva az első felnőtt 1, a további felnőtt 0,7, a 14 évesnél fiatalabb gyermekek pedig 0,5 egységet képviselnek.

5. táblázat

A szegények aránya, a normalizált szegénységi rés nagysága, 1993–2000, százalék

	1993	1994	1995	1996	1998	1999	2000
<i>A mediánjövedelem hatvan százaléka alapján számítva (OECD1 ekvivalenciaskálát alkalmazva)</i>							
Szegénységi ráta	5,5	7,2	8,0	9,2	10,3	10,9	9,3
Szegénységi rés	22,1	18,2	23,1	19,9	19,5	22,6	21,7
<i>A mediánjövedelem hatvan százaléka alapján számítva (1 főre jutó jövedelem alapján)</i>							
Szegénységi ráta	9,6	12,5	13,5	15,4	16,8	15,8	11,8
Szegénységi rés	20,2	18,9	22,4	21,9	19,3	24,1	23,1

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvételek³

Ebből a forrásból általában az alsó jövedelmi tizedet szokták kiemelni a szegénység, a szegények jellemzésére. Ugyanakkor tudnunk kell azt is, hogy ez a jövedelmi küszöb rendkívül alacsony, minden vizsgált évben messze alatta maradt a segélyezési küszöb alapjául szolgáló nyugdíjminimum összegének.

Komoly számháború folyik a szegények számát és a szegénység mélységét illetően is. Ami a relatív jövedelmi szegénység által érintettek össznépeségén belüli arányára vonatkozó tendenciát illeti, annyit biztosan állíthatunk, hogy 2000-ben több szegény volt, mint 1993-ban és az azt megelőző – rendszerváltást követő – években (bár ez utóbbira vonatkozó adatokat a táblázatban nem közöltem).

A 2000. év volt az első olyan év, amikor a szegények száma bármely ekvivalenciaskálát választva az előző évhez képest csökkent. Adataink szerint a legtöbb szegény ember 1998-1999-ben volt, s a szegénységi rés mélypontja is erre az időszakra esett.

Az 5. táblázat csakis a relatív jövedelmi szegénység nagyságára és mélységére ad támpontot. Az adatok fontosságát az adja, hogy a nemzetközi összehasonlításokban kitüntetett szerepük van. Az abszolút jövedelmi szegénység mérete azonban közel háromszorosa az előbbinek. Gazdasági recesszió idején egyébként a relatív jövedelmi szegénység mutató szerepe korlátozott, mivel általános életszínvonal-csökkenés esetében az átlagjövedelem, és különösen a mediánjövedelem egyik évről a másikra is lényegesen csökken, s ezáltal a szegények száma alábecsült. Amikor kevesek kezében kiugróan magas jövedelmek koncentrálódnak, miközben egy széles réteg jövedelme meglehetősen alacsony és kevésbé szóródik, az átlag és a medián között lényeges különbség van. A medián ilyen esetben jóval alacsonyabb, mint az átlag. A 2000. évi költségvetési felvételben a medián az átlag 90%-a volt. A KSH 1995-ös jövedelmi felvételében, ahol a jövedelmi eloszlás megbízhatóbb volt, a medián az átlag mindössze 86%-a volt.

³ Ezúton is köszönöm Jarabek Lajosné kolléganőmnek a régebbi adatházisokból a számítások elvégzését.

A szegénység számbavétele eltérő szegénységi küszöbök választása esetén – a szegénység mértékének változékonysága

„Ma a szegénységgel kapcsolatban versengő meghatározások tömegét találjuk. Folynak a viták arról, hogy a szegénységet abszolút vagy relatív, dinamikus vagy statikus jelenségnek kell-e tekinteni, hogy az okok vizsgálata során a képességek vagy az eszközök hiányára kell-e összpontosítani, szegénységről, deprivációról, vagy kirekesztésről kell-e beszélni.” (Ferge 2001: 17)

A szegénység fogalmi tisztázásának már több évszázadra visszanyúló kísérletei mindössze azt a hitet erősítik meg bennünk, hogy *nincs mindenkor érvényes és mindenki számára elfogadható definíció*. A szegénységet sokan a jövedelmi alapú szegénységgel azonosítják, vagy ha ki is tágítják a fogalom használatát, a szegénység mérésénél visszatérnek a pénzben való meghatározáshoz.

Magyarországon nagy hagyományai vannak a „szükségletek” oldaláról történő megközelítéseknek is. Az első, úgynevezett abszolút típusú szegénységszámítások a század elejéig nyúlnak vissza, a Statisztikai Hivatal 1924–1944 között havonta számolt és publikált „létminimumot”; ezzel párhuzamosan a hazai szakszervezetek is végeztek ilyen típusú számításokat.

A második világháború után a Központi Statisztikai Hivatal először 1968-ra vonatkozóan számolt létminimumot. Nyilvánosságra hozatalát az akkori politikai vezetés nem engedélyezte, de mégis óriási lépést jelentett a szegénység vizsgálatát és elismerését illetően. A Hivatal újabb hasonló jellegű számításaira 1984-ben került sor, az eredményeket titkosították, és szigorúan belső használatra (mindössze ötven példányban) sokszorosították.

Lényegében 1991-től van nyilvánosságra hozott, bárki számára hozzáférhető létminimumérték. Noha az utóbbi években a Hivatal évente kiszámolja, és nyilvánosságra is hozza a létminimumértékeket, ezek nem tekinthetők hivatalosan elfogadott szegénységi küszöbnek. Az így számított értékek lényegesen meghaladják mind a szociális segélyezés alapjául szolgáló jövedelmi értékeket, mind pedig a jövedelem alapú relatív szegénységi küszöböt.

A létminimum mellett és helyett legtöbbször relatív típusú szegénységi–egyenlőtlenségi mérőszámokat használnak. A hazai gyakorlatban is ez a legelterjedtebb. Az egy főre (fogyasztási egységre) jutó éves nettó jövedelem alapján sorbarendezett népesség alsó tíz, illetve húsz százalékát (első jövedelmi decilisbe, illetve első kvintilisbe tartozókat) szokták szegénynek tekinteni. Mások, a nyugat-európai országok gyakorlatához közelebb álló meghatározást követve, a mediánjövedelem ötven-hatvan százaléka alatt élőket sorolják a szegények közé. Erre vonatkozó számokat közöltünk az előző fejezetben is.

A szegénység számbavételének legegyszerűbb módja, ha az embereket magukat kérjük meg arra, hogy minősítsék saját jövedelmi helyzetüket. E definíció szerint azok az egyének, illetve háztartások szegények, akik, illetve amelyek annak vallják magukat. Ha pusztán az önbesorolás alapján határolnánk le a szegények körét, akkor ma Magyarországon a háztartások 6,5%-át, azaz 240 ezer háztartást, és mintegy 600 ezer embert tartanánk szegénynek, mivel ennyien vallották magukat „nagyon szegény”-nek. További 30%-a a háztartásoknak „inkább szegény”-nek, mint átlagos

anyagi helyzetűnek gondolja magát, és ezzel el is jutottunk az „egyharmados” társadalomfelfogás empirikus alátámasztásához.

Egy másik szubjektív típusú szegénységi mérőszám is nagyon hasznosnak bizonyul. A háztartásokat megkérlik arra, hogy becsüljék meg azokat a jövedelemösszegeket, amelyekre a saját háztartásukhoz hasonló háztartásoknak különböző megélhetési szintek biztosításához szükségük lenne. Így mód nyílik arra, hogy a vizsgált háztartások tényleges jövedelmét egybevevük az adott háztartástípus megélhetéséhez általuk szükségesnek tartott összegekkel. 2000-ben a „nagyon szűkös megélhetéshez szükséges jövedelemösszeg” egy főre vetítve átlagosan 22 ezer forint volt havonta, amely összeg mintegy 8%-kal maradt el a létminimum számított értékétől. E jövedelmi szint alatt közel 635 ezer háztartás és több mint 2 millió ember élt.

Magyarországon nincs deklarált, „hivatalos szegénységi küszöb”. A szociális programoknál alkalmazott jogosultsági szint az államilag garantált nyugdíjminimum, illetve ennek valamilyen aránya. Ez az összeg a KSH által számított létminimum 65%-a. Az eddig tárgyalt szegénységi küszöbök közül ez a legalacsonyabb. 2000-ben a háztartások 4,8%-a (a lakosság 7%-a) rendelkezett ennél kisebb összegű jövedelemmel.

A következőkben összefoglaljuk a különböző szegénységi küszöbök jövedelmi határát és a küszöbök egymáshoz való viszonyát. Ez a sorrend nem szükségképpen állandó, de Magyarországon hosszú évek óta stabilnak tekinthető. Remélhetőleg a gazdasági helyzet javulásával a segélyezési küszöbhatár emelkedhet, s megelőzi majd a fölötte álló szegénységi küszöbök némelyikét.

6. táblázat

A különböző szegénységi küszöbök jövedelmi határa és a küszöb alatt élők száma, 2000-ben, Ft/fő/hó

Szegénységi küszöb	A jövedelem nagysága	A küszöb alatt élők száma, ezer fő
Nyugdíjminimum (a segélyezési küszöb jövedelmi határa)	16 600	697
Mediánjövedelem hatvan százaléka (egy főre jutó jövedelem alapján számolva)	19 102	1 177
Szubjektív szegénységi küszöb, 1. (az önmagukat nagyon szegénynek tartók átlagjövedelme)	22 412	1 982
Szubjektív szegénységi küszöb, 2. (a nagyon szűkös megélhetéshez szükségesnek tartott összeg)	23 397	2 293
Létminimum számított nagysága	25 581	2 966

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

A társadalmi kirekesztettség fogalma és mérése

A hetvenes évek végétől Franciaországban, majd Angliában is egyre nagyobb figyelmet és teret kapott a társadalmi kirekesztettség fogalma, mely megszületésekor az új típusú, modernkori szegénység megragadására szolgált. Később a fogalom tar-

talma módosult és bővült. Az új megközelítés népszerűségét az Európai Unió érdeklődése is fokozta. A fogalom használatát 1985-ben vezették be, amikor Jacques Delors volt az Európai Bizottság elnöke. Számos kutatási program indult el ebben az időben az Európai Unió támogatásával, melyek a szegénység felszámolását célozták, s érdeklődésük középpontjában a társadalmi kirekesztettség jelensége állt.

1995 márciusában Magyarország is részt vett „a társadalmi fejlődés követendő irányainak meghatározását célzó”, ENSZ által szervezett koppenhágai csúcstalálkózón, és aláírva a *Koppenhágai egyezményt*, elkötelezte magát a szegénység és társadalmi kirekesztés felszámolására. A társadalmi kirekesztés elleni harc fontossága az *Európai szociális chartában* szintén megfogalmazódott (1996, 30. cikkely). A téma fontosságát illetően a legnagyobb előrelépést az 1997-ben aláírt *Amszterdami szerződés* jelentette. A 137. cikkely kimondja, hogy a társadalmi kirekesztettség felszámolására az EU országainak átfogó stratégiára van szükségük. A társadalmi kirekesztés elleni tevékenységnek sokoldalúnak kell lennie, fel kell ölelnie a lakáshelyzet, az egészségügy, az oktatás és képzés, a közlekedés, a kommunikáció, a szociális ellátórendszer és a társadalmi segítségnyújtás területeit is.

„Az Európai Unióban a legutóbbi években ismét változott a szótár. Igaz, továbbra is a cél a kirekesztés megszüntetése, de ugyanezt pozitív előjellel is megfogalmazzák: a társadalom legyen befogadó, inkluzív.” (Ferge 2001: 17)

A fogalom pár tisztázásában, empirikus megragadásában fontos mérföldkő Atkinson és munkatársai (2001) közelmúltban napvilágot látott tanulmánya. A hazai irodalomban Szalai Júlia (2002) úttörő jellegű kísérletet tett a kirekesztés, a kirekesztettség és a befogadás, beilleszkedettség értelmezésére, s a fogalmak mögött meghúzódó értékpremisszákat tisztázására.

A társadalmi kirekesztődés egy olyan elszigetelődési folyamat, amelynek során az egyes embereknek, társadalmi csoportoknak nincs választási lehetőségük. A szegénység megközelítéseivel szemben, mint már a bevezetőben említettük, a kirekesztődés esetén nem a „végeredményen” van a hangsúly, hanem a „folyamaton”, azon a „mechanizmuson”, amely a sokoldalú megfosztottságot eredményezi, sőt újra is termeli azt. A szegénységvizsgálatok, direkt vagy indirekt módon, főleg a jövedelemre koncentrálnak, ezzel szemben a kirekesztés esetében számos tényező együttes figyelembevételéről van szó.

Az EU országaira vonatkozóan az úgynevezett SILC (Survey of Income and Living Condition) felvétel keretében az Eurostat először tesz kísérletet a közeljövőben egy többdimenziós, kirekesztés alapú összehasonlító szegénységvizsgálatra. Remélhetőleg Magyarország is csatlakozik az adatgyűjtéshez. A magam szerény eszközeivel, a KSH adatbázisa nyújtotta lehetőségeken belül, kísérletet tettem egy többdimenziós szegénységszámítási módszerre.

A halmozott szegénység empirikus megragadása szempontjából öt kiemelt területen vizsgáltam a „megfosztottságot”, melyek a következők:

- I. Jövedelmi szegénység
- II. Fogyasztási szegénység
- III. Szubjektív szegénység
- IV. Lakáskörülmény-szegénység
- V. Lakásfelszereltségi szegénység

Azokat az egyéneket vagy háztartásokat tekintettem halmozottan szegényeknek, illetve kirekesztetteknek, akik a felsorolt öt dimenziót vizsgálva legalább három szerint szegénynek számítottak. A halmozott szegénység és kirekesztettség fogalmát azonos értelmüként használok.

A szegénység dimenziói

A jövedelmi szegénység határvonalát az egy főre jutó nettó jövedelem alapján számított első jövedelmi ötödbe tartozó háztartásoknál húztuk meg. A fogyasztási szegénység esetében az élelmiszerkiadások összkiadáson belüli részese-
dése alapján határoztuk le a szegényeket, s azokat a háztartásokat soroltuk ide, amelyeknek az élelmiszerre fordított kiadásai elérték vagy meghaladták az összes kiadásuk 45 százalékát. A lakásszegénység kritériuma a lakóhely társadalmi környezete, a lakóépület állapota és a lakás komfortfokozata volt. (Számításának menete némileg eltért az előző évitől, mivel más háttérváltozók által rendelkezésre.) A lakásfelszereltség alapú szegénység esetén a háztartások tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságát vizsgáltuk. Szegénynek tekintettünk egy háztartást abban az esetben, ha a magyar társadalomban már széleskörűen elterjedt cikkek – színes tv, automata mosógép, porszívó és hűtőszekrény – közül maximum kettővel rendelkezett csak, és a tulajdonában nem volt egyéb nagy értékű tartós fogyasztási cikk, illetve nyaraló. A szubjektív szegénység esetében a magukat szegényeknek vallókat tekintettük szegénynek. Ily módon egy háztartás maximum ötféle szempontból lehetett szegény. A halmozott szegénység vizsgálatánál egy háztartás szegénysége 0 és 5 közötti értéket vehetett fel. Nulla érték esetén – az öt dimenzió mentén vizsgálva – nincs szegénység, 5-ös érték esetén pedig minden vizsgált szempont alapján szegény a vizsgált háztartás, illetve személy.

A 2000-re vonatkozó adataink alapján a háztartások 43%-ában nem fordult elő szegénység egyetlen vizsgált dimenzióban sem. Ugyanakkor megfordítva az előbbi megfogalmazást, 2000-ben a háztartások közel 57%-a legalább egy szempontból szegénynek tekinthető. Összesen mintegy 416 ezer háztartás és megközelítően 1,1 millió ember érintett a halmozott szegénységben, s ha ehhez hozzáadjuk az intézményi háztartásokban élő szegényeket és hajléktalanokat is, akkor számuk 1,2-1,3 millióra tehető, azaz a magyar lakosság legalább 12-13%-a.

2000-hez hasonlóan 1999-ben is vizsgáltuk a szegénység halmozódását. Magyarországon a szegénységjellemzők mindkét évben a háztartások mintegy 28%-ában nem önmagukban állnak, hanem halmozódnak. A jövedelmi szegénység, a lakásszegénység és a lakásfelszereltségi szegénység, ha már előfordulnak, akkor gyakran egy vagy kettő másik szegénységjellemzővel is társulnak. A fogyasztási szegénység esetében figyelhető meg egyedül, hogy viszonylag nagy arányban (minden tizedik magyar háztartás ilyen) egyéb szegénységjellemző nélkül fordul elő.

7. táblázat**A szegénység halmozódása a háztartásokban, 1999–2000, százalék**

A háztartások szegénységének típusa és kapcsolódása	1999	2000
Nincs egyféle szegénység sem	41,5	42,9
Csak egyféle szegénység jellemző van, ebből:	30,9	30,4
csak jövedelmi szegénység van	4,1	4,5
csak fogyasztási szegénység van	10,1	10,7
csak szubjektív szegénység van	6,5	6,4
csak lakásszegénység van	5,4	5,0
csak lakáskomfort szegénység van	4,9	4,6
Kétféle szegénységtípus van	15,1	14,3
Háromféle szegénységtípus van	7,3	6,7
Négyféle szegénységtípus van	3,9	2,9
Ötféle szegénységtípus van	1,2	1,5
<i>Együtt</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
A háztartások száma (ezer főben)	3 766,1	3 750,9

8. táblázat**A szegénység különböző típusai és a szegénység halmozódása a magyar háztartásokban, s ezen belül a kirekesztett szegények körében, 1999–2000, százalék**

A szegénység típusa	Kirekesztett szegénységben élő háztartások érintettsége		Országos átlag	
	1999	2000	1999	2000
Jövedelmi	51,0	50,2	14,4	14,4
Fogyasztási	81,7	77,5	29,1	27,7
Szubjektív	70,1	70,0	22,3	20,6
Lakás	76,6	70,1	20,4	19,3
Lakásfelszereltség	72,0	71,3	18,7	17,3
<i>A háztartások száma</i>	<i>471 240</i>	<i>415 872</i>	<i>3 766 109</i>	<i>3 750 919</i>

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 1999–2000

A választott öt dimenzió ereje nem volt egyforma, az egyes szegénységtípusok ugyan- is eltérő módon járultak hozzá a sokdimenziós szegénységhez. Az országos átlaghoz képest a depriváció a lakáskörülményekben és a lakások felszereltségét vizsgálva voltak a legmarkánsabbak. E két területen a szegénység valószínűsége az országos átlag közel négyszerese volt. Ez egyben azt is mutatja, hogy ezek a háztartások tartós szegénységben élnek, mivel a korábbi években sem volt módjuk arra, hogy megfelelő színvonalú lakáskörülményeket biztosítsanak maguknak, hogy korszerűsítsék lakásaikat, illetve hogy megvásárolják azokat az alapvető komfortot nyújtó tartós javakat, amelyek a lakosság többsége számára ma Magyarországon adóttak.

A halmozott szegénységben, társadalmi kirekesztettségben élő háztartások főbb jellemzői

Demográfiai-gazdasági sajátosságai

A halmozott szegénységben élő háztartások közel fele vidéken, községekben lakik. Közülük sokan egyedülálló idős emberek. Az országos átlagnál nagyobb arányban találunk köztük *csak idős személyekből álló családokat*, és sokkal több körükben a *gyermekes nagycsalád* is.

A halmozottan szegények között az országos átlaghoz képest háromszoros valószínűséggel találunk olyan családokat, ahol legalább három eltartott gyermek van. *Az iskoláskor alatti gyermekek egyötöde (19,4%-a), a 14 éves és fiatalabb gyermekek 17%-a halmozott szegénységben él.* Ugyanakkor a felsőoktatási intézményekben tanulók mindössze 0,7%-a.

A háztartásfők gazdasági aktivitásában, iskolai végzettségi szintjében szintén nagyok a társadalmi átlagtól való eltérések. A halmozott szegények háztartásfőinek mindössze 1%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, többségükben csak alacsony végzettségűek. Sok a munkanélküli háztartásfőjű háztartás, s ha a háztartásfő kereső, akkor általában szakképzettséget nem igénylő munkát végez. Többségük vagy teljesen kiszorult a munkaerőpiacról, vagy kedvezőtlen munkaerő-piaci pozícióval rendelkezik.

A halmozottan szegény háztartások között az országos átlag másfélszeresével képviseltetik magukat a női háztartásfővel rendelkezők.

9. táblázat

A háztartások demográfiai jellemzői a nem szegény, a halmozottan szegény háztartásokban és országosan, százalék

A háztartások demográfiai jellemzői	Nem szegények	1-2 szegénység-jellemző	Halmozottan szegények (legalább 3 szegénység-jellemző)	Országos átlag
<i>Taglétszám</i>				
Egyszemélyes	17,4	26,5	33,3	23,4
Hat- és többtagú	1,5	2,8	7,2	2,7
<i>Korösszetétel</i>				
Csak fiatalokból álló háztartás	8,9	5,5	6,8	7,1
Csak idősek személyekből álló háztartás	17,2	30,5	33,9	25,2
<i>A háztartásfő korcsoportja</i>				
A háztartásfő 25 évesnél fiatalabb	2,2	1,7	3,1	2,1
A háztartásfő 75 éves vagy idősebb	5,0	11,1	16,6	9,1
<i>A háztartásfő iskolai végzettsége</i>				
Nyolc osztálynál kevesebb	3,7	12,7	31,7	10,9
Általános iskola nyolc osztálya	14,7	41,0	41,7	23,9
Főiskola, egyetem	22,9	7,6	1,1	13,4
<i>A háztartásfő neme</i>				
Férfi	80,1	70,8	64,1	74,1
Nő	19,9	29,2	35,9	25,9
<i>A lakóhely típusa</i>				
Budapest	22,7	21,7	8,7	20,7
Község	27,0	35,5	53,0	33,8
<i>A 20 év alatti eltartott gyermekek száma</i>				
Nincs ilyen gyermek	62,9	65,3	62,5	64
Legalább 3 gyermek van	2,6	5,1	11,5	4,7
<i>A háztartások száma</i>	<i>1 610 500</i>	<i>1 723 773</i>	<i>415 872</i>	<i>3 750 919</i>

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

Lakásjellemzők

A halmozottan szegények kisebb és rosszabb lakásokban élnek, mint a társadalmi átlag. Ma, amikor az „átlagember” szinte el sem tudja képzelni, hogy lehetséges folyóvíz és elemi komfort nélkül is élni, akkor a halmozottan szegények közel fele a kútból húzza a vizet, és többségük a lakáson kívülre jár WC-re, és nincs fürdőszobájuk sem. Mindezek a társadalom többsége számára természetesnek tekintett javaktól való megfosztottság plasztikus példái.

10. táblázat

A háztartások néhány fontosabb lakásjellemzője, százalék

A háztartások lakásjellemzői	Kirekesztett szegények	Országos átlag
Fürdőszoba és WC is van a lakáson belül	36,9	88,7
Van folyóvíz a lakásban	63,2	94,4
A lakás szennyvízelvezetése közcatornával	19,3	56,2
Vezetékes gázzal ellátott lakás	32,5	69,8
Hagyományos fűtésű lakás	86,2	52,2
Telefonnal ellátott lakás	35,0	79,9

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

A halmozott szegénységben élők miközben rossz állagú lakásokban élnek, az elemi komfortot is nélkülözik kiadásaikból, s az országos átlagnál nagyobb arányban (20,4%) költenek lakásfenntartásra, bár ez az összeg forintértékben az országos átlag mindössze 61%-a.

A 2000-es háztartás-statisztikai felvételben a megszokottnál is nagyobb teret szenteltünk a lakásjellemzők megismerésének. Kilenc – a lakás minőségét alapvetően meghatározó – kiegészítő ismérvet vizsgálva, a kirekesztett szegénységben élő háztartások 31%-a rendelkezik egészségesnek tekinthető, megfelelő otthonnal. Ugyanakkor közülük közel minden második olyan lakásban él, amely legalább három lényeges tulajdonságát tekintve nem megfelelő. Ugyanez az arány a nem szegénynek tekintett háztartások körében 8%, országos átlagban 13,5%.

11. táblázat

A lakással kapcsolatos problémák előfordulása, százalék

Problémák	Nem szegények	1-2 szegénység-jellemző van	Kirekesztett szegények	Országos átlag
Kicsi a lakás	10,9	11,3	22,6	14,1
A fűtés nem megfelelő	5,9	10,7	32,2	12,4
Sötét lakás	4,9	8,4	24,6	9,5
Nedves, dohos falak	6,1	12,0	37,1	13,9
Rossz közbiztonság	13,5	16,2	22,1	18,7

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

12. táblázat

A lakás minősége a nem szegény, a kirekesztett szegény háztartásokban és országosan, százalék

A lakás minősége (9 mutató alapján)	Nem szegények	Kirekesztett szegények	Országos átlag
Nincs negatív fizikai jellemzője a lakásnak	61,1	30,9	55,2
1-2 negatív fizikai jellemző van	31,1	31,5	31,3
3-4 negatív fizikai jellemző van	6,9	23,8	10,1
5 vagy több fizikai jellemző van	0,9	13,9	3,4
<i>Együtt</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A lakások rossz minőségénél figyelembe vett kilenc ismerv a következő volt: kicsi a lakás, illetve nem férnek el benne (1.); zajos szomszédok vagy környezet (2.); a fűtés nem megfelelő (3.); a tető beázik (4.); sötét a lakás, illetve nincs elég fény (5.); nedvesek a falak, rossz a szigetelés, dohos a lakás (6.); a nyílászárók rosszak, hideg a lakás (7.); ipari vagy közlekedési környezetszennyezés van (8.); rossz a környék közbiztonsága (9.).

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

Jövedelmeik és kiadásai

A halmozott szegénységben élő háztartások jövedelme és kiadása is elmarad az országos átlagtól. Nemcsak e tételek nagysága kisebb, hanem struktúrája is más.

13. táblázat

A háztartások jövedelmi és kiadási adatai

A háztartások jövedelme és kiadása	Nem szegények	Halmozottan szegények	Országos átlag
Az egy főre jutó éves nettó jövedelem, Ft	43 106	20 920	35 383
Az egy főre jutó éves személyes célú kiadás, Ft	41 596	18 338	33 381
Az egy főre jutó éves nettó jövedelem az országos átlag százalékában	121,8	59,1	100,0
Az egy főre jutó éves kiadás az országos átlag százalékában	124,6	54,9	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

A halmozott szegénységben élők kiadásai több mint felét élelmiszerre és egyötödét lakásfenntartásra költik, e kettő együtt összkiadásuk háromnegyedét elviszi. Ruhára, lakásfelszerelésre, művelődésre és egyéb szükségleteikre alig tudnak költeni. Ruházkodásra az országos átlagnak kevesebb mint negyven százalékát, művelődésre, üdülésre és szórakozásra mindössze egynegyedét költik. Mivel nincs autójuk, so-

kuknak nincs telefonja sem, a közlekedési és hírközlési kiadásai is messze elmaradnak az országos szinttől.

14. táblázat

A háztartások kiadásainak megoszlása kiadási főcsoportok szerint, százalék

Kiadási főcsoportok	Nem szegények	Halmazottan szegények	Országos átlag
Élelmiszer és élvezeti cikkek	28,4	52,9	34,0
Ruházkodás	6,2	4,5	5,7
Lakásfenntartás	16,9	20,4	18,3
Háztartás- és lakásfelszerelés	6,1	4,3	5,7
Egészségügy, testápolás	5,6	6,7	5,8
Közlekedés, hírközlés	19,8	5,2	15,9
Művelődés, üdülés, szórakozás	7,9	2,8	6,5
Egyéb személyes célú kiadás	4,6	1,4	3,8
Lakásberuházás	4,6	1,8	4,4
Összes kiadás	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

Élelmiszerre a kirekesztettségben élők az országos átlag 86%-át költik, ruházkodásra 43%-át, közlekedésre-hírközlésre 18%-át.

Még ennél is nagyobb különbség van a tartós fogyasztási cikkekre elköltött összegekben. A nem szegények az országos átlag 174%-át, a kirekesztett szegények ennek mindössze 13%-át használják fel ilyen célra.

15. táblázat

A nem szegény és a kirekesztett szegénységben élő háztartások véleménye néhány alapvető szükségletéről, amelyeket nem engedhetnek meg maguknak 2000-ben, százalék

Szükségletek	Nem szegények	1-2 szegénység-jellemző van	Kirekesztett szegények	Országos átlag
A lakást elég melegen tartani	11,0	20,0	49,1	29,5
Szükség esetén új ruhát venni a családtagoknak	26,2	36,7	82,2	55,4
Egy hetet évente közösen nyaralni a családdal	48,9	20,9	90,7	77,7
Barátokat, rokonokat vendégül látni	20,9	24,4	83,8	65,8
Kieserélni az elhasználódott bútort	38,6	39,2	92,0	81,3

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

A szakértők egy jelentős része, részben jövedelmi helyzetük, részben pedig szükségletkielégítési szintjük alapján, a társadalom egyharmadát tekintik szegénynek. Ennek létjogosultságát igazolja az a tény is, hogy 2000-ben még a háztartások harminc százaléka számára jelent problémát az, hogy lakását melegen tartsa és minden második háztartás számára gondot jelent az is, hogy szükség esetén új ruhát vásároljon. A közös családi nyaralás ma a családok zöme számára még luxus. Az elhasználdott bútorok lecserélése a háztartások alig egyötödének kiváltsága. Ez utóbbi számarányok reálissá teszik azt a nemzetközi gyakorlatban használt módszert, mely szerint az EU-átlag fele alatt élők „szegények”, ennek alapján ugyanis a magyar lakosság 73%-a szegénynek tekinthető (Ferge 2001: 20).

Lakásfelszereltség-jellemzők

A kirekesztett szegények nemcsak rossz állagú, alacsonyabb komfortfokozatú lakásokban élnek, hanem lakásaik felszereltége is elmarad az országos átlagtól.

16. táblázat

A kiemelt tartós fogyasztási cikkekkel rendelkező háztartások aránya 2000-ben, százalék

Tartós fogyasztási cikk	Nem szegények	1-2 szegénység-jellemző van	Kirekesztett szegények	Országos átlag
Hűtőszekrény	81,3	83,5	81,8	82,3
Kombinált hűtő és fagyasztó	24,8	18,3	9,5	20,2
Fagyasztógép	62,3	54,5	28,8	55,1
Mikrohullámú sütő	69,1	39,5	6,3	49,1
Mosógép összesen	97,0	95,9	89,6	95,7
ebből: automata mosógép	80,1	49,7	8,4	58,7
Televízió összesen	98,6	96,8	92,0	97,1
ebből: fekete-fehér televízió	1,9	7,5	37,1	8,3
Videó	64,9	39,9	12,4	48,0
Személyi számítógép	22,9	8,1	1,0	13,9
Parabolaantenna, kábeltévé	63,1	42,1	12,2	48,2

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

Az utóbbi években az alapvető tartós fogyasztási cikkek ára jóval kisebb mértékben növekedett, mint az általános fogyasztói árindex. Bár egy hűtőszekrény 1990-ben és 2000-ben is közel egyhavi átlagfizetésbe került, fagyasztóláda ma már alig több mint egyhavi keresetből megvásárolható, míg 1990-ben még háromhavi kereset kellett hozzá. 1990-ben körülbelül három színes televíziót ért az éves átlagkereset, 2000-ben már tíz színes tévé vásárolható belőle. Az árarányok tehát a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának kedveztek. Természetesen az élelmiszerek, a ruházat, a lakás-

fenntartás drágulása sokak számára már nem tette lehetővé a nagyobb értékű beszerzéseket.

A társadalmi kirekesztettség folyamata, újratermelődése

A szegénység előfordulása az életút során

A szegénységre vonatkozóan korlátozottan rendelkezünk hosszabb távú longitudinális, illetve paneladatokkal. A háztartási költségvetési felvételből két időszakra – 1993–1994–1995-re, illetve 1996–1997–1998-ra – vonatkozó rotációs paneladatokból számolva a tartós (mindhárom évben) szegény háztartások részaránya mintegy 3% volt, ami hozzávetőleg 100 ezer magyar háztartást jelent.

17. táblázat

A két vizsgált hároméves időszakban jövedelmük alapján mindvégig szegények aránya az összes vizsgált háztartásból, százalék

	1993–1994–1995	1996–1997–1998
Mindhárom évben	2,6	2,9
Két évben	3,4	3,9
Egy évben	10,0	7,9

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvételeiből készült rotációs panel-állomány adatai

Arra vonatkozóan hosszú évek óta vannak adataink, hogy a lakosság hogyan ítéli meg anyagi helyzetének, életszínvonalának időbeli változását.

A háztartások egyötöde azt vallja, hogy „soha nem volt szegény”, másik közel egyötödének a véleménye az, hogy „gyakran vagy mindig szegénységben éltek”, és további 56%-uk szerint életük során „előfordult” ugyan, hogy szegénységben éltek, de ez csak rövidebb ideig tartott, illetve átmeneti jellegű volt.

A társadalmi kirekesztődés az élet nagyobb részét, vagy egészét végigkísérő szegénységgel párosul. Az idetartozó háztartások 72%-a ugyanezt állítja. 25%-uk szerint szegénységük átmeneti jellegű, és 3%-uk szerint soha nem éltek szegénységben. A klasszikus szegénység tipikus formája ez utóbbi eset, amikor a szegénység már természetessé válik, és mintegy „normális”-ként tételeződik. A magukat „időnként szegénységben élők” közé soroló halmozottan szegények egy része vélelmezhetően a rendszerváltás új veszteségeinek köréhez tartozik, bár ilyen típusú háttérinformációkkal a felvételből nem rendelkezünk.

18. táblázat**A szegénység előfordulása a háztartások életében véleményük szerint, 2000, százalék**

A szegénység ismétlődése a háztartások életében	Nem szegények	Kirekesztett szegények	Országos átlag
Soha nem éltek szegénységben	29,6	2,9	14,2
Időnként szegénységben éltek	60,8	25,2	53,6
Gyakran, életük nagyobb részében szegénységben éltek	9,6	51,5	28,1
Mindig szegények voltak	–	20,4	4,1

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 2000

Az biztos, hogy a rendszerváltással együtt járó és a gazdasági recesszióval felgyorsuló általános életszínvonal romlás sokak számára jelentett rövidebb-hosszabb ideig tartó nehezebb megélhetési periódust. Az emberek helyzetüket leginkább saját korábbi életlehetőségeikhez és szűkebb környezetükhöz mérik, ezért a szegénység megítélése mindig viszonylagos. Ez a hazai viszonyok között a szubjektív szegénység előfordulását mindenképpen erősíti. Országosan is mindössze a háztartások 14%-a vallja, hogy életük során soha nem kellett szegénységben élniük.

A jobb élet reménye

A kirekesztettségben élő emberek jövedelme az országos átlagnak alig több mint a fele. Ez az összeg a legszükségesebbre elegendő. Lakáskörülményeik rosszak, ott-honaik nélkülözik a komfortot. Többségük élete nagyobbik részében vagy mindig szegénységben élt. Nyilvánvaló, hogy ilyen háttérrel nehéz hinni abban, hogy ez valaha is jobb lesz. Egyharmaduk idős, akik már nem sok mindenben reménykedhetnek. Kérdésünkre, hogy milyen esélyt látnak jövőbeni helyzetük javulására, 70%-uk értelemszerűen – és tegyük hozzá, hogy reálisan – azt válaszolta, hogy „semmilyet”.

Akikben él a remény, azok elsősorban munkájukkal összefüggésben várnak javulást, hasonlóan a lakosság egészéhez. Az „amíg élünk, remélünk” életfilozófia az első és talán legfontosabb tényezője az adott élethelyzet megváltozásának, megváltoztatásának. A remény, akikenél még megmaradt, táptalaja lehet helyzetük tényleges javulásának.

A háztartása anyagi helyzetének munkával összefüggő javulásában bízik a magyar háztartások 38%-a, a kirekesztettségben élők 18,5%-a. Ez is arra utal, hogy a szegények egy jelentős része munkaképes korú.

19. táblázat**Milyen esélyt látnak a háztartások jövőbeni helyzetük javulására, 1999–2000, százalék**

Milyen esélyt látnak a jobb anyagi helyzetbe kerülésre	Kirekesztett szegények		Országos átlag	
	1999	2000	1999	2000
Semmilyet	75,7	69,7	51,0	38,2
Munkával összefüggőt	16,3	18,5	31,5	38,1
Egészségi állapottal összefüggőt	4,3	7,4	9,2	13,4
A gyermeke(i) jövőjével kapcsolatos	2,5	2,7	5,8	7,2
Egyéb	1,2	1,7	2,5	3,1
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétele, 1999 és 2000

A szubjektív jövőkép 1999 és 2000 között érzékelhetően, számadatokban is kimutathatóan javult. A gazdasági recesszióból történő kilábalás az emberek jövőbe vetett hitét is javította, nemcsak az országos adatokat nézve, hanem a szegényeket tekintve is. A 2001-re, illetve 2002-re vonatkozó előzetes adataink szerint is, a lakosság általános életszínvonala tovább emelkedik, s ebből – a reményen kívül is – remélhetőleg „jut valami” a legszegényebbeknek is. A javuló helyzet ellenére a szegények jóval kevésbé számítanak arra, hogy esélyeik jelentősen javulnak, mint a nem szegények vagy az országos átlag.

Zárszó helyett

A mai magyar társadalom politikai, strukturális átalakulása erőteljes gazdasági recesszióval párhuzamosan ment végbe. Ebből adódóan a lakosság zöme túlélési versenyre kényszerült. Sokan, ha mély sebekkel is, de a gazdasági fellendülés nyomán kikerültek korábbi nehéz helyzetükből. A társadalom egy kisebb, kevésbé látható csoportja azonban – statisztikailag is kimutatható módon – leszakadt az „első társadalom”-ról, s érdekérvényesítő képesség híján, célirányos, felzárkózást segítő állami szociális program nélkül vegetál. Ezekről és ezekért íródott ez a tanulmány.

Irodalom

- Atkinson A. B.–J. Micklewright (1992): *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ferge Zs. (2001): A magyarországi szegénységről. *Info-Társadalomtudomány*, 54
- Szalai J. (1991): A „régí” és „új” szegénységről. *Kritika* (7)
- Szalai J. (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. In: „*Magyar Nemzeti Szeminárium a társadalmi beilleszkedésről*” címmel 2002. július 18-án tartott tanácskozás háttéranyagai. (Készült a Szociális, Egészségügyi és Családügyi Minisztérium megbízásából.)

CIGÁNYOK ÉS SZEGÉNYEK MAGYARORSZÁGON, ROMÁNIÁBAN ÉS BULGÁRIÁBAN

Tanulmányunk alapját a *Poverty, ethnicity and gender in transitional societies* című kutatásunk Bulgáriában, Magyarországon és Romániában 2000-ben összegyűjtött adatai képezik. Mindhárom országban a 18 éven felüli népességre reprezentatív, véletlen mintával dolgoztunk, amelyben felülreprezentáltuk a kérdezőbiztos által romának minősítetteket.¹ Tanulmányunk négy részből áll. Először azt fogjuk elemezni, hogyan emlékeznek vissza szegénységgel kapcsolatos tapasztalataikra azok a roma és nem roma megkérdezettek, akik már 1989 előtt betöltötték a 14. életévüket. Ezután rátérünk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a posztkommunista válság hogyan érintette a romákat az általunk vizsgált három országban. Azt fogjuk megvizsgálni, hogy a megkérdezettek közül kik vélekednek úgy, hogy 1988-ban jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 2000-ben. A tanulmány harmadik részében áttekintjük, hogy milyen országok és etnikai csoportok közötti különbségek voltak kimutathatók 2000-ben a vizsgált országokban. Végül a tanulmány befejező részében azt tárgyaljuk, hogy a különböző „posztkommunista kapitalizmusok” hogyan kezelik az „újszegénység” kihívását, és hogy van-e értelme, és ha igen, milyen körülmények között az „underclass” kategória használatának.

Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra?

Hogyan emlékeznek a romák az államszocialista korszakra? A cigányok vagy a nem cigányok emlékeznek inkább úgy erre az időszakra, hogy szegénységben éltek? Ezen kérdések vizsgálata érdekében arra kértük a megkérdezetteket, hogy emlékezzenek vissza 14 éves korukra és mondják meg, hogy szegények voltak-e akkor. Négy kérdést tettünk fel: arra voltunk kíváncsiak, hogy éheztek-e, hogy tudtak-e elég húst enni, hogy megfelelő téli ruhájuk, cipőjük volt-e. Ezt a négy kérdést a „szubjektív szegénység” indikátorainak tekintettük. „Nagyon szegénynek” azokat

¹ A kutatás részletes leírása megtalálható Szelényi Ivánnak a *Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja” az átmeneti társadalmakban* c. tanulmányában (ld. Szelényi 2001).

Köszönettel tartozunk azoknak, akik a Yale Egyetemen 2000-2001-ben működött munkacsoportokban részt vettek a kutatás adatainak feldolgozásában. A munkacsoportok tagjai a következők voltak:

Csizmady Adrienne (Magyarország), Fleck Gábor (Magyarország), Joanna Jastrzebska-Szklarska (Lengyelország), Livia Krajcovicova (Szlovákia), Petar-Emil Mitev (Bulgária), László Péter (Románia), Livia Popescu (Románia), Elzbieta Tarkowska (Lengyelország), Ilona Tomova (Bulgária), Gabriel Troc (Románia), Tinatin Yurabishvili (Grúzia). A Yale Egyetemről három Ph.D. hallgató (Christy Glass, Hanette Kawachi és Lucia Trimbura), és egy poszt-doktori ösztöndíjas (Eric Kostello) ugyancsak dolgozott a témán.

tekintettük, akik éhezésről számoltak be, „szegénynek”, akik nem éheztek, de a fennmaradó három kérdés legalább egyikére igennel válaszoltak, míg a többiek a „nem szegény” csoportba kerültek. Ugyanazt a négy kérdést három időpontra is feltettük: a megkérdezett 14 éves korára, 1988-ra és 2000-re. Az 1. táblázatban közölt regressziós modell bemutatja a háztartások különböző jellemzőinek hatását arra, hogy a megkérdezett éhezett-e 14 éves korában.

1. táblázat

A gyermekkori éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai (a 14. életévüket 1989 előtt betöltött megkérdezettek körében)

		1. modell teljes modell	2. modell (= M1- struktúra)	3. modell (= M2- feminizáció)	4. modell (= M3- etnicitás)
Demográfiai	Testvérek száma	1,129***	1,163***	1,156***	1,203***
	Vidéki születési hely	0,952	1,094	1,080	1,029
Strukturális	Az apának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	1,635	—	—	—
	Az anyának legfeljebb alapfokú iskolai végzettsége van	2,276	—	—	—
Feminizáció	A megkérdezett gyermekkorában csak anyjával élt együtt	2,815***	2,840***	—	—
Kohorsz	Preszocializmus	2,961***	3,557***	—	—
	Sztálinizmus	3,103***	3,355***	—	—
Etnicitás	Roma	2,395***	2,690***	2,714***	—
Ország	Bulgária	0,940	1,023	0,958	0,981
	Románia	1,212	1,250	1,213	1,110
-2 Log likelihood		-117,0884	-269,9871	-284,1193	-320,0195

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

Az 1. táblázatból jól látható, hogy három faktor bizonyult a 14 éves korban mért szegénység legjobb indikátorának. A generációs hatás igen jelentős: azoknak, akik 1949 előtt (ezt nevezzük szocializmus előtti korszaknak) töltötték be 14. évüket, illetve azoknak, akik 1949–1960 között (ezt nevezzük „sztálinista korszaknak”) voltak 14 évesek, több mint háromszor nagyobb az esélye arra, hogy fiatal korukban megtapasztalják az éhezéssel mért szegénységet, mint a később születetteknek. Az egyedülálló anya változó szinten meghatározó faktor: azok, akik csak édesanyjukkal éltek együtt csaknem háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy éheztek 14 éves korukban. A romák is gyakrabban számoltak be arról, hogy éheztek 14 éves korukban, és a roma etnicitás hasonló mértékben növeli a szegénység valószínűs-

gét, mint az, ha valakit egyedülálló anya nevelt. Bár a testvérek számának hatása nem annyira erős, még szignifikáns.

Érdekes azt is számba venni, hogy melyek azok a változók, amelyek kevésbé magyarázzák az ily módon mért szegénységet. A táblázatból kitűnik, hogy nincs szignifikáns összefüggés „strukturális változóink” – tehát az apa és az anya iskolai végzettsége – és aközött, hogy a megkérdezett arról számol be, hogy 14 éves korában éhezett. Végül ebben a vonatkozásban nem mutatkozik semmiféle számottevő országok közötti hatás sem.

A fenti eredmények azért különösen érdekesek, mert a térséggel foglalkozó kutatók véleménye eddig megegyezett abban, hogy a szegénység az államszocializmus időszakában inkább életciklussal összefüggő, demográfiailag meghatározott, mint strukturális tényezők által determinált jelenség volt. Kutatási hipotéziseink kialakításakor is abból indultunk ki (Emigh–Fodor–Szelényi 2001), hogy a szegénység csak a posztkommunista átmenet időszakában vált „etnicizálttá” és „feminizálttá” a régióban. Eredményeink részben megerősíteni látszanak ezt a hipotézist: a szülők iskolai végzettségével mért strukturális hatás nem, ezzel szemben a testvérek számával mért demográfiai hatás jó indikátora az államszocializmus időszakában általunk mért szegénységnek.

A fenti eredmények egy része azonban ellentmond előzetes hipotézisünknek: a roma etnicitás és az, hogy valaki olyan családban nőtt fel, ahol egyedülálló anya volt a családfő, igen erősen összefügg azzal, hogy valaki arról számolt-e be, hogy 14 éves korában éhezett az államszocializmus időszakában, ami arra utal, hogy az etnicizált és feminizált típusú szegénység már az államszocializmus bukása előtt is jelen volt az általunk vizsgált térségben.

A romák életkörülményeinek átalakulása 1988-2000 között

Hogyan változtak meg a romák életkörülményei 1988-2000 között? Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a piaci átalakulás súlyos áldozatokat követelt a korábbi államszocialista országok lakosságától, és hogy még tizenkét évvel a rendszerváltás után is többen vannak a térségben olyanok, akik a rendszerváltás vesztesének tekintik magukat, mint olyanok, akik nyertesként élték meg a piacgazdaságba való átmenet időszakát. Mindazonáltal az életszínvonal visszaesésének mértéke, az életfeltételek ellehetetlenülésének üteme meglehetősen eltérő volt az egyes országokban, és eddig nem rendelkezünk megfelelő, országok közötti összehasonlítást is lehetővé tevő adatokkal arra nézvést, hogy mindez hogyan érintette a romákat. Kutatásunknak nem egyszerűen az volt a célja, hogy beszámoljon az általunk vizsgált országokban élők keserű tapasztalatairól, hanem sokkal inkább az, hogy bemutassuk, hogy a különböző kormányzati intézkedésekkel befolyásolható volt a piacgazdasági átmenet alatti életszínvonal-csökkenés mértéke és üteme, és hogy mindez részben megmagyarázza a vizsgált országok közötti különbségeket is.

2. táblázatunkban ismét a korábban már megismert szegénység változónkat használjuk. Mint az várható volt, 1988-2000 között valóban az életkörülmények igen számottevő romlása ment végbe mindhárom országban, és ez a roma és nem roma népességet egyaránt érintette. 1988-ban a roma megkérdezettek egyhatoda-kétötöde

számolt be arról, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben szegény volt. Ez az adat Bulgáriában valamivel kevesebb mint 40 százalékról 2000-re 90 százalék fölé ugrott, és még Magyarországon is, ahol a romák a vizsgált országok közül messze a legmagasabb életszínvonalon élnek, eléri az 50 százalékot, pedig 1988-ban még „csak” 16 százalék volt. Románia mintegy félúton helyezkedik el Bulgária és Magyarország között: itt az ily módon mért roma szegénység 34-ről csaknem 80 százalékra emelkedett.

A nem romák körében hasonló tendencia rajzolódik ki. A legnagyobb mértékű visszaesés ebben a körben is Bulgáriában történt, hiszen a nem szegény nem romák aránya csaknem felére, 92-ről 48 százalékra zuhant vissza. Ugyanezek az adatok Romániában valamivel mérsékeltebb, az 1988-as 83 százalékról a 2000-es 57 százalékra történő visszaesést mutatnak. Ez azt jelenti, hogy míg a bolgár megkérdezettek 1988 vonatkozásában még alacsonyabb szegénységi szintről számolnak be, mint a románok, 2000-re megfordul a helyzet, és a megkérdezettek szerint már több a szegény Bulgáriában. Mindez azt jelenti, hogy az 1988–2000 közötti visszaesés mértéke jóval nagyobb volt Bulgáriában, mint Romániában. A másik két vizsgált országhoz viszonyítva Magyarországon csekély mértékű volt a visszaesés: a nem roma nem szegények aránya az 1988-as 94 százalékról 2000-re „csak” 83 százalékra esett vissza.

Az etnikai csoportok közötti összehasonlítás azt mutatja, hogy a romák körében mért szegénység mindhárom országban jóval magasabb volt 2000-ben, mint a nem romák körében. De a romák már 1988-ban is jóval szegényebbek voltak. Ezért a romák és nem romák közötti szakadék lényegében azonos mélységű maradt.

2. táblázat

A roma etnicitás hatása a szegénységre (1988, 2000, százalék)

Ország	Év	Minta	Nagyon szegény	Szegény	Nem szegény	Összesen (100,0%) N=
Bulgária	1988	Nem roma	1,3	6,6	92,1	808
		Roma	15,0	23,6	61,4	435
	2000	Nem roma	13,4	38,4	48,2	901
		Roma	66,7	27,3	6,0	557
Magyarország	1988	Nem roma	2,3	3,3	94,4	871
		Roma	7,4	8,6	84,0	428
	2000	Nem roma	6,1	11,3	82,6	902
		Roma	21,4	28,1	50,5	459
Románia	1988	Nem roma	4,8	12,7	82,5	825
		Roma	16,7	17,1	66,2	294
	2000	Nem roma	15,5	27,5	57,0	997
		Roma	51,7	23,0	23,3	397

Direkt módon is rákérdeztünk arra, hogy a megkérdezettek úgy vélekednek-e, hogy 2000-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul éltek, mint 1988-ban.² Az adatok mindhárom általunk vizsgált országban arra utalnak, hogy bár a romák jelentős része a rendszerváltás előtt is szegény volt, még az akkori szegények többsége is úgy vélekedik, hogy a piaci átmenet időszakában tovább csökkent az életszínvonala.

3. táblázat

Hogyan ítéli meg életszínvonala változását? (1988–2000, százalék)

Ország	Minta	Most jobb. vagy ugyanolyan	Kicsit rosszabb	Sokkal rosszabb	Összesen (100,0%) N=
Bulgária	Nem roma	16,8	24,3	58,9	849
	Roma	11,8	13,4	74,8	488
Magyaror- szág	Nem roma	46,4	36,3	17,3	890
	Roma	30,1	28,6	41,3	453
Románia	Nem roma	28,6	26,8	44,6	848
	Roma	12,7	19,1	68,2	311

A 3. táblázat adatai azt mutatják, hogy

- azok aránya, akik úgy vélekednek, hogy családjuk életszínvonala 2000-ben lényegesen alacsonyabb volt, mint 1988-ban, mindhárom vizsgált országban sokkal magasabb a roma, mint a nem roma megkérdezettek körében;
- ebben a vonatkozásban az országok közötti eltérések jelentősebbek, mint az etnikai csoportok mentén kirajzolódó különbségek. Például a magyarországi romáknak „csak” kétötöde (41,3%) mondta azt, hogy életkörülményeik sokkal rosszabbak voltak 2000-ben, mint 1988-ban, míg a megfelelő arány a nem romák körében Romániában valamivel (44,6%), Bulgáriában pedig sokkal magasabb, csaknem eléri a háromötödös arányt (58,9%).
- Figyelemre méltó azonban, hogy a romák és nem romák közötti szakadék azok körében, akik úgy vélekednek, hogy életszínvonaluk 2000-ben sokkal alacsonyabb volt, mint a rendszerváltás előtt, Magyarországon valamivel mélyebb, mint a másik két vizsgált országban. Ez azért is meglepő, mert ugyanakkor a magyar romák csaknem egyharmada, míg a másik két országban csak valamivel több mint egytizede állította azt, hogy 2000-ben ugyanúgy vagy jobban élt, mint 1988-ban. Mindez arra utal, hogy a magyarországi roma társadalom a másik két vizsgált országhoz képest sokkal inkább polarizált elrendezésű: Magyarországon a sok nagyon szegény roma mellett kirajzolódik egy viszonylag jó körülmények között élő roma csoport körvonalai is.

² Hasonló kérdést tett fel SOCO-kutatásában Ferge Zsuzsa az átlagnépességre (Ferge 1995), és eredményeink igen hasonlóak az általa kapott eredményekhez.

Vizsgáljuk most meg többváltozós elemzés módszerével azt, hogy melyek az 1988–2000 közötti életszínvonal-változás meghatározó tényezői a vizsgált országokban!

4. táblázat

Az 1988–2000 közötti életszínvonal-változást magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

		1. modell teljes modell	2. modell (= M1– struktúra)	3. modell (= M2– feminizáció)	4. modell (= M3– etnicitás)
Demográfiai	Testvérek száma	0,968	1,017	0,997	1,168***
	Vidéki születési hely	0,799	0,911	0,905	0,957
Strukturális	Az apának leg- feljebb alapfokú iskolai végzett- sége van	1,500***	–	–	–
	Az anyának legfeljebb alap- fokú iskolai végzettsége van	2,022***	–	–	–
Feminizáció	Egyedülálló anya	1,263*	1,536*	–	–
	Egyedülálló nő	1,137	1,218	–	–
Etnicitás	Roma	1,958***	2,756***	2,735***	–
Ország	Magyarország	0,231***	0,217***	0,221***	0,241***
-2 Log likelihood		-2170,3608	-2321,669	-2327,0371	-2403,3919

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

A 4. táblázatban bemutatott modell alapján kapott eredmények konzisztensek a 2–3. táblázatban közölt leíró statisztikák alapján kirajzolódó tendenciákkal, és jelentősen különböznek az 1. táblázatban közölt modell alapján kapott eredményektől. Való igaz, hogy a romák nagyobb valószínűséggel számolnak be növekvő mértékű szegénységről a piaci átmenet időszakában, mint a nem romák, azonban akkor, ha a megkérdezett etnikai hovatartozását legmagasabb iskolai végzettségével kontrolláljuk, az együtttható nagysága jelentősen csökken. Továbbmenve, a 4. táblázatban látható meghatározottságok láncolata mintegy fordított képe annak, amit az 1. táblázatban láthattunk. Míg az 1989 előtt 14. életévüket betöltők körében a gyermekkorra vonatkozó demográfiai tényezők jól magyarázták azt, hogy ki mondta azt, hogy szegény családban élt, és az iskolai végzettség hatása nem volt szignifikáns, a piaci átmenet időszakában az alacsony iskolai végzettség, a munkaerőpiacról való kiszorultsággal együtt, már alapvető meghatározója az életszínvonal csökkenésének.

A roma etnikumhoz való tartozás hatása a 4. táblázatban közölt modellben alacsony a várthoz képest. Való igaz, hogy a romák helyzete igen erősen romlott, de mivel a romák az államszocializmus időszakában is szegények voltak, abban az esetben, ha az életkörülmények 1989 utáni romlásának meghatározóit akarjuk magyarázni, az etnikai hovatartozás körülbelül ugyanolyan fontosnak bizonyul, mint a munkaerőpiacon elfoglalt hely.

Roma szegénység a posztkommunista kapitalizmus struktúrái megszilárdulásának időszakában

Az előző fejezetben a piaci átmenet társadalmi konzekvenciáit igyekeztünk bemutatni. Kik voltak a nyertesek és a vesztesek, és kik azok akik „feleslegesnek” bizonyultak a redistributív szisztémából a piacgazdaságba való átmenet időszakában? Úgy tűnik azonban, hogy 2000-re megindul a „posztkommunista kapitalizmus” képlekeny struktúrájának megszilárdulása és a kialakulófélben lévő rendszer önreprodukciója. Ezért érdemesnek tűnik, hogy figyelmünket az „áldozatokkal járó átmenet” rövid, időleges konzekvenciáin túl a kialakuló kapitalista rendszer jellegzetességeire fordítsuk.

Ebben a fejezetben két lépcsőben fogunk haladni:

- a) Először megkíséreljük felmérni a roma szegénységet a háztartások kiadásainak alapján. Ez lehetőséget kínál arra, hogy megvizsgáljuk az általunk korábban használt, szubjektív szegénységmérő módszerek érvényességét, és felmérjük azt, hogy mennyire érvényesek a megkérdezettek korábbi szegénységükre vonatkozó állításai.
- b) Második lépésben a vizsgált három országban azt fogjuk elemezni, hogy melyek a legfontosabb meghatározó tényezők a romák és nem romák körében mért szegénységnek.

Roma szegénység 2000-ben

Mind ez idáig a szegénység mérésére „szubjektív” módszereket alkalmaztunk, és a szegénységküszöb megvonásánál nem vettük figyelembe a jövedelem vagy a kiadások alacsony színvonalát. Azért jártunk így el, mert mivel meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen a pontos jövedelmekre vagy kiadásokra visszamenőlegesen rákérdezni, nem nagyon volt más választásunk. 2000-re vonatkozóan azonban már módunk van arra, hogy a szegénység mérésének „objektívebb” módszereit is alkalmazzuk. Ennek érdekében felhasználtuk annak a kérdőívnek az általunk megrövidített és némileg átalakított változatát is, amelyet a Világbank dolgozott ki különböző országok szegénységének mérésére. Így módunk van arra, hogy 2000-re különböző módszerekkel, különböző szegénységi küszöböket alakítsunk ki.

„Relatív szegénység” azokat a háztartásokat tekintettük, amelyeknek kiadásai az adott országra számított medián ötven százaléka alatt voltak. „Abszolút szegények” azok a háztartások voltak, amelyekben az egy főre vagy háztartási egységre számított kiadások 2,15, illetve 4,30 amerikai dollár alatt maradtak. Az utóbbi szegénységi küszöb mentén meglehetősen nagy országok és etnikai csoportok közötti különbségeket találtunk (lásd az 5. táblázatot), melyből kitűnik, hogy Magyarország kevésbé szegény, mint Bulgária és Románia. Az országok közötti különbségek olyan jelentősek, hogy csaknem eltűntetik az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségeket; a bulgáriai nem roma népességen belül körülbelül ugyanolyan mértékű a szegénység, mint a magyarországi romák körében.

A relatív szegénységi határ mentén (azok aránya, akiknek a kiadása alacsonyabb, mint a medián ötven százalékáé) csak meglehetősen kicsiny különbségek mutathatók ki a nem roma népesség körében. Ezen nincs mit csodálkozni, hiszen ez a mutató nem annyira a szegénységet, mint inkább az egyenlőtlenségeket méri. Ezen jelzőszámmal mérve Bulgária és Magyarország hasonló képet mutat, de annyi mindenképpen megállapítható, hogy a bolgár nem roma népesség relatív értelemben valamivel kevésbé „szegénység által sújtott”, mint Magyarország, és sokkal kevésbé, mint Románia nem roma népessége. Ezzel szemben ugyanezen indikátor mentén igen számottevő különbségek mutathatók ki, ha a roma és a nem roma népesség helyzetét hasonlítjuk össze egymással, és ebben az összevetésben az országok közötti különbségek is más tendenciát mutatnak. A Magyarország és Bulgária közötti hasonlóság eltűnik: míg a magyar romák „csak” alig több mint egynegyedének kiadása nem éri el a medián ötven százalékát, a megfelelő adat Romániában és különösen Bulgáriában jóval egyharmad fölött van (36 és 39%).

Rátérve most már „abszolút szegénységet” mérő mutatóink elemzésére, először azt fogjuk megvizsgálni, hogy a Világbank által kidolgozott mérőszám alapján kirajzolódó kép mennyire esik egybe az általunk korábban használt „szubjektív indikátor” alapján kirajzolódó tendenciával. Az adatok tanúsága szerint az abszolút szegénységet mérő „objektív” mutatók (2, 15, illetve 4,30 dollár egy főre jutó kiadás) és a „szubjektív” indikátor (lásd 1. táblázat) alapján lényegében ugyanannak a történetnek a körvonalai rajzolódnak ki. Vizsgáljuk meg először a nem roma népesség helyzetét a 4,30 dollár kiadási színvonal mentén. Mint az a 2. és 5. táblázat megfelelő adatainak összevetéséből látható, az alapvető tendenciák meglehetősen hasonlítanak egymáshoz. Magyarországon a roma és nem roma népesség sokkal kevésbé szegény, mint a két másik, általunk vizsgált országban. A 2. táblázatban jól látható, hogy Bulgáriában és Romániában több mint kétszer annyi nem roma állította azt, hogy 2000-ben előfordult az, hogy éhezett, mint Magyarországon. Az országok közötti eltérések iránya megegyezik, bár a különbségek ennél is nagyobbak akkor, ha a roma népesség helyzetét vetjük össze egymással. Az 5. táblázat elemzése alapján megállapítható, hogy lényegében ugyanaz a tendencia rajzolódik ki, mint amit már a szubjektív mérőszám alapján leírtunk, azzal a különbséggel, hogy az ilyen módon mért országok közötti különbségek még jelentősebbek.

5. táblázat

A szegények aránya országoként és etnikai csoportok szerint (%)³

Ország	A mediánfogyasztás 50%-a vagy kevesebb		Egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	
	egy felnőtt fogyasztási egységre jutó	egy főre jutó	2,15 USD vásárlóerő-paritás ⁴	4,30 USD
Bulgária				
Roma	39,1	45,1	30,3	73,9
Nem-roma	8,7	8,1	5,8	35,8
Magyarország				
Roma	27,6	38,4	6,0	33,7
Nem-roma	9,0	10,2	1,6	10,3
Románia				
Roma	36,3	44,0	25,3	56,6
Nem-roma	17,7	19,3	11,3	29,0

A roma szegénység társadalmi meghatározottsága

Mivel ebben a tanulmányban elsősorban a roma szegénység társadalmi meghatározottságára vagyunk kíváncsiak, a 2,15 dolláros szegénységi küszöböt fogjuk használni. 4,30 dolláros szint alkalmazása esetén a romák túlságosan magas arányban kerülnének a szegénységi küszöb alá, ami megnehezítené azt, hogy egy ilyen elemzést el lehessen végezni. A bulgáriai cigánynak tartott népesség 30, a magyarországi 6, míg a romániai 25 százaléka került a 2,15 dolláros (vásárlóerő-paritáson számított) szegénységi küszöb alá.

Elemzésünket néhány leíró statisztikai adat bemutatásával kezdjük (6. táblázat). Az adatok tanúsága szerint – bár a magasabb iskolai végzettség növeli a szegénységből való kikerülés esélyét – a roma etnicitás jobban magyarázza azt, hogy ki kerül a szegénységi küszöb alá, mint az iskolai végzettség: azonos iskolai végzettséggel a romáknak jóval nagyobb esélye van a szegénységi küszöb alá kerülésre, mint a nem romáknak, és a magasabb iskolai végzettség a nem romák esetében nagyobb mértékben járul hozzá a szegénységből való kilábaláshoz, mint a romáknál. A fenti megállapítás ugyan mindegyik vizsgált országra áll, de különösen igaz Bulgáriában, ahol az alacsony iskolai végzettség csak kismértékben növeli meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyét, míg a nem romák esetében az alacsony iskolai vég-

³ A Világbanknak egy szakértői csoportja korábban már dolgozott ezen adataink elemzésén (Revenga et al. 2002.) A két módszer között a legnagyobb különbség az, hogy mi a Világbanknál magasabb arányúnak találtunk a különbözőképpen definiált szegénységi küszöbök alatt élő népességet (Revenga et al.: 13), mivel mi egyszerűen a megkérdezett által bevallott kiadásokkal számoltunk, ezzel szemben ők ezeket az adatokat még az összefogyasztás becsült értékével korrigálták. Az így módon keletkezett két becslés közötti eltérés mértéke 10-30 százalék között van.

⁴ Annak érdekében, hogy a jövedelmi és fogyasztási adatainkat országoként összehasonlíthatóvá tegyük, a nemzeti valutákat vásárlóerő-paritáson számított US dollárra számítottuk át. A vásárlóerő-paritások meghatározásánál a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap által használt átszámítási kulcsokból indultunk ki.

zettség és a szegénység között nagyon erős összefüggés mutatkozik. Mindebből véleményünk szerint az következik, hogy az iskolai viszonyok fejlesztése ugyan hasznos eszköz a roma szegénység elleni harcban, de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a roma szegénység problémája pusztán oktatási programokkal „megoldható” lenne.

A munkaerő-piaci helyzet legalább olyan fontos meghatározója a romák szegénységnek, mint az iskolázottság. A hivatalosan értelmezett munkanélküliség fontos tényező, de a posztkommunista kapitalista rezsimekben, különösképpen a roma népesség esetében, a hivatalos munkanélküli státusz nem igazán jó indikátora a háztartás valószínű helyzetének. A romák jelentős része ugyanis már sok évvel ezelőtt elvesztette az állását, már munkanélküli ellátásra sem jogosult, így nemcsak hogy regisztrált munkanélkülinek nem számít, de gyakran már nem is munkanélküliként határozza meg saját magát. Ezért a 6. táblázatban megvizsgáltuk azt is, hogy milyen hatása van a háztartás helyzetére annak, hogy a háztartásfőnek van-e munkahelye, és arra az eredményre jutottunk, hogy az utóbbi változó sokkal erősebben meghatározza a roma szegénységet, mint a hivatalosan értelmezett munkanélküli státusz. A 6. táblázatból az is jól látható, hogy az, hogy a háztartásfő állásban van-e vagy sem, mindegyik vizsgált országban erősebben határozza meg a romák szegénységi küszöb alá kerülési esélyeit, mint bármelyik általunk itt vizsgált más változó.

6. táblázat

A szegénység néhány szociális és demográfiai meghatározója (az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson átszámított 4,30 USD napi kiadási szint alatt élők aránya országonként és etnikai csoportonként, százalék)

	Bulgária		Magyarország		Románia	
	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma
Teljes népesség	35,8	73,9	10,3	33,7	29,0	56,6
A háztartásfő legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik	55,3	75,7	13,4	40,0	46,0	68,4
A háztartásfőnek van munkahelye	18,1	9,6	8,3	18,0	18,2	31,8
A háztartásfő munkanélküli	52,0	76,6	22,4	47,1	47,1	64,3
Három vagy több gyerek	40,0	73,2	8,1	48,8	60,3	69,6

A gyerekek számának hatása igen figyelemreméltó. Mint ez a fenti táblázatból látható, Bulgáriában a magas gyermekszám jóformán nem befolyásolja a romák szegénységé válásának esélyeit, és a sokgyerekes nem roma bolgárok körében sem sokkal magasabb a szegények aránya az átlagosnál. A magyarországi és romániai adatok már sokkal inkább az előzetesen várt tendencia szerint alakulnak: Romániában különösen, de Magyarországon is a sok gyerek növeli a szegénnyé válás esélyeit.

A fenti számításokat a 2,15 dolláros szegénységi küszöbre is elvégeztük, de eltekintünk ennek a táblázatnak a bemutatásától, mert az esetszám sok cellában túlságo-

san alacsony volt. Mindazonáltal meg kell említenünk, hogy a gyerekszám hatása a mélyebb szegénységi szinten jelentősen megváltozik: a három és több gyerekes roma családok többszörösen felülreprezentáltak a 2,15 dollár szegénységi küszöb alatt élők körében. Ez azt jelenti, hogy a magas gyerekszámnak jelentős hatása van a szegénnyé válás esélyeire, de ez a tendencia igazán erősen csak a mélyszegénységi szinten érvényesül.

Vizsgáljuk most meg a többváltozós statisztikai elemzés módszerével is, hogy milyen mértékben határozzák meg a szegénységbe kerülés esélyét az egyes tényezők az általunk vizsgált országokban! Két különböző modellel fogunk dolgozni. Előbb (a 7. táblázatban) a korábban már bemutatott „szubjektív abszolút szegénységi határ”, majd (a 8. táblázatban) a Világbank elemzői által is alkalmazott 2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerülés esélyeire ható tényezőket fogjuk elemezni a többváltozós regresszióanalízis módszerével. A két modell alapján meglehetősen különböző kép rajzolódik ki. Ezek az eltérések, véleményünk szerint, igen tanulságosak a szegénység mérése szempontjából.

A következő elemzésnek az a célja, hogy megvizsgálja a demográfiai indikátoroknak a strukturális, feminizációs és etnikai változókhoz viszonyított erejét.

7. táblázat

A kutatás időpontjában mért éhezést magyarázó logisztikus regressziós modell esélyhányadosai

		1. modell teljes modell	2. modell (= M1– struktúra)	3. modell (= M2– feminizáció)	4. modell (= M3– etnicitás)
Demográfia	Gyermekek száma	1,139**	1,166***	1,101*	1,388***
	Vidéki lakóhely	0,589***	0,798*	0,806	0,963
Feminizáció	Egyedülálló anya	1,726***	1,791***	–	–
	Egyedülálló nő	1,914**	2,069***	–	–
Struktúra	A háztartásfőnek legfeljebb alap fokú iskolai végzettsége van	2,721***	–	–	–
	A háztartásfő munkanélküli, vagy nincs jelen a munkaerő- piacon	3,268***	–	–	–
Etnicitás	Roma	4,270***	9,900***	9,058***	–
Ország	Magyarország	0,362***	0,323***	0,323***	0,338***
-2 Log likelihood		-2577,2674	-2940,7938	-2972,9750	-3437,05903

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

A fenti, 7. táblázatból következő legmeglepőbb eredmény az, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel mért strukturális helyzet, továbbá az etnikai és osztályhatás megközelítően azonos mértékben magyarázzák annak az esélyét, hogy valaki azt állítsa, hogy előfordult az, hogy 2000-ben éhezett. Az országok közötti különbségek legalább annyira nagyok, mint az interetnikusak, illetve azok, amelyek az iskolázat-

lan és az iskolázott megkérdezettek között mutatkoznak. Vagy ha nagyon pontosan akarunk fogalmazni: az iskolai végzettség hatása talán valamivel erősebb, mint a többi tényezőé, ha az ilyen módon definiált szegénységet akarjuk megmagyarázni. Az első oszlopban látható teljes modellben azok, akik legfeljebb alapfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek, háromszor akkora valószínűséggel mondták azt, hogy 2000 folyamán éheztek, mint a nálunk magasabb iskolai végzettségűek. A romák négyszer akkora valószínűséggel éheznek, mint a nem romák, és megközelítőleg ugyanez a valószínűsége annak, hogy a bolgárok vagy a románok éhezzenek, ha a magyarokkal vetjük össze őket. Figyelemre méltó az is, hogy az iskolázottság igen számottevően csökkenti a romák szegénnyé válásának esélyét. A 3. modellben – amelyben a strukturális változásokkal még nem kontrolláltunk – rendkívül magas a roma együtttható. Ahogy belép az iskolai végzettség változó, a roma együtttható számottevően csökken, és amikor a tényleges munkanélküliséget mérő változót is be-
léptetjük, a roma együtttható már csak fele annak, mint amekkora azelőtt volt, hogy a strukturális helyzetet mérő változókkal kontrolláltunk. Mindebből az következik, hogy a roma szegénység csökkentésének fontos eszköze az iskolázási feltételek javítása és új munkahelyek teremtése. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy mindez önmagában nem oldja meg a romák szegénységének problémáját. Miután már az összes strukturális faktorról kontrolláltunk, az etnikai változó hatása még mindig csaknem akkora, mint az iskolai végzettség változóé. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a romák szegénysége mintegy fele részben alacsony iskolai végzettségükkel és kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetükkel magyarázható, azonban a fennmaradó, a modell által nem magyarázott, igen tekintélyes rész számottevő, ha nem a legnagyobb mértékben etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.⁵

Mint láttuk, a strukturális helyzetnek és az etnicitásnak megközelítően azonos hatása van, de vajon milyen szerepe van az országhatásnak? Adataink tanúsága szerint a magyar átlagnépesség helyzete – legalábbis az éhezés vonatkozásában – három-négyszer kedvezőbb, mint a bolgár vagy a román átlagnépességé. Ez persze nem nagyon meglepő, hiszen Magyarország gazdaságilag fejlettebb ország, mint Bulgária vagy Románia. Ebből az a következtetés is adódhat, hogy a szegénység terén mutatkozó különbség egyszerűen a gazdasági fejlettség eltérő színvonalából adódik. A 2-5. táblázatok alapján azonban komoly kétségek vethetők fel a fenti következtetéssel kapcsolatban. Jól látható ugyanis, hogy a Magyarország és Bulgária között a szegénység terén mutatkozó különbség 1988-ban még jóval kisebb volt, mint 2000-ben. Ezért úgy is lehet érvelni, hogy a szóban forgó különbség nem egyszerűen a két ország eltérő fejlettségi szintjének, hanem, legalábbis részben, az ezen országokban kialakulófélben levő kapitalista rendszerek eltérő karakterének is tulajdonítható. A rendelkezésünkre álló adatok nem elégségesek annak eldöntéséhez, hogy az említett különbségek főleg rezsimspecifikusak, vagy inkább más tényezőkkel magyarázha-

⁵ Az etnikai diszkrimináció mérése meglehetősen bonyolult feladat, és ideális kutatási eljárás nyilván a kísérleti módszer lenne. Ha erre nincs lehetőségünk, a „reziduális” mérés módszeréhez folyamodhatunk, ami alatt azt értjük, hogy miután számba vettük mindazon változók hatását, amelyek etnikai egyenlőtlenségeket okozhatnak, a meg nem magyarázott részt az etnikai diszkrimináció hatásának tulajdoníthatjuk.

tók, de az adatok alapján a fenti kérdést mindenképpen érdemesnek tűnik a későbbi kutatások során feltenni.

Miután már a strukturális tényezőkkel, az etnicitással és az országhatással is kontrolláltunk, még mindig marad egy nem elhanyagolható *gender*-hatás. Azokban a háztartásokban, amelyekben a háztartásfő olyan anya, aki legalább egy 16 éven aluli gyermekét egyedül neveli, vagy egyedülálló nő, csaknem kétszer olyan gyakran fordult elő éhezés, mint a többi háztartásban. Ami ennél is érdekesebb, az az, hogy az etnikai koefficiens még növekedett is, amikor beléptettük feminizációs változóinkat. Ebből úgy tűnik, hogy a „szegénység feminizációja” olyan jelenség, ami inkább jellemző a többségi társadalomra, mint a romákra. Figyelemre méltó még az is, hogy a strukturális változók beléptetése után alig változik a feminizációs változók hatása, tehát – szemben az etnicitással – a *gender*-hatás nem a strukturális meghatározottságon keresztül érvényesül, hanem önálló hatást fejt ki a szegénység gyakoriságára.

Végül a szűken értelmezett demográfiai változók viszonylag gyenge hatása is magyarázatra szorul. A vidéki lakóhely változó pontosan ellenkező irányú hatást fejt ki, mint azt gondolnánk, hiszen a modellből kitűnik, hogy a falusi háztartások mintegy fele akkora eséllyel szegények, mint a városiak. Természetesen tudjuk, hogy itt olyan indikátor mentén mérjük a szegénységet, amelyik minden bizonnyal alábecsüli a vidéki szegénységet, hiszen azt kérdeztük, hogy előfordult-e a családban, hogy valaki éhesen ment aludni azért, mert nem volt pénzük élelemre, és tudjuk, hogy vidéken könnyebb a legalább minimális színvonalú táplálkozást a család számára biztosítani. Meglepően gyenge, bár szignifikáns a másik demográfiai változó, a gyermekszám hatása is. Fontos eredménynek tartjuk, hogy 12 évvel a rendszerváltás után a szegénységet már elsősorban nem a háztartásnagyság vagy az eltartott gyermekek száma, tehát demográfiai tényezők határozzák meg, mint ahogyan ez az államszocializmus időszakában történt.

8. táblázat

Az abszolút szegénység meghatározói (egy főre jutó, vásárlóerő paritásra átszámított 2,15 USD kiadási szinten) Bulgáriában, Magyarországon és Romániában (logit becslések, esélyhányadosok)

Változó		1. modell teljes modell	2. modell (= M1– struktúra)	3. modell (= M2– feminizáció)	4. modell (= M3– etnicitás)
Demográfia	Gyermekek száma	1,172***	1,239***	1,234***	1,457***
	Vidék	2,282***	2,668***	2,646***	2,756***
Feminizáció	Egyedülálló nő	1,090	1,001	–	–
	Egyedülálló anya	1,130	1,420	–	–
Struktúra	A háztartásfőnek legfeljebb alacsony iskolai végzettsége van	2,554***	–	–	–
	A háztartásfő munkanélküli, vagy nincs jelen a munkacélon	3,068***	–	–	–
Etnicitás	Roma	1,659***	3,263***	3,265***	–
Ország	Magyarország	0,167***	0,154***	0,156***	0,163***
-2 Log likelihood		-104,9469	-310,2271	-1311,5198	-387,4157

* p=0,05, ** p=0,01, *** p=0,00

A korábban bemutatotthoz képest igen jelentősen módosul a kép akkor, ha függő változóként a vásárlóerő-paritásra átszámított 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szintet használjuk. Ebben a modellben az iskolázottság szerepe minden más tényezőnél fontosabbnak bizonyul. Azon háztartások esélye arra, hogy a 2,15 dolláros szegénységi küszöb alá kerüljenek, amelyekben a háztartásfő nyolc osztályt vagy annál is kevesebbet végzett, két és félszer nagyobb, mint azoké, ahol a háztartás feje ennél magasabb iskolai végzettséggel bír. Az ily módon mért szegénység második legfontosabb determinánsa az országhatás: a bolgár és román átlagnépesség hatátszer akkora eséllyel került a szegénységi határ alá, mint a magyarok. Figyelemre méltó az is, hogy milyen sokat veszített magyarázóerejéből az etnikai változó. Az ország és a strukturális változók hatását kontroll alatt tartva a romák már „csak alig kétszer” akkora eséllyel szegények, mint a nem romák. Érdekes az is, hogy a vidéki lakóhely hatása másként érvényesül 2,15 dolláros egy főre jutó kiadási szinten, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük. A kiadásokkal mért szegénység esetében a falun élők kétszer akkora eséllyel számítottak szegénynek, mint akkor, amikor a szegénység indikátorának az éhezést tekintettük.

Mindez véleményünk szerint nem azt jelenti, hogy a szegénység mérésére használt szubjektív indikátorunk nem lenne „megfelelő”. Arról van inkább szó, hogy a szegénység mérésére használható monetáris mutatók, még akkor is, ha nem a jövedelmeket, hanem a kiadásokat mérjük, alábecslik a roma és felülbecslik a falusi szegénységet. Mivel a romák körében sokkal magasabb a munkanélküliség, háztartásai bevételeiben magasabb a társadalmi juttatások aránya, mint az átlagnépesség esetében, és minthogy az ilyen bevételeket más jövedelemforrásoknál inkább be szok-

ták vallani, nem meglepő, hogy pénzben mérve a szegénységet a romák kevésbé tűnnek szegénynek. Ezzel szemben a saját használatra való élelmiszertermelés, bármilyen pontos volt a Világbank által kidolgozott mérési módszer, a valóságnál szisztematikusan alacsonyabb értékeket mutat, és ez az ilyen tevékenységet sokkal kiterjedtebben gyakorló nem romákat a valóságosnál szegényebbnek tünteti fel. Ez magyarázza azt, hogy a falusiak miért bizonyulnak szegényebbnek akkor, ha a szegénységet pénzben és nem természetben (elégtelen táplálkozás) mérjük, és azt is, hogy az összjövedelmen belül magasabb arányú pénzbeni juttatással, de kevesebb saját fogyasztásra megtermelt élelmiszerrel rendelkező roma háztartások pénzben mérve miért tűnnek kevésbé szegénynek, amikor a valóságban magasabb arányban éheznek. A gyerekekkel kapcsolatos pénzbeni juttatások és a nyugdíj összjövedelmen belüli magasabb arányával magyarázható az is, hogy a 8. táblázatban miért nem szignifikánsak az egyedülálló anyák és az egyedülálló nők háztartásaira kapott értékek.

A korábban bemutatott leíró statisztikák és a többváltozós modellek segítségével meglehetősen pontos képet alkothatunk arról, hogy melyek a roma szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista kapitalizmus időszakában. Eredményeink lényege röviden úgy összegezhető, hogy a strukturális változókkal és az országhatással való kontroll után a romák még mindig kétszer-háromszor akkora valószínűséggel szegények, mint a nem romák. Az alacsony iskolázottság és a foglalkoztatottsági hátrányok is fontos összetevői a roma szegénységnek. Ezeknek a változóknak a kedvezőbb értékei esetén eltűnik a romák fennmaradó hátrányának még mintegy a fele. A fennmaradó részt azonban az elemzésünkbe bevont változókkal még mindig nem lehet megmagyarázni, és ez az a rész, ami részben vagy nagy részben az etnikai diszkriminációnak tulajdonítható.

A társadalmi kirekesztettség különböző formái az egyes országokban

Ennek a fejezetnek a témája annak a bemutatása, hogy mennyiben különbözik a roma szegénység jellege az általunk vizsgált három országban. Azonos vagy eltérő logika szerint történik-e a romák kirekesztése ezekben az országokban? Milyen különbségek mutathatók ki azon mechanizmusok terén, ahogyan a három vizsgált posztkommunista kapitalizmusban a társadalmi kirekesztettség definiálódik?

Kutatásunk hipotéziseinek megfogalmazásakor abból indultunk ki, hogy a posztkommunista átmenet körülményei között esély van arra, hogy a legszegényebbek kirekesztése underclassosodás formájában menjen végbe. E hipotézis felállításakor Julius Wilson munkásságára támaszkodtunk, aki szerint a dezindusztrializáció az Egyesült Államokban a nagyvárosi fekete gettók népességének jelentős átalakulását eredményezte. Ez volt az a népesség, amelyik legnagyobb mértékben vált munkanélkülivé a gazdaság szerkezetében végbement gyökeres átalakulás következtében, és vált a dezindusztrializáció első számú áldozatává. Ezzel párhuzamosan az afro-amerikai társadalom erős polarizációja ment végbe. A sikeres, középosztályosodó feketék sorra kiköltöztek a fekete gettókból, és *suburb*-ökbe kezdtek költözni. Mindezek eredményeként a hátrahagyottak szegénysége még reménytelenebbé, kirekesztettsége még erősebbé vált. Már nemcsak szegénységről, hanem életre szóló, sőt ge-

nerációk között is átöröklődő szegénységről, underclassosodásról, társadalom alatti, pontosabban az osztályszerkezeten kívüli osztályról beszélhetünk (Wilson 1987).

A magyarországi helyzet elemzésére támaszkodó korábbi munkáinkban (Ladányi 2001; Emigh–Fodor–Szelényi 2001 és az ezekhez kapcsolódó vita: Stewart 2001, 2002 és Ladányi–Szelényi 2001.) hipotézisünk az volt, hogy a posztkommunista átmenet körülményei között a dezintegrációs átalakulást követőhöz hasonló folyamatok játszódnak le. Most lehetőségünk van arra, hogy hipotézisünket nemzetközi összehasonlításban, empirikusan is teszteljük. Mennyiben és hol beszélhetünk posztkommunista körülmények között underclassosodásról, és melyek azok a feltételek, amikor és ahol nincs értelme e kategória használatának?

Elemzésünk során tehát abból indulunk ki, hogy a posztkommunista országok mindegyikének szembesülnie kellett azzal a kihívással, amit a szegénység elmélyülésén túl a szegénység jellegének megváltozása jelentett. Ennek az igen lényeges változásnak a lényege abban összegezhető, hogy a népesség jelentős hányada esetében nem egyszerűen szegénységgel, hanem tartós szegénységgel, nem egyszerűen munkanélküliséggel, hanem tartós munkanélküliséggel van dolgunk, hogy ezek a szociális hátrányok a korábbinál sokkal erősebb térbeni elkülönüléssel fokozódnak fel, ami valószínűvé teszi a leszakadás továbböröklődését a generációk között. Az „új szegénységnek” ez a típusa két vonatkozásban is újnak mondható. Hosszabb távú és több dimenziós ahhoz a szegénységhez képest, ami az államszocializmus időszakára volt jellemző. Feladatunk tehát most az, hogy a kirekesztettség különböző típusait és azok összekapcsolódási módozatait megkíséreljük empirikus módszerekkel mérni, majd leírjuk, hogy milyen jellegzetes hasonlóságok és különbségek mutathatók ki e téren az általunk vizsgált három ország esetében.

A társadalmi kirekesztettség különböző dimenziói

A kirekesztettség három dimenzióját fogjuk itt megkülönböztetni:

– *Lakóhelyi kirekesztettség:* kérdőíves adatfelvételünk során arra kértük a kérdezőbiztosokat, hogy sorolják be a megkérdezett lakóhelyét az általunk megadott kategóriák valamelyikébe. A kategóriák a következők voltak: hagyományos cigánytelep, olyan környék, ahol az ott élők többsége roma, olyan környék, ahol ott élők többsége nem roma szegény, olyan környék, ahol sem romák, sem nem roma szegények lakóhelyei nem koncentrálnak. Ebben az elemzésben a felsorolásban szereplő első három típust, tehát a lakóhelyi szegregáció bármilyen formáját lakóhelyi kirekesztettségként definiáltuk. Kategorizációnk tehát a kérdezőbiztos szubjektív megítélésére támaszkodott. Az ily módon mért szegregáció erőssége nagymértékben különbözött az általunk vizsgált országokban. Bulgáriában a romák lakóhelyi szegregációja nagyon erős, ezzel szemben Magyarországon és Romániában viszonylag gyenge, különösen akkor, ha azt az Egyesült Államokban élő afro-amerikai népesség lakóhelyi szegregációjának mértékéhez viszonyítjuk.⁶ A lakóhelyi szegregáció általában, és az etnikai alapú lakóhelyi szegregáció különösen, sokkal kevésbé erőteljes

⁶ Ennél az összehasonlításnál figyelembe kell venni egyebek mellett azt, hogy az afro-amerikai népesség aránya sokkal magasabb az USA-ban, mint a romáké Kelet-Európában.

Európában, mint az USA-ban (lásd erről Wacquant 1993), ezért amit itt lakóhelyi kirekesztettségnek nevezünk, az nagymértékben különbözik annak amerikai megfelelőjétől.

– *Munkaerő-piaci kirekesztettség*: azokat a háztartásokat soroltuk ide, ahol kettő vagy annál több munkaképes korú személy munkanélküli, háztartásbeli vagy alkalmi munkából élő volt, vagy a foglalkoztatási státusára irányuló kérdésre azt válaszolta, hogy „semmit se dolgozik”.

– *Iskolarendszertől való kirekesztettség*: azok a háztartások kerültek ebbe a kategóriába, amelyeknek egyetlen tagja sem rendelkezik befejezett alapfokúnál magasabb iskolai végzettséggel. Ez egy igen erős változó, hiszen az, aki csak ilyen alacsony iskolázottsággal bír, nagy valószínűséggel nem jut munkához, vagy csak a legrosszabbul fizetett, leglenézettebb munka jut neki.

9. táblázat

A különböző típusú kirekesztettségek előfordulásának gyakorisága, százalék

Ország	A minta típusa	Lakóhelyi	Munkaerő-piaci	Iskolai
		kirekesztettség		
Bulgária	Teljes népesség	32,5	19,4	14,5
	Romák	88,7	71,2	61,1
Magyarország	Teljes népesség	21,2	3,9	10,8
	Romák	54,9	29,9	27,9
Románia	Teljes népesség	19,3	17,2	15,1
	Romák	55,2	60,3	34,0

Az adatok tanúsága szerint a lakóhelyi szegregáció mértéke országonként és etnikai csoportonként igen nagy eltéréseket mutat. Ha a teljes népességet nézzük, a vizsgált országok közül Bulgáriában a legmagasabb, Romániában pedig a legalacsonyabb a lakóhelyi szegregáció intenzitása. Magyarország ebben a vonatkozásban köztes helyzetet foglal el, oly módon, hogy adatai sokkal inkább Romániához, mint Bulgáriához hasonlítanak. A munkaerő-piaci kirekesztettség tekintetében Magyarországon a legkevesbé súlyos a helyzet, és a romániai és bulgáriai adatok hasonlítanak a legjobban egymáshoz. A romák és nem romák közötti szakadék azonban Magyarországon a legmélyebb. Míg a másik két országban a munkaerőpiacról kirekesztett romák aránya „csak” mintegy háromszorosa az átlagnépesség körében mért aránynak, Magyarországon a romák felülreprezentáltsága hétszeres, ami erőteljes munkaerő-piaci etnikai diszkriminációra utal. Végül az iskolai kirekesztettség tekintetében meglehetősen hasonlóak az átlagnépesség körében mért arányok a három vizsgált országban. A romák kirekesztettségének mértéke azonban meglehetősen eltérő: a romániai és magyarországi helyzet ebben a vonatkozásban igen hasonló, azonban a bulgáriai romák iskolai kirekesztettségének mértéke mintegy kétszerese a másik két országban mért aránynak.

A kirekesztődések összekapcsolódásai

Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy a társadalmi kirekesztettség milyen mértékben alkot többdimenziós rendszert a posztkommunista kapitalizmusok körülményei között, majd rátérünk annak vizsgálatára, hogy a különböző típusú kirekesztődések összekapcsolódása azonos, vagy egymástól eltérő logika szerint történik-e az általunk vizsgált országokban. A 10. táblázatban bemutatjuk azt, hogy a kirekesztődések milyen jellegű összekapcsolódását különböztethetjük meg teoretikusan egymástól. „Under-caste”-szerű kirekesztődésnek azt fogjuk tekinteni, amikor a romának tekintett népesség egésze vagy túlnyomó többsége van kirekesztve, és kirekesztettségük többdimenziós. Abban az esetben, ha a roma népesség polarizálódik, s egyfelől kimutatható egy kirekesztettség által nem sújtott csoport, másfelől egy olyan is, amelynek tagjait különböző típusú kirekesztődések halmozódása sújtja, kialakulófélben lévő „underclassról” fogunk beszélni. Végül ha a romák többségét csak egy- vagy kéttípusú kirekesztettség sújtja, de a kirekesztettséggel nem sújtott romák aránya is alacsony, „lower class”-szerű formációról fogunk beszélni.

10. táblázat

A kirekesztődések összekapcsolódásának típusai

	Két vagy három típusú kirekesztettség	Egytípusú kirekesztettség
A csoport egésze van kirekesztve	Under-caste	Lower class
Csak a csoport egy része van kirekesztve	Underclass	Lower class

A 11. táblázat új oldalról világítja meg azt az általunk korábban, más módszerekkel már többször kimutatott tendenciát, hogy a bulgáriai romák helyzete alapvetően különbözik a másik két ország romáinak helyzetétől. Míg a bulgáriai romák 44,6 százalékát, a romániaiaknak 16,3, a magyarországiaknak pedig csak 10,3 százalékát sújtja mindhárom általunk vizsgált kirekesztettség. Ha a három és kéttípusú kirekesztettségek együttes arányát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ez a bulgáriai romák négyötödét, a romániai romáknak már csak kevesebb, mint a felét, és a magyarországi romáknak csak kétötödét sújtja. Míg Bulgáriában elenyésző (3,8 %) azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt, ez az arány Romániában négyeszeres, Magyarországon pedig hétszeres.

Úgy érvelhetünk tehát, hogy Bulgáriában a romák kirekesztettsége valóban kaszt-szerű formát ölt, ami azt jelenti, hogy a roma társadalom egésze van kirekesztve, és elhanyagolható azon romák aránya, akiket semmiféle kirekesztettség nem sújt. Ilyen körülmények között az etnikai csoportok közötti határvonal meglehetősen éles, nagyfokú a többségi társadalom által eszközölt etnikai besorolás határozottsága, és igen nagy a valószínűsége annak, hogy a külvilág által romának minősítettek önmagukat is romaként határozzák meg.

A magyarországi cigányok helyzete erősen különbözik ettől. A magyar romák több mint egynegyedét egyik általunk itt elemzett kirekesztettségi típus sem sújtja. Bár a nem kirekesztetteknek a két ország nem roma népességén belüli aránya számottevően nem tér el egymástól, ugyanez az arány igen jelentősen különbözik a ro-

ma népesség körében. A magyarországi romáknak csaknem hétszer akkora esélye van arra, hogy nem kirekesztett körülmények között éljenek, mint a bulgáriai romáknak. Úgy gondoljuk, hogy ez az egyik legfontosabb indikátora a magyarországi underclassosodási folyamatnak, hiszen Magyarországon egy etnikai csoport osztályhelyzetek mentén való szétszakadása játszódik le, míg Bulgáriában ennek jelei nem figyelhetők meg. Az underclassosodás másik fontos jele – a különböző típusú kirekesztődések erőteljes kumulálódása a roma társadalom ellentétes pólusán – szintén megfigyelhető a magyarországi romák esetében: a többszörösen kirekesztettek aránya is viszonylag magas a romák körében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarországi roma társadalom három részre tagozódik: a nem kirekesztettek, az egyszerűen kirekesztettek és a többszörös kirekesztettséget elszenvedők többé-kevésbé hasonló nagyságú csoportokat alkotnak. Úgy tűnik tehát, hogy a kialakulófélben lévő magyarországi *underclass*-szal kapcsolatos hipotézisünket igazolják az adatok. A magyarországi romák mintegy kétötöde *underclass*-szerű helyzetben él, egyharmada a *lower class* részét képezi, és valamivel több mint egynegyedét legalábbis megérintte valamiféle középosztályosodási folyamat.

Ebben a vonatkozásban a romániai helyzet a magyarországi és a bulgáriai között helyezkedik el. A romániai cigányok között sokkal magasabb a nem kirekesztettek aránya, mint Bulgáriában, de ez az arány jóval alacsonyabb, mint Magyarországon, míg a többszörös kirekesztettség tekintetében pontosan fordított a helyzet. Mindez arra utal, hogy Romániában is megindult az underclassosodás folyamata, de csak jóval később és kevésbé erőteljesen, mint Magyarországon. Véleményünk szerint ez elsősorban azzal magyarázható, hogy Romániában, ahol Bulgáriához hasonlóan, erőltetett ütemű iparosítás ment végbe, a proletarizáció sokkal erőteljesebben bomlasztotta fel a tradicionális romatársadalmat, mint Bulgáriában, ugyanakkor a piaci átmenet időszakában sokkal kevésbé indult meg a roma középosztályosodás, mint Magyarországon. Ezért az államszocialista nagyipar és a mezőgazdasági szövetkezetek összeomlása után a romániai cigányság helyzete leginkább az *under-caste* és a *lower class* közötti átmenettel jellemezhető, ahol azonban már bizonyos *underclass* típusú fejlődés nyomai is kimutathatók, hiszen a romániai cigányok viszonylag jelentős részét adataink szerint semmilyen típusú kirekesztés nem sújtja. Bár az alacsony esetszámok ennek bebizonyítását nem teszik lehetővé, esettanulmányokból nyert tapasztalataink alapján ehhez hozzátehetjük azt, hogy Románia abban az értelemben is átmenetet képez, hogy az ország déli és keleti területein a cigányság helyzete inkább a bulgáriai, az első világháború előtt az Osztrák–Magyar Monarchiahoz tartozó, északnyugati területein pedig inkább a magyarországi romák helyzetéhez hasonlatos.

11. táblázat

A kirekesztődések összekapcsolódása, százalék

Ország	A minta típusa	Kirekesztett			
		3	2	1	0
		dimenzióban			
Bulgária	Teljes népesség	3,9	12,1	30,7	53,3
	Romák	44,6	36,1	15,5	3,8
Magyarország	Teljes népesség	0,5	6,2	24,5	68,7
	Romák	10,3	29,7	33,6	26,5
Románia	Teljes népesség	0,6	8,3	33,4	57,7
	Romák	16,3	33,0	34,9	15,8

A 12. táblázatban azt vizsgáljuk meg, hogy a többszörösen kirekesztettek között mekkora a romák aránya. Mivel – mint korábban már említettük – Bulgáriában csaknem az egész roma társadalom kasztszerűen van kirekesztve a többségi társadalomból, érthető, hogy a többszörös kirekesztettséggel sújtott népesség igen magas, csaknem fele arányban roma. Ebből az következik, hogy kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása igen erőteljes ebben az *under-caste*-szerű esetben.

Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása kevésbé egyértelmű, de még mindig igen erőteljes Magyarországon, ahol a roma népesség aránya becslésünk szerint valamivel kevesebb mint a fele a bulgáriaiaknak, és ahol adataink szerint a többszörösen kirekesztetteknek még mindig csaknem egynegyede roma. Ezzel szemben Romániában, ahol a romák aránya csak valamivel több mint öt százalék, a romák többszörösen kirekesztett népességen belüli aránya jóval alacsonyabb a magyarországinál, csak valamivel több mint tíz százalék. Kirekesztettség és etnicitás összekapcsolódása tehát sokkal kevésbé erős Romániában, mint a másik két országban, hiszen Romániában a többszörösen kirekesztettek mintegy kilencven százaléka nem roma.

Magyarországon, ahol a többszörösen kirekesztettek egynegyede roma, a magyar szegények és a romák közötti választóvonal meglehetősen elmosódik. A nem roma magyar szegények gyakran olyan környéken élnek, ahol sok roma is lakik, és gyakoriak a vegyes házasságok is. Így – mint ezt korábbi adatainkból láthattuk – gyakran kérdéses, hogy valaki csak nagyon szegény, vagy roma is. Mindezek következtében Magyarországon a szegénység és roma etnicitás egymással erősen összefonódó, de egymással mégsem teljesen azonos kategóriákként jelentkeznek. A magyar lakoságnak mintegy hét százalékát teszik ki a többszörösen kirekesztett reményt veszítettek, és körükben erősen felülreprezentált, mintegy 25 százalékos a romának tartott népesség aránya, ami tág teret nyújt a szegénység etnicizálódására irányuló törekvéseknek.

12. táblázat

A romák felnőtt népességen belüli népesség aránya és a romák aránya a többszörösen kirekesztett népesség körében, százalék

	A romák felnőtt népességen belüli aránya*	A többszörösen kirekesztett romák aránya a többszörösen kirekesztett népességen belül
Bulgária	10,9	45,7
Magyarország	5,0	24,7
Románia	5,6	10,5

* Ebben a táblázatban azokat tekintettük romának, akiket a szűrő kérdőívek kérdezőbiztosai – akik nem ismerték a megkérdezett etnikai önminősítését – annak tekintettek (lásd: Ladányi–Szelényi 2001).

Foglaljuk most össze az ebben a részben elmondottak lényegét! Bulgáriában a roma népesség egésze van kirekesztve, és ezért helyzete legjobban az *under-caste* kategóriával írható le. Magyarországon a romák kisebb, de igen jelentős részének sikerült előnyösen alkalmazkodni az ország piaci átalakulásához. Ők alkotják a kialakulófélben lévő roma középosztályt. Ettől azonban nem javult, hanem egyenesen romlott a magyarországi romák mintegy kétötödének a helyzete. Ők azok, akik az etnikailag vegyes, de romák által mégiscsak erősen felülreprezentált *underclass* pozícióba kerültek. Romániában, ahol az államszocializmus időszakában a tradicionális roma közösségek felbomlása jobban előrehaladt, mint Bulgáriában, de kevésbé volt erőteljes, mint Magyarországon, a romák kasztszerű kirekesztésének jelentősége erősen csökkent. Mivel azonban Romániában – a piaci reformok későbbi beindulása és a magyarországinál jóval lassúbb üteme miatt – sokkal gyengébb a roma középosztályosodás, a romák többségének helyzete leginkább egy etnikailag nem különösen erősen meghatározott *lower class* pozícióval írható le.

Következtetések

Becslésünk szerint a roma népesség aránya (ha a társadalmi környezet megítélése jó indikátorának tekinthető kérdezőbiztosai besorolást vesszük alapul) 6–12 százalék között van a vizsgált három országban. 1988–2000 között jelentősen megnövekedett mindhárom országban a szegény népesség aránya. Ez nemcsak mindegyik vizsgált országra, hanem ezen országok roma és nem roma népességére egyaránt igaz. Mindazonáltal az elszegényedés Romániában és Bulgáriában erőteljesebb volt, mint Magyarországon.

A romák elszegényedése különösen nagymértékű volt Bulgáriában. Ebben a vonatkozásban Románia köztes helyet foglal el Bulgária és Magyarország között. A mélyszegénységben élő népesség arányának az emelkedése a vizsgált országok közül Magyarországon volt a legalacsonyabb mértékű. Bulgáriában és Romániában az életfeltételek romlása sokkal erőteljesebb volt, mint Magyarországon. Mindhárom országban rosszabbul éltek a romák 2000-ben, mint a nem romák, de mivel a romák már a rendszerváltás előtt is szegények voltak, az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek nem növekedtek.

Adataink tanúsága szerint 2000-ben a vizsgált országok közötti különbségek csaknem olyan nagyok voltak, mint az etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségek. Például a magyarországi romák szegénységének mértéke többé-kevésbé megfelelt a bulgáriai és romániai nem romák körében mért szegénységnek. Azonban mindhárom országban a romák között 2-5-ször annyi szegény volt, mint a nem romák között. A romák szegénysége mindenekelőtt iskolai és munkaerő-piaci hátrányaikkal magyarázható. Az adatok alátámasztani látszanak azt a nézetet, hogy egyenlő iskolai esélyek biztosítása – ami mindenképpen kívánatos célkitűzés és olyan eszköz, ami igen jelentősen javítana a romák felzárkózási esélyein – önmagában nem oldaná meg a romák szegénységének problémáját. Az iskolai esélyegyenlőség biztosításának olyan foglalkoztatási programokkal kell kiegészülnie, amik a munkaadók etnikai előítéletei ellenére képesek munkához juttatni a romákat. Jelenleg ugyanis a romák azonos iskolai végzettség mellett is sokkal nehezebben kapnak munkát, mint a nem romák.

A három vizsgált ország között jelentős eltéréseket tapasztaltunk a romák társadalmi kirekesztettségének jellege tekintetében is. Igyekeztünk bebizonyítani, hogy a bulgáriai romák kirekesztettsége leginkább az *under-caste* fogalmával írható le. A magyarországi roma társadalom – alapvetően strukturális tényezők mentén – erősen polarizált. A romák körében is elindult a középosztályosodás folyamata, ugyanakkor kialakulófélben van egy nemcsak roma, de romák által igen erősen felülreprezentált *underclass* is. Románia ebben a vonatkozásban valahol Bulgária és Magyarország között helyezkedik el. Megszűnőfélben van a romániai roma társadalmat egységesen érintő, *under-caste*-szerű kirekesztettség, és ma még nem lehet pontosan tudni, hogy az elmozdulás inkább egy többé-kevésbé homogén *lower class*, vagy az erőteljes polarizációval járó *underclass* típusú fejlődés irányába fog-e végbemenni.

Irodalom

- Emigh, R. J.–Szelényi I. (eds.) (2001): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT.: Praeger
- Emigh, R. J.–Fodor É.–Szelényi I. (2001): The Racialization and Feminization of Poverty? In Emigh, R. J.–Szelényi I.: 1–32.
- Ferge Zs. (1995): *Societies in Transition. International Report of the SOCO Project*. Vienna: Institute for Human Studies
- Ladányi J. (2001): The Hungarian Neoliberal State, Ethnic Classification, and the Creation of a Roma Underclass. In Emigh, R. J.–Szelényi I.: 67–82.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2001): Van-e értelme az underclass kategória használatának? *Beszélő* (11): 94–98.
- Reventa, A. et al. (2002): *Poverty and Ethnicity – A Cross-Country Study of Roma Poverty in Central Europe*. Washington D.C.: The World Bank
- Stewart, M. (2001): Conclusions: Spectres of the Underclass. In Emigh, R. J.–Szelényi I.: 191–203.
- Stewart, M. (2002): Roma, Deprivation and the Underclass. In Chris Hann (eds.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge

- Szelényi I. (2001): Poverty, ethnicity and gender in transitional societies – Introduction. *Review of Sociology* (2): 5–10.
- Wacquant, L. (1993): Urban outcasts: Stigma and division in the black American ghetto and the French urban periphery. *International Journal of Urban and Regional Development*, 17 (3): 366–388.
- Wilson, W. J. (1987): *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press

Darvas Ágnes–Tausz Katalin

A GYERMEKEK SZEGÉNYSÉGE

A gyermekszegénység vizsgálati módszerei

A társadalmi kirekesztődéssel foglalkozó egyre burjánzóbb és divatosabb is lett irodalom közös kiindulópontja, hogy e társadalmi folyamatot alapvetően a munkaerő-piaci helyzet és az emberi kapcsolatok határozzák meg. A társadalmi kirekesztődést elemezve a tanulmányok így elsősorban a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, kiüresedett vagy ki sem épült emberi kapcsolatokkal rendelkező felnőttekről szólnak, s mindaz, ami a gyermekekkel történik, csak a felnőttek helyzetének folyományaként, következményeként jelenik meg.

Az empirikus szegénységvizsgálatok is rendre felnőttközpontúak, a háztartásokkal foglalkoznak, s a felnőtt kutatók által konstruált kérdésekből és általuk felépített logika alapján, a felnőtt válaszadóktól szerzett ismeretekre és véleményekre alapozva, döntően a háztartás egészének helyzete alapján következtetnek a gyermekek életviszonyaira. A gyermek ilyenkor nem más, mint fogyasztási egység, súlya az első felnőtt által megtestesített fogyasztási egység értékének fele. Ily módon nem a gyermekek egészséges pszicho-szociális fejlődésének lehetőségét taglalják, nem a gyermeki lét szempontjából, s a gyermekek által fontosnak tartott nézőpontból elemzik a háztartás-család működését, jövedelmi viszonyait, különféle javakkal való ellátottságát.

Nincs különösebb okunk e módszereket kárhóztatni, hiszen mi sem jártunk el másként: kihasználtuk, amire lehetőségünk nyílt: egy elsősorban más problémákra fókuszáló vizsgálat lehetőségeit.

Természetesen tudjuk: egy általunk elképzelt kutatás módszertani problémái szinte beláthatatlanok. Például a standard jövedelemre és fogyasztásra irányuló kérdéseken túl a szegénység gyermekek körében végzett mérésével kellene kialakítani a szükségletek, kielégítettségét jelző itemeket, a véleménykérdésekre gyermekektől kellene választ kapni, gyermekmintán lenne szükséges dolgozni – és még sorolhatnánk a nehézségeket.

A gyermekszegénységgel foglalkozó kutatások másik fontos válfaja – elsősorban az UNICEF kezdeményezéseire válaszolva – az országok teljes gyermekpopulációját jellemző, a nemzeti statisztikai hivatalok által gyűjtött adatokból dolgozik. Az ilyen adatbázisok kialakításának elsődleges szempontjait az úgynevezett harmadik világ minden lehetséges mérési módszer szerint is abszolút szegénységben élő gyermekeinek helyzete szabja meg (gyermekhalandóság, egészséges ivóvíz stb.). Az ilyen adatok elsősorban a változások nyomon követésére és a felzárkózás ütemének jelzésére alkalmasak. E kutatások fényében a fejlett világ szegénységben élő gyermekei – mert e mérőszámok szerint csekély az arányuk – „kis problémát” jelentenek.

A gazdag világ szegényei gondjainak enyhítésre irányuló politikai akaratot és cselekvést a probléma egyfajta relativizálása is gyengíti. „Mik az emberi szükségletek? Azok, amelyek nemcsak az afrikai éhező gyermekek, hanem az angol veszélyeztetett gyermekek arcán is szemmel láthatóak. Ám a gondolat az utóbbi években háttérbe szorult azoknak a filozófiai elméleteknek a hatására, amelyek szerint egy-egy kultúrának megvannak a maga relatív szükségletei, így nem lehet empirikusan megállapítani.” (Gough–Alcock 1990: 18)

A harmadik, az országok összehasonlíthatóságát lehetővé tevő, elsősorban a jövedelmekre fókuszáló vizsgálati módszer valamilyen egységes mérőeszköz használatával állapítja meg a szegénység mértékét. Például a Világbank 2000-es kiadványa szerint napi 2,15 dollár alatt a gyermekek 2,4%-a élt Magyarországon 1997-ben, napi 4,30 dollár alatt 28,8%-uk. Mindkét küszöb használata esetén rosszabb volt a magyarországi gyermekek helyzete, mint a csehországiaké, szlovénoké és horvátoké (World Bank 2000).

Az UNICEF 2001-ben megjelent kiadványa szerint 23 OECD-ország közül a relatív szegénységet vizsgálva Magyarország a középmezőnyben a 10. helyet foglalta el, a gyermekek 10,4%-a volt olyan háztartás tagja, amelyben a jövedelem nem érte el a nemzeti medián 50%-át. Ezzel olyan országokat „előztünk” meg, mint Japán, Kanada, Nagy-Britannia, USA, Olaszország. Az abszolút szegénységet vizsgálva, ahol az USA hivatalos szegénységi küszöbét vették figyelembe, a 22. helyen álltunk (csak Lengyelországot „előztük” meg) a 90,6%-os szegénységi rátával (UNICEF 2000).

E kutatási műfajok egyike sem ad azonban választ arra, hogy miért éheznek és fáznak még mindig gyermekek a gazdag országokban. A gyermekszegénység természetének meg-
rajzolására sem alkalmasak, s azt sem tudhatjuk meg segítségükkel, hogy a szegénység mit jelent a sajátos gyermeki lét szempontjából.

Rowentree vizsgálatai óta evidencia, hogy a háztartásban élő gyermekek számának emelkedésével nő a szegénység kockázata. Szociálpolitikai eszközökkel (pénzbeli támogatásokkal és szolgáltatásokkal) és a foglalkoztatáspolitikai család- és gyermekbarát jellegének erősítésével ez a kockázat csökkenthető – ezen a téren jelentős változások is történtek az elmúlt évtizedekben a fejlett országokhoz hasonlóan nálunk is. Mindezek azonban kevésbé bizonyultak hatékonyak: a gyermekszegénység néhány OECD-országban is igen kedvezőtlenül alakul, és láthatóan csak azok az országok képesek eredményeket elérni a gyermekszegénység elleni küzdelemben, amelyek a foglalkoztatás, a munkabérek és a szociálpolitikai eszközök megfelelő és összehangolt együttesét alkalmazzák.

Magyarországon a gyermekek helyzete az elmúlt évtizedben elsősorban azért változott kedvezőtlenül, mert a munkaerő-piaci helyzet drasztikus változásaival (foglalkoztatottak számának csökkenése, a munkanélküliek és álláskereső, valamint a hivatalos munka világából tartósan kimaradók számának növekedése, valamint a bérek reálértékének csökkenése) párhuzamosan jelentősen veszítettek a családtámogatások körében igénybe vehető ellátások is reálértékükből.

Adataink egy 2001-es adatfelvételen alapulnak,¹ melynek elsődleges célkitűzése a szociális ellátásokhoz való hozzájutás vizsgálata mellett az alsó jövedelmi harmadban élők helyzetének leírása volt. E szegény háztartásokat reprezentáló minta alapján a gyermekszegénység egész népességen belüli arányáról nem alkothatunk képet, e tanulmányban *a gyermekszegénység jellegével és a gyermekek helyzetét javítani hivatott pénzbeli ellátások működésével foglalkozunk*. Célunk azon gyermekek helyzetének megismerése, akik családjuk jövedelmi helyzete alapján 2001-ben az alsó három jövedelmi decilisbe tartoztak. Egyfajta pillanatképet villantunk fel, hiszen más elemzések meggyőzően bizonyítják, hogy az egy adott évben hátrányos anyagi körülmények között élő népességnek csak egy része (bár meghatározó része) tekinthető tartósan (több éven keresztül) szegénynek. Ugyanezek az elemzések azonban azt is mutatják, hogy a gyermekek esetében a legnagyobb a tartós szegénység kockázata.

A gyermekszegénység kialakulását meghatározó tényezők

A vizsgálatba bevont 1047 háztartás közül 804-ben nevelkednek 19 éven aluli eltartott gyermekek, összesen 1624-en. A szegény minta (ILO-POV) összetétele sok tekintetben különbözik az össznépességétől. E különbségek áttekintését segíti egy, a vizsgálattal egy időben, ugyancsak az ILO megrendelésére készült országos reprezentatív mintán készült felvétel² adatainak ismertetése is (lásd *1. táblázat*).

¹ 2001-ben a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felkérésére Ferge Zsuzsa vezetésével vizsgálatot végeztünk 1047 háztartás körében. A mintában a kérdezettek 18 és 60 év közöttiek voltak, a kutatás a társadalmi biztonsági ellátó rendszerekhez való hozzájutásra, a szegénységre és a kirekesztésre irányult. A minta csak a „szegényeket”, a népesség legszegényebb harmadát (akiknél 20 ezer Ft alatt volt az egy főre jutó jövedelem) reprezentálja. (A TÁRKI adatai alapján 2000/2001-ben az egy főre jutó jövedelem átlaga évi 470000 Ft volt). Az adatfelvételt a Szonda-Ipsos végezte, 2001 áprilisa és júliusa között. Az adatok feldolgozása során az egyéni fájlt használtuk.

² „Az emberek biztonságáról” (ILO-PSS, People's Security Survey) szóló kutatás a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal InFocus – program a társadalmi-gazdasági biztonságért – keretében folyt, Ferge Zsuzsa, Simonyi Ágnes és Dögei Ilona részvételével.

1. táblázat

A gyermekes háztartások jellemzői, százalék

	ILO-POV	ILO-PSS
A háztartások száma (N)	804	525
<i>A háztartás jellege</i>		
Gyermekes házaspár	74	74
Egyedülálló felnőtt gyermekkel	12	12
Egyéb gyermekes család	14	14
Összesen	100	100
<i>A háztartásban élők száma</i>		
Kettő	4	6
Három	21	31
Négy	36	40
Öt és több	39	23
Összesen	100	100
<i>A 18 éven aluli eltartott gyermekek száma</i>		
Egy gyermek	39	51
Két gyermek	34	37
Három vagy több gyermek	27	12
Összesen	100	100
<i>A település jellege</i>		
Budapest	7	14
Megyeszékhely	15	18
Más város	34	32
Község	44	36
Összesen	100	100
<i>A háztartásfő gazdasági aktivitása</i>		
Aktív kereső	67	87
Gyermekgondozási ellátáson lévő, nyugdíjas	14	4
Munkanélküli	16	5
Egyéb (segítő családtag, diák, egyéb eltartott)	2	4
Összesen	100	100
<i>Roma kisebbséghez tartozó háztartástag</i>		
A kérdezett szerint	22	(3)

Mint minden, az egyenlőtlenségek, illetve a szegénység kérdését érintő kutatás, e szegény-minta is egyértelműen mutatja, hogy a demográfiai ismérvek (családtípus, gyermekszám, gyermekek életkora), a háztartás felnőtt tagjainak munkaerő-piaci helyzete (aktív felnőttek, munkanélküliség), a lakóhely (falu-város), valamint a roma kisebbséghez tartozás meghatározó szerepet játszik az egyenlőtlenségek és a szegénységi kockázat alakulásában. Egy tekintetben nincs eltérés a népesség egészét és a szegényeket reprezentáló minta között: az egyszülős családok aránya mindkét mintában 12%. Az egyszülős családok fokozott

szegénységi kockázatára utaló ismereteknek ez ellentmond, de a kis elemszám miatt az adatok értelmezési lehetősége korlátozott.³

A gyermekek szemszögéből történő elemzéshez nem a háztartási mintát, hanem az ILO-POV egyéni mintát használtuk fel, amelyben 1624 19 éven aluli⁴ gyermek élt (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat

A gyermekek, illetve a gyermekek háztartásainak néhány jellemzője, ILO-POV

	N	%
<i>A gyermekek életkora</i>		
0–6 éves	539	33,2
7–14 éves	720	44,3
15–19 éves	365	22,5
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100</i>
<i>Gyermekszám</i>		
1 gyermek	317	19,5
2 gyermek	540	33,3
3 vagy több gyermek	765	47,2
<i>Összesen</i>	<i>1622</i>	<i>100,0</i>
<i>Lakóhely</i>		
Budapest	110	6,8
Megyeszékhely	222	13,7
Egyéb város	560	34,6
Község	730	45,1
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartásban élő felnőttek gazdasági aktivitásának néhány jellemzője⁵</i>		
Van aktív kereső a háztartásban	1101	67,7
Van munkanélküli a háztartásban	616	38,0
Van gyermekgondozási ellátáson lévő, illetve nyugdíjas a családban	500	30,8
<i>Roma kisebbséghez tartozó családtag</i>		
Nincs roma a háztartásban	1209	74,5
Van roma tagja a háztartásnak	413	25,5
<i>Összesen</i>	<i>1622</i>	<i>100,0</i>
<i>Az egy főre jutó havi jövedelem átlaga (eFt)</i>		
Alsó jövedelmi harmad	9,97	
Középső jövedelmi harmad	15,95	
Felső jövedelmi harmad	19,76	
<i>Összesen</i>	<i>14,54</i>	

³ Az egyedülálló szülők aránya a két mintában egyaránt 12%, az 1996. évi mikrocenzusban 10%, a 2000-re vonatkozó TÁRKI-vizsgálatban csak 2 százalék. Az utóbbi mintában a háztartások számát nem ismerjük, de csak 84 fő él ilyen családban a mintában található 5235 személy közül (Szivós-Tóth 2000: 55). A magas szegénységi arány – 37% él az átlag fele alatt – erre a 84 főre vonatkozik, ami az eredményt bizonytalanná teszi. A KSH szerint a segélyt kapó egyedülálló szülők jövedelme magasabb volt, mint a segélyezett gyerekes házaspároké (KSH 1999: 44).

⁴ Az eltartott gyerekek között nem szerepelnek a 18 évnél fiatalabb, de már dolgozó fiatalok, ide soroltunk azonban néhány, a vizsgálat évében 19. életévét betöltő, de még iskolába járó tanulót.

⁵ Az egyéni fájl alapján a háztartásfő gazdasági aktivitása nem azonosítható, csupán a háztartás felnőtt tagjainak munkaerő-piaci helyzetével kapcsolatos összesített, háztartás-szintű jellemzők ismertek, az adatok nem vethetők össze az 1. táblázat adataival.

A gyermekek egyharmada olyan családban nevelkedik, amelyben egyáltalán nincs aktív kereső. A szegény gyermekek több mint egynegyede kizárólag szociális transzferjövedelem-ből él. A sikeres szocializáció szempontjából mindenképpen igen kedvezőtlen mindez, hiszen ezeknek a családoknak a jelenlegi anyagi helyzete is kedvezőtlenebb, mint a munkával rendelkezőké, nem számíthatnak a munkahely adta kapcsolati tőkére, s hiányzik a gyermek számára a rendszeres munkával rendelkező felnőtt minta, ami a munkaerőpiacra, a munkahelyre való beilleszkedés egyik alapvető feltétele és meghatározó motiváló tényezője. Ráadásul – a hazai ellátórendszer jellegzetességeiből adódóan – olyan függőségi helyzetbe nő bele a gyermek, ahol a mintát adó, rendszeres ellátásban részesülő felnőtt alárendelt, kiszolgáltatott helyzetben van. Különösen veszélyeztető tényező lehet ez a tizenéves gyermekek és fiatalok esetében, ahol a munkavállalás, a munkaerő-piaci beilleszkedés a közeljövő feladata lenne.

Adataink alapján az alsó jövedelmi harmadban élő gyermekek háztartásaiban az egy főre jutó átlagjövedelem 14.500 Ft volt havonta⁶. Összehasonlításként: a TÁRKI adatai alapján 2000/2001-ben a teljes népesség egy főre jutó átlagjövedelme 470.000 Ft/év (39.167 Ft/hó) volt (Gábos 2001: 13), a KSH által számított létminimum 2001-ben egy 2 felnőttből és 2 gyermekből álló háztartás esetén 114.000 Ft-ot (28.500Ft/fő) tett ki, az öregségi nyugdíj-minimumot ebben az évben 18.600 Ft-ban határozták meg. Figyelembe véve azt is, hogy a tényleges jövedelemátlag megközelítőleg 20%-kal magasabb lehet, a gyermekek háztartása-inak jelentős részében (55–78%) *az átlagos egy főre jutó jövedelem a jövedelmi transzfe-ekkel együtt sem éri el a segélyezésre jogosító jövedelmi minimumot.*

A gyermekek több mint felénél a megkérdezett úgy ítéli meg, hogy a háztartás rendelkezésére álló jövedelem egyáltalán nem elegendő a megélhetésre, 70,2%-uk havonta kifut a pénzből, a gyermekek fele olyan háztartásban nevelkedik, amelynek van valamilyen adóssága, az összes gyermek 22%-ának esetében a háztartás 3 hónapon túli közüzemi és lakás-tartozást halmozott fel. Nem meglepő így, hogy a felnőttek már nem sok reális lehetőséget látnak arra, hogy anyagi helyzetüket alapvetően megváltoztassák: több mint egyharmaduk az anyagi helyzet romlására számít, és csak úgy egyetüdük reménykedik a javulásban.

A gyermeki szükségletek

A gyermekek jövedelmi helyzete, életminősége természetesen nem választható el az őket nevelő családokétól, s a hiányok halmozódása minden életkorban kritikus helyzetet hoz létre. Ám a gyermekkor annyiban is speciális szakasza az emberi életnek, hogy egy gyermek-nek nincs ideje kivárni a feltételek javulását, neki a számára adott körülmények között kell(ene) egészségesen fejlődnie, a korának megfelelő érzelmi, értelmi és szociális érettséget elérnie. A szegénységben felnövekvő gyermekek azonban gyakran olyan tartós hátrá-nyokat szenvednek el, melyek alapvetően meghatározzák és behatárolják későbbi lehetősé-geiket is.

⁶ Az ILO–POV-mintából számított egy főre jutó havi jövedelem 15.400 Ft volt. Különböző ellenőrző számítások alapján valószínű, hogy ez az adat mintegy 20 százalékkal alacsonyabb a tényleges jö-vedelemnél, azaz a tényleges átlag 19.000 Ft lenne (átlagosan még mindig a 20.000 Ft-os küszöb alatt). A jövedelmek alulbecslése abból adódhat, hogy a felvétel csak egyetlen, a jövedelemre vo-natkozó kérdést tartalmazott, azt, *hogy mennyi volt a háztartás utolsó havi nettó, adómentes jöve-delme.*

Bár a kutatás nem elsősorban a családok, s így a gyermekek életminőségének leírására irányult, mégis megfogalmaztunk az alapvető szükségletekre vonatkozó kérdéseket is.

Gough és Alcock (1990) már idézett tanulmányában az alapvető szükségleteket két csoportra osztja. „Ilyen alapvető emberi szükséglet az *egészség* és az *autonómia*. Az egészséget nagyjából megfogalmazhatjuk úgy, mint a fizikai betegség hiányát; autonómiának pedig annak tudatát és azt a képességét tekinthetjük, amelynek birtokában teljes életet élünk a társadalomban, önmagunkat és embertársainkat becsülve. Ahhoz, hogy egészségünk és autonómiánk legyen, legalább minimális mértékben ki kell elégíteni bizonyos közbülső szükségleteket. Ezek közé tartozik a megfelelő és tápláló étel, meleg és száraz lakás, veszélytelen környezet és munka, kellő egészségvédelem, a gyermekekről való helyes gondoskodás, jelentős közösségi segítőhálózat, írni-olvasni tudás és megfelelő közoktatás, munkában vagy más fontos tevékenységben való részvétel, fizikai és gazdasági biztonság.” (Gough–Alcock 1990: 18.)

E megközelítést elfogadva a szükségletek kielégítettségét szükséglettípusonként vizsgáltuk.

A gyermekek szocializációja szempontjából nem csupán a *gyermekek fizikai szükségletei*,⁷ hanem a *felnőttek fizikai szükségletei*⁸ kielégítettségének is fontos szerepe van. A felnőttek ellátottsága, a háztartás általános jellemzői, a *lakhatási feltételek*⁹ a jövedelmi helyzet mindennapos hatásai, illetve a helyzet szubjektív megélése is befolyásolja a szocializációs környezetet.

A modern ipari társadalmakban, így nálunk is a minden gyermekre kiterjedő tankötelezettség miatt az alapfokú oktatásban a gyermekek döntő többsége részt vesz. A 6–13 éves népesség 98%-a volt általános iskolai tanuló az 1999/2000-es tanévben, a 14–17 éves népesség 80%-a középiskolai vagy szakiskolai tanuló.¹⁰ Az írni és olvasni tudás képességét így látszólag a gyermekek megszerzik, bár jól ismertek a funkcionális analfabétizmussal kapcsolatos gondok (például Csoma–Lada 1997, 2002). A munkaerő-piaci részvételhez, a szegénységből kikerüléshez azonban manapság nem elegendő az általános iskola elvégzése. S ahogy a fenti idézet is fogalmaz, *megfelelő oktatás* elégítheti csak ki az ilyen irányú szükségleteket. Nem részesülhet azonban megfelelő oktatásban az a gyermek, akinek hiányos a kötelező *iskolai felszerelése*, aki nem tud részt venni az *iskolai programokon*, és az a gyermek sem, akinek semmilyen rendszeres, a kötelező iskolai órákat meghaladó elfoglaltsága sincs (se különóra, se rendszeres sportolás).

A gyermekek megfelelő fejlődéséhez a fizikai bajok elkerülése mellett a mentális egészség is nélkülözhetetlen. A gyermekeket érő lelki ártalmakat természetesen nem volt célunk ezzel az adatfelvétellel vizsgálni, s a kérdőíves módszer nem is igazán alkalmas erre. Az *ünnepekkel* kapcsolatos kérdéscsokor (*karácsony, születésnap/névnap, ünnepi ruha*) mégis némi adalékkal szolgálhat e témához. Az idő ritmusát, az életnek biztonságot nyújtó kereteket a tevékenységek (felkelés, reggeli, játék, iskola, ebéd, alvás stb.) meglehetősen állandósá-

⁷ Indikátorok: napi háromszori étkezés, naponként gyümölcs, meleg téli ruha.

⁸ Indikátorok: napi egyszeri meleg étel, kétnaponta hús, meleg télikabát.

⁹ Indikátorok: zsúfoltság (3 és több személy egy szobában), a víz-WC-fürdőszoba bármelyikének hiánya, a lakáshelyzet szubjektív megítélése (5 vagy több lakásprobléma: sötét, nyirkos lakás, rosszul záródó ablakok-ajtók, fűtési nehézség, fenntartási problémák, messze mindentől, nem biztonságos környék, egészségre káros környezet).

¹⁰ A 2000. évi Magyar statisztikai évkönyv adatai.

got mutató egymásutánisága adja. A mindennapok rutinszerű egyhangúságát törik meg az ünnepnapok, amikor szabad egy kicsit tovább fennmaradni, amikor olyasmit is kap az ember, amire máskor nem jut, vagy a szülők nem vennének meg. Az ünnepek kivételessé, csodává, misztériummá attól lesznek, hogy ilyenkor a lehetetlennek hitt is megtörténhet.

Kiemelkedő szerepe van a gyermekek életében is az olvasásnak. Az írás-olvasás készség fejlődése a mesék felolvasásával kezdődik. A könyvek már nem csupán a fantázia világába vezetnek el, segítséget nyújthatnak a szüntelen miértek megválaszolásában, konkrét ismeretek nyújtásában. A hagyományos iskolarendszer nagyra értékeli a gyermekek ismeretkészletét, mintegy a gyermekek intelligenciaszintje egyik mértékegységének tartja. És a későbbi iskolai pályafutás motivációs bázisa, a tudás értékének megítélése szempontjából is fontos minta, hogy a szülő számára a könyv fontos ismeretek tárháza, amiből választ lehet kapni az embert izgató kérdésekre. A gyermekek számára a *fontos tevékenységek* közé tartozik még a *játék*, melynek jelentősége és formái természetesen eltérőek a gyermekkor különböző időszakában. A *nyaralás* ünnep és folyamatos játék is, kiszakadás a hétköznapiakból, új helyek, életformák és emberek megismerésének lehetősége, amikor jóval többet és másként szabad, mint általában.

Emberi jogi közelítésben a gyermek a társadalom teljes jogú tagja, kinek nem csupán az élethez fűződnek jogai, hanem a szabadsághoz és a boldogsághoz is; a családon belül és kívül is jár a gyermekeknek az autonómiához és a személyes integritáshoz fűződő jog. A gyermekkor nem valamiféle próbaidő a felnőtté válás előtt, a gyermeket is megilleti az emberi jogok és az emberi méltóság teljessége. Ennek alkotóeleme a társadalomban fennálló szabályok szerinti civilizált lényként való élethez fűződő jog is (Marshall 1991: 50). Ha a gyermekek a javak hiányán túl egyfajta *civilizációs deficit*t is terheltek, autonómiájuk és jogaik sérülnek.¹¹

Míg a mintánkban szereplő gyermekek 78,8%-a az alapvető fizikai szükségletekben nem szenved hiányt, a gyermekeket nevelő háztartások felnőtt tagjainak 81,6%-a három jellemző közül legalább eggyel nem rendelkezik. Bár az előítéletes közvélekedés még ma is gyakorta tartja a szegényeket gyermekeiket elhanyagolóknak, sőt veszélyeztetőnek („Nem a gyerekekre költik a segítyt, hanem elisszák az első kocsmában...”), adataink összességében azt mutatják, hogy ha a kevésből költeni kell valamire, akkor a szülők a gyermekeiket részesítik előnyben.

¹¹ Indikátorok: útlevel és a bankkártya együttesen hiánya, a lakásbiztosítás hiánya és a kikapcsolt közüzemi szolgáltatás.

3. táblázat

Hiányok a szükségletek kielégítettségében

	Átlag	Szórás	A gyermekek hányadrészét érinti a hiány (N=1624) %	
Felnőttek fizikai szükségletei (0-3)	1,29	0,78	81,6	
Gyermekek fizikai szükségletei (0-3)	0,27	0,57	21,2	
Lakhatási feltételek (0-3)	0,64	0,95	38,5	
Oktatás (0-3)	0,89	0,92	58,8*	
Ünnepek (0-3)	0,54	0,87	33,7	
Fontos gyermeki tevékenységek (0-3)	1,08	0,85	78,1	
Civilizációs deficit (0-3)	1,09	0,91	1112	68,5

* N=1085

Az egyes szükségletek hiányai a minta egészét tekintve arra utalnak, hogy a felnőttek körében nem csupán „civilizatorikus” javak hiányoznak, hanem például az alapvető szükségletnek tekinthető meleg ruha biztosítása is problémát okoz.¹²

Bár a gyermekek alapvető fizikai szükségletei a minta többségénél biztosítottak, ma sem tekinthető meghaladottnak az a fajta szegénység, amikor gond a gyermekek cipőjének megvásárlása („két pár újonnan vásárolt cipő”-vel a gyermekek 42%-a nem rendelkezik). A nyaralás bármilyen olcsó formája (rokonoknál töltött szabadság, iskolai tábor stb.) a gyermekek 76%-ának nem adatik meg. Saját könyve, játéka 15-16%-uknak nincsen.

A szegény családok gyermekeinek 30%-a szegényes lakókörnyezetben él, úgy egyenye-nyedük nedves, nyirkos lakásban, a település központjától messze, a kérdezettek saját megítélése szerint nem biztonságos környezetben, ahová még kiépített út sem vezet. A szegény családokban nevelkedő gyermekek mintegy egyötödének a huzatos, nehezen fűthető lakások hátrányait is el kell szenvedniük, 18,5%-uk kifejezetten zsúfoltan lakik. A legtöbb panasz a lakáskörülményekkel kapcsolatban a lakásfenntartás költségeivel kapcsolatban hangzott el: a megkérdezettek majd' kétharmada panaszkodott ilyesmire.

A gyermeki szükségletek kielégítését befolyásoló tényezők

Arra is választ kerestünk, hogy a „legszegényebb szegények” szükségletei kielégítetlenebbek-e; depriváltabbak-e a sokgyermekes családok gyermekei, a falusi háztartásokban vagy a roma háztartásokban élők. Vagy „csupán” másképp szegények? Meg kívántuk fejteni, hogy elkülönülnek-e sajátos típusok a szegény gyermekek körében, kirajzolódik-e egy-egy csoport szegénységének speciális, a többitől eltérő arculata.

¹² A szükségleteket, a lakáshelyzetet, valamint az anyagi helyzet megítélését vizsgáló kérdésekről lásd a melléklet táblázatait.

Jövedelem

Mindenekelőtt arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon az alsó jövedelmi harmadhoz tartozó gyermekek már olyan szegények-e, hogy a család pénzforrásai nem hoznak létre lényeges különbségeket körükben, vagy a „kevésnél kevesebb” pénz befolyásolja a gyermekek helyzetét.

A „szegény” minta legalacsonyabb jövedelmi harmadában lényegesen több azoknak a gyermekeknek a száma, akik az alapvető fizikai szükségleteikben is depriváltak, lakhatási feltételeik szignifikánsan rosszabbak, a civilizatorikus javak és a családi ünnepek kevésbé részei mindennapjaiknak (4. táblázat).

4. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya a szegény háztartások egy fogyasztási egységre jutó ekvivalens jövedelme alapján képzett harmadokban, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lakhatás	Oktatás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizációs d.
Alsó harmad (N=530)	86,2	32,5	60,6	68,8	47,5	83,2	88,5
Középső harmad (N=517)	80,5	19,7	36,0	57,7	32,1	78,5	67,5
Felső harmad (N=557)	79,4	12,0	20,8	52,1	22,8	74,7	51,3
Teljes minta (N=1604)	82,0	21,3	38,8	59,0	34,0	78,7	68,8
Chi ² =	9,875	68,744	183,190	20,987	75,327	11,802	175,265
Szabadságfok=	2	2	2	2	2	2	2
p=	0,007	0,000	0,000	0,000	0,000	0,003	0,000

* N=1067

Egyértelműen kirajzolódik, hogy minél kevesebb a jövedelem, annál kevésbé kielégítettek a szükségletek, illetve annál több fajta szükséglet kielégítetlen (5. táblázat).

5. táblázat

A hátrányok együttjárása a szegény háztartások egy fogyasztási egységre jutó ekvivalens jövedelme alapján képzett harmadokban

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Alsó jövedelmi harmad	13,2	53,2	33,6	100,0
Középső jövedelmi harmad	29,4	52,0	18,6	100,0
Felső jövedelmi harmad	34,6	60,7	4,7	100,0
Összesen	25,9	55,4	18,7	100,0
N	415	889	300	1604
Chi ² =177,681, szf.:4, p=0,000				

Életkor

Bár Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes szép megfogalmazásában a gyermeki az embernek született és emberré alakuló lény sajátos létformája (1991: 5), mégsem egynemű életszakasz: a pszicho-szociális fejlődés során a szükségletek súlypontjai máshova és máshova helyeződnek. Így a szükségletek kielégítettségének életkori csoportonként való vizsgálatát nem csupán a kisebb gyermekek közismerten nagyobb szegénységi kockázata indokolja, hanem az is, hogy ugyanaz a hiány más jelentéssel bír a különböző életkorokban.

6. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya életkori csoportok szerint, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lakhatás	Okta-tás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civili-zációs d.
0–6 éves (N=539)	83,5	17,6	48,1	–	34,9	83,5	71,8
7–14 éves (N=720)	79,9	21,4	35,8	56,7	32,2	77,1	68,5
15–19 éves (N=365)	82,2	26,0	29,6	63,0	34,8	72,3	63,6
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,5	58,8	33,7	78,1	68,5
Chi ² =	2,81	9,235	35,178	4,028	1,235	16,712	6,842
Szabadságfok=	2	2	2	1	2	2	2
p=	0,245	0,010	0,000	0,26	0,539	0,000	0,33

* N=1085

Bár a felmérésben szereplő gyermekek többsége megfelelően táplálkozik és ruházódik (ne feledjük: egyötödüknek még ez sem biztosított), a gondok a gyermekek életkorával együtt gyarapodnak.

A legrosszabb lakáskörülmények között egyértelműen a legkisebbek élnek. A vezetékes víz, a lakáson belüli WC és fürdőszoba hiánya 20-30%-uk esetében a mindennapi életet nehezítő tényező. Ezek a lakások a legzsúfoltabbak is a megkérdezettek véleménye alapján. A kisgyermekekre a legjellemzőbb, hogy egyszobás lakásban laknak (a 6 éven aluliak 24,0, míg a 7–14 évesek 13,9, ac15–19 évesek 11,8%-a), ahol minden egy térben folyik, nincs lehetőség semmilyen – közvetlenül nem a kisgyermek, hanem az őt nevelők szükségleteként jelentkező – „elvonulásra”, „magányra”.

7. táblázat

A hátrányok együttjárása életkori csoportok szerint

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
0–6 éves	24,1	58,3	17,6	100,0
7–14 éves	27,8	53,2	19,0	100,0
15–19 éves	26,3	55,1	18,6	100,0
Összesen	26,2	55,3	18,6	100,0
N	426	898	300	1624
Chi ² =3,341, szf.:4, p=0,502				

Összességében úgy tűnik, a gyermekek életkora csak kevésbé rétegezi a szegénymintát. A 0–6 évesek családjai – annak ellenére, hogy a legalacsonyabb a jövedelmük – elégedettebbek a jövedelmi helyzetükkel és jövőbeli kilátásaikkal, mint a többiek. A jelenlegi jövedelmükkel a legidősebb gyermekek családjai a legelégedetlenebbek, bár a pénzt valahogy beosztják, s a csekély jövedelem ellenére sem érzik ma és tartották magukat szegénynek a múltban, ám helyzetük javulásában sem igen bíznak.

Gyermekszám

A gyermekszám alakulása e szegényeket reprezentáló háztartási mintában – a mintaválasztás jellegéből adódóan – jelentősen eltér a teljes népességre jellemzőtől. Itt a gyermekes háztartások 38,5 %-a egy, 33,6%-a kettő, 27,9%-a három és több gyermeket nevel. A gyermekek 47,7%-a olyan háztartásban él, ahol három vagy több 18 éven aluli eltartott kiskorú van. A másodmagukkal nevelkedők aránya 33,7%, az „egykek” 299-en vannak (18,6%). A két vagy több testvérükkel nevelkedő gyermekek közülük a legszegényebbek: míg az egy-gyermekesek egy fogyasztási egységre jutó jövedelmi átlaga 22.420 Ft, a két-gyermekeké 23.490 Ft, ez náluk csupán 21.120 Ft-ot tesz ki.

Azok a gyermekek, akik két vagy több testvérükkel (néhány esetben egyéb kiskorú rokonnal) élnek együtt, az oktatási és a felnőtt fizikai szükségletektől eltekintve minden más vizsgált szempont szerint szignifikánsan rosszabb helyzetben vannak, mint a többiek.

8. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya a háztartásban nevelkedő gyermekek száma szerint, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Oktat-tás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
1 gyermek (N=299)	77,9	18,1	28,4	58,7	26,4	71,9	68,2
2 gyermek (N=540)	81,5	18,3	30,2	56,4	28,5	76,1	62,0
3 és több gyermek (N=765)	83,3	25,0	48,5	60,4	40,4	83,9	73,5
Teljes minta (N=1604)	81,7	21,4	38,6	58,8	33,8	79,1	68,6
Chi ² =	4,117	10,771	60,807	1,349	28,868	22,994	19,232
Szabadságfok=	2	2	2	2	2	2	2
p=	0,128	0,005	0,000	0,509	0,000	0,000	0,000

* N=1065

A hátrányok együttjárása, a többféle szükségletet érintő hiány egyértelműen a sokgyermekes háztartásokban élőkét sújtja leginkább. Míg az egykek és az egytestvéresek közül minden 9-10. gyermeknél figyelhető meg a hátrányok súlyos halmozódása, a többtestvéres gyermekek közül már minden negyediknél.

9. táblázat

A hátrányok együttjárása a háztartásban nevelkedő gyermekek száma szerint

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0-2 terület	3-5 terület	6-7 terület	
1 gyermek	30,8	58,2	11,0	100,0
2 gyermek	32,2	55,4	12,4	100,0
3 + gyermek	19,6	54,2	26,1	100,0
Összesen	25,9	55,4	18,7	100,0
N	416	888	300	1604
Chi ² =66,822, szf.:4, p=0,000				

A roma háztartásokban élő gyermekekről a későbbiekben lesz szó. Azonban itt is hangsúlyoznunk kell, hogy bár a „többtestvéres” szegény gyermekek között felülreprezentáltak a roma háztartásokban élők, adataink alapján a sokgyermekes szegénység sem csupán roma-probléma hiszen a három- és többgyermekes szegény családokban élő gyermekek kétharmada nem roma háztartásokban él.

A nagycsaládokban élő gyermekek esetében a háztartás anyagi feltételeinek javulása is kevésbé tűnik reálisnak a megkérdezett felnőttek véleménye alapján. Míg az „egykék” és az „egytestvéresek” körében 32-35% azoknak az aránya, akik a jövőbeli kilátásokat pesszimisztán ítélték meg, a „többtestvéresek” körében ez már több mint 42% (295 gyermek).

Településtípus

Jövedelmi szempontból a községi szegény gyermekek vannak a legrosszabb helyzetben (az egy főre jutó jövedelem átlaga 13890 Ft/hó), a megyeszékhelyeken élők a legkedvezőbben (15.530 Ft/hó). A fogyasztás, a szükségletek kielégítettségét tekintve azonban jóval differenciáltabb a kép.

10. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya településtípusok szerint, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Okta-tás*	Ünne-pek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
Budapest (N=110)	86,4	27,3	53,6	71,2	27,3	63,6	89,1
Megyeszékhely (N=222)	86,9	23,9	30,6	64,8	45,9	76,1	68,5
Más város (N=560)	85,5	23,0	33,8	59,1	30,5	83,4	64,3
Község (N=732)	76,2	18,0	42,2	54,5	33,3	76,9	68,6
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,5	58,8	33,7	78,1	68,5
Chi ² =	25,700	8,929	26,052	10,639	19,492	23,765	26,213
Szabadságfok=	3	3	3	3	3	3	3
p=	0,000	0,031	0,000	0,014	0,000	0,000	0,000

* N=1085

Ahogy arra már utaltunk, adataink alapján úgy tűnik, hogy a szegény háztartásokban elsődlegesnek tűnik a gyermekek alapvető fizikai szükségleteinek kielégítése, a háztartás felszereltségében, a felnőttek szükségleteinek biztosításában jóval jelentősebbek a hiányok. Azonban míg a városokban olyan alapvető fizikai szükségletek kielégítése is elmarad, mint a felnőttek megfelelő ruházódása (meleg télikabát hiánya a felnőtteknél – 84%), illetve az alapvető táplálkozási szükségletek kielégítése is problémát okoz (kétnaponta hús fogyasztása, napi egyszeri meleg étel – 74, illetve 14%-ban nem biztosítható), addig a községekben élő gyermekek háztartásaiban ez kevésbé fordul elő.

A lakás minőségével összefüggő problémák a fővárosi szegény gyermekek esetében a legjellemzőbbek: ők azok, akik a többi településtípuson élőkhez képest nagyobb arányban élnek sötét (35%), nyirkos (55%), egészségtelen (26%) és nem biztonságos környezetben lévő (43%), anyagilag nehezen fenntartható (81%), zsúfolt (38%-ban több mint három személy szobánként) lakásokban.

A községekben lakó szegény gyermekek elsősorban a lakások komfortfokozatát tekintve vannak hátrányos helyzetben. A vezetékes víz (23%), a lakáson belüli WC (31%), fürdőszoba (27%) hiánya jóval jelentősebb arányban része életüknek, mint a városi gyermekekének.

A budapesti szegény gyerekeknek van játékuk, könyvük, nem sokan, de a minta átlagánál többen nyaralni is eljutnak (talán az iskolák biztosította feltételek kedvezőbbek), de eközben nap mint nap a közvetlen környezetükben élő felnőttek alapvető nélkülözésével szembesülnek, lakásfeltételeikben depriváltak. Furcsa városi szegénység ez, amely olyan civilizációs javakból való kirekesztést is jelent, mint az útlevel vagy a bankkártya használata, amelyeket érdekes módon a nem Budapesten élő szegény gyerekek jobban ismerhetnek, mint a fővárosiak. És mindehhez társul a helyzet szubjektív megélése: a budapesti gyerekek háztartásaiban a megkérdezettek inkább látják helyzetüket kilátástalannak, reménytelennek, mint a más településeken élők.

Ezeknek a gyerekeknek a körében nem gyakoribbak a roma háztartások, mint a minta egészében. Az aktív kereső nélküli háztartások aránya valamivel kisebb, mint a községekben vagy a megyeszékhelyeken (30,1%). Az átlagos gyerekszám ugyancsak a minta átlagának megfelelően alakul. Többségükben aktív keresővel rendelkező, dolgozó, kétgyerekes háztartások.

A fővárosi gyermekszegénység „másságát” valószínűsíti a hátrányok halmozódásának alakulása is.

11. táblázat**A hátrányok együttjárása településtípus szerint**

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Budapest	14,5	70,0	15,5	100,0
Megyeszékhely	18,9	61,7	19,4	100,0
Város	27,5	54,6	17,9	100,0
Község	29,2	51,6	19,1	100,0
Összesen	26,2	55,3	19,1	100,0
N	426	898	300	1624
Chi ² =21,803, szf.:6, p=0,001				

Mélyebb elemzésre adataink jellege, valamint a budapesti minta elemszámának viszonylag alacsony volta miatt nincs lehetőségünk. Valószínű, hogy a fővárosban – és részben a megyeszékhelyeken – a tömegesebb és láthatóbb szegénység és gazdagság, az akárcsak szerény megélhetéshez szükséges magasabb életfenntartási költségek, s a kevésbé elérhető természetbeli források is szerepet játszanak a szegénység jellegében. Bár a probléma további vizsgálatot igényel, adataink arra utalnak, hogy ha egy fővárosi gyermeket háztartás, melynek a szegénységkockázata viszonylag alacsony más településekhez képest, kedvezőtlen jövedelmi helyzetbe kerül, akkor az ott élő gyermekeknek a más településeken élőkhez képest gyakrabban kell szembenézniük a szülők/felnőttek mindennapos nélkülözésével, és egy, a kiemelkedés, a helyzet javulásának lehetőségét kevésbé közvetítő életszemlélettel.

Az aktív kereső hiánya

A háztartások jövedelmi helyzetének eltérései, valamint a különböző szükségletek biztosításának és az egyéb háztartásjellemzőknek a mozgásai szorosan összefüggnek a gyermeket nevelő felnőttek gazdasági aktivitásával. Míg az aktív felnőttet nélkülöző szegény háztartások egy fogyasztási egységre jutó jövedelmi átlaga havi 17.520 Ft, addig a legalább egy aktív felnőttel rendelkező szegény családokban 24.410 Ft.

A jövedelmi helyzetben tapasztalható jelentős különbségekhez hasonlóan a szükségletek kielégítettségében is meghatározó eltérések mutatkoznak a két csoport között.

12. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya az aktív és az inaktív háztartásokban, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Okta-tás*	Ünne-pek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
Nincs aktív felnőtt (N=523)	89,5	35,2	57,4	71,7	53,3	83,6	86,4
Van aktív felnőtt (N=1101)	77,8	14,5	29,5	53,3	24,3	75,6	59,9
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,5	58,5	33,7	78,1	68,5
Chi ² =	32,011	90,557	116,106	31,636	133,538	13,248	115,160
Szabadságfok=	1	1	1	1	1	1	1
p=	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

* N=1085

Az aktív felnőtt hiánya a gyermekek szükségleteinek kielégítését is igen kedvezőtlenül befolyásolja. Azoknál a gyermekeknél, akik ezekben a háztartásokban élnek, az alapvető fizikai szükségletek kielégítése is komolyan veszélyeztetett: 33%-uknál a naponkénti gyümölcsfogyasztás, 7,1% számára a napi háromszori étkezés, 10,6%-uk esetében a meleg téli ruha sem biztosított. A háztartások felszereltsége is jelentősen elmarad a minta átlagos szintjétől. Ezeknek a gyermekeknek 30%-a olyan háztartásban él, ahol nincs vízvezeték, 23,5%-uk lakásában nincs fűthető szoba, egyötödük nem ismerheti saját környezetéből a hűtőszekrényt, illetve a mosógép (15%) hasznát és használatát.

A ma már modernizációs minimumnak számító javak mellett olyan, a középosztály számára napjainkban természetesen adottnak tartott dolgokkal sem rendelkeznek, mint az útlevel (81%-nyi gyermek háztartásában), a számítógép-használat lehetősége valahol (78%), a lakásbiztosítás (75%) és a bankkártya (63%).

13. táblázat

A hátrányok együttjárása az aktív és az inaktív háztartásokban

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Nincs aktív	10,1	56,0	33,8	100,0
Van aktív	33,9	55,0	11,2	100,0
Összesen	26,2	55,3	18,5	100,0
N	426	898	300	1624
Chi ² =174,940, szf.:2, p=0,000				

Más szegénységkutatásokból is ismert, s nálunk is bebizonyosodott, hogy minden ismérv szerint többen nélkülöznek az aktív családtaggal nem rendelkező háztartásokban nevelkedő gyermekek, s hátrányaik halmozódnak.

Roma származás

A roma népesség fokozott szegénységi kockázatát bizonyította a mi vizsgálatunk is. A háztartásmintában a megkérdezettek 22%-a minősítette romának a háztartás egy vagy több tagját, a gyermekek 25,5%-a nevelkedik olyan családban, amelynek van roma tagja.

A roma háztartásokban élő gyermekek jövedelmi helyzetüket és a felnőttek munkaerőpiaci helyzetét tekintve a minta egészéhez képest jóval kedvezőlenebb helyzetben nevelkednek. Az egy főre jutó jövedelem esetükben nem éri el a 12.000, a fogyasztási egységre jutó jövedelem alig haladja meg a 18.000 Ft-ot. Az ezekben a háztartásokban élő gyermekek csaknem kétharmada inaktív családban él.

14. táblázat

Az egyes szükséglettípusok szempontjából deprivált gyermekek aránya aszerint, hogy van-e roma háztartástag, százalék

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lak-hatás	Okta-tás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizá-ció s d.
Nincs roma (N=1209)	79,3	17,0	27,1	53,2	24,8	73,4	60,4
Van roma (N=413)	88,1	33,4	71,4	78,0	59,3	92,0	92,0
Teljes minta (N=1622)	81,6	21,2	38,4	58,8	33,6	78,1	68,4
Chi ² =	15,905	49,398	255,362	48,132	164,308	62,584	142,564
Szabadságfok=	1	1	1	1	1	1	1
p=	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

* N=1041

A roma háztartásokban nevelkedő gyermekek a kedvezőtlen jövedelmi és munkaerőpiaci helyzet mellett minden vizsgált ismérvet tekintve szignifikánsan rosszabb helyzetben vannak, mint a nem roma családokban élők. Szükségeik kielégítettsége alacsonyabb szintű akár a háztartás felszereltségét, akár a gyermekek alapvető, illetve az iskolához kötődő szükségleteit nézzük. 72%-uk olyan háztartásban él, ahol a hátrányok jelentős együttjárása jellemző.

15. táblázat

A hátrányok együttjárása aszerint, hogy van-e roma háztartástag

	Hány területen jelentkeznek a hiányok?			Összesen
	0–2 terület	3–5 terület	6–7 terület	
Nincs roma	33,1	56,5	10,4	100,0
Van roma	6,3	52,1	41,6	100,0
Összesen	26,3	55,4	18,4	100,0
N	426	898	298	1622
Chi ² =248,578, szf.:2, p=0,000				

Míg a teljes mintában minden ötödik gyermek esetében jár együtt a kedvezőtlen jövedelmi helyzettel a különböző hátrányok súlyos halmozódása, addig a roma-családokban élő gyermekek esetében tíz gyermek közül négyenél tapasztalható a több területet is érintő, a teljes mintára jellemző átlagos szintet meghaladó elmaradások, hiányok halmozódása.

Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, a roma családok az eddig bemutatott szegénységi kockázatot növelő tényezők mindegyikével rendelkeznek: az átlagosnál több a gyermekük, kiszorultak a munkaerőpiacról. (Arra persze ez a vizsgálat alkalmatlan, hogy bizonyítsa, mindez nem fordított logikában érvényesül-e, vagyis nem a szándékolt vagy nem szándékolt rasszizmus-e a hátrányok halmozódásának legfőbb oka, s e rasszizmus célpontjai történetesen sokgyermekes, munkanélküli, családok.)

A megélhetés biztonsága

A gyermektámogatások célzottságának, hatásosságának és hatékonyságának kérdéseivel itt nem foglalkozunk részletesen. Az alábbi táblázat adatai mutatják, hogy a családi pótlék (nevelési ellátás) szinte minden gyermekhez eljut, az adórendszeren keresztül s így jövedelemhez/munkához kötött ellátást viszont csak a gyermekek 57,6%-a után tudják a szülők igénybe venni. Az országos adatokhoz képest (750–800000 segélyezett gyermek – az érintett korosztály 30-35%-a) jóval kiterjedtebb a kiegészítő családi pótlék igénybevétele, de a minta jellegéből adódóan és a jövedelmi helyzetre vonatkozó adatok alapján mégis meglepő és valószínűleg a diszkrecionális elemek fokozott szerepével magyarázható a kiegészítő családi pótlékban részesülő gyermekek viszonylag alacsony aránya.

16. táblázat

A gyermekek megoszlása a gyermekellátások igénybevétele alapján

		Az ellátásban részesülők		Az ellátásban nem részesülők	
		N	%	N	%
Családi pótlék		1511	93,0	115	0,7
Kiegészítő családi pótlék		1032	63,5	594	36,5
Adókedvezmény	<i>Részen</i>	317	19,5		
	<i>Teljes mértékben</i>	618	38,1		
	<i>Összesen</i>	935	57,6	691	42,4

A gyermekek 12%-a (197 gyermek) sem adókedvezményben, sem kiegészítő családi pótlékban nem részesül. A minta alsó jövedelmi harmadához tartozó gyermekek 19, a roma gyermekek 15, az aktív keresővel nem rendelkező háztartásokban élők 18, az „egyék” 26, a budapesti gyermekek 29%-a tartozik ebbe a csoportba.

A gyermekek egynegyede (408 fő) olyan háztartásban él, amely semmiféle segélyben (például kiegészítő családi pótlék, lakásfenntartási támogatás, jövedelem pótló támogatás stb.) nem részesült az elmúlt évben. Közülük 308 gyermek családjából a felnőttek nem is kértek támogatást, 100 esetben kértek, de nem kaptak.

A segélyezésből kimaradók többsége, úgy tűnik, a szegények „elitjét” képviseli: jövedelmük magasabb (az egy főre jutó havi jövedelem 16.180 Ft/fő szemben a segélyezetttek 14.000 Ft-jával), több köztük az aktív kereső, jövedelmük inkább a piacról származik, kevesebb gyermekük van, s kevesebb a roma család a körükben. A segélyezésből nem kérők – annak ellenére, hogy a kérdés során jelzett átlagos jövedelmük alacsonyabb a segélyezési minimumnál – feltehetőleg jól mérik fel helyzetüket, a kérelmezés esélyét, s talán a kérdőív kitöltésénél pontatlanságokat is elkövethettek.

Mintánkban 392 (24,1%) gyermek olyan háztartásban él, ahol a család kért, de nem kapott meg valamilyen segély jellegű támogatást. A vizsgált háztartások átlagosan egy (átlag: 1,09, szórás: 0,91) segélyfajtában részesülnek, az elutasított segélykérelemmel rendelkező gyermekek háztartásaiban azonban a segélykérelmek száma jelentősen nagyobb, mint a többi háztartásban (2,73, illetve 1,09). A gyermek életkora, a háztartás gyermekszáma nem befolyásolja az elutasítások gyakoriságát, a lakóhely, a munkaerő-piaci helyzet és a jövedelemszerzés különböző jellemzői, valamint a roma származás azonban igen.

17. táblázat

Az elutasított segélykérelemmel rendelkező háztartásokban élő gyermekek néhány jellemzője, százalék

	Elutasított segélykérelem		Összesen	
	Nincs	Van	%	N
<i>A gyermek lakóhelye*</i>				
Budapest	58,2	41,8	100,0	110
Megyeszékhely	75,7	24,3	100,0	222
Egyéb város	83,4	16,6	100,0	560
Falu	72,8	27,2	100,0	732
Összesen	75,9	24,1	100,0	
N	1232	392		1624
<i>A felnőttek munkaerő-piaci aktivitása*</i>				
Nincs aktív felnőtt	64,8	35,2	100,0	523
Egy aktív felnőtt	79,6	20,4	100,0	716
Kettő vagy több aktív felnőtt	83,9	16,1	100,0	385
Összesen	75,9	24,1	100,0	
N	1232	392		1624
<i>Munkanélküliség*</i>				
Nincs munkanélküli családtag	81,0	19,0	100,0	1008
Van munkanélküli családtag	67,5	32,5	100,0	616
Összesen	75,9	24,1	100,0	
N	1232	392		1624
<i>Háztartástípus*</i>				
Piaci jövedelemmel rendelkező háztartás, rendszeres szociális ellátás nélkül	83,3	16,7	100,0	820
Piaci jövedelemmel nem rendelkező, rendszeres szociális ellátásban részesülő háztartás (munkanélküli-ellátás, nyugdíj, gyermekgondozási ellátás)	63,0	37,0	100,0	424
Vegyes	74,7	25,3	100,0	281
Összesen	76,1	23,9	100,0	
N	1160	365		1525
<i>Roma családtag*</i>				
Nincs a háztartásban roma	80,1	19,9	100,0	1209
Van a háztartásban roma	63,7	36,3	100,0	413
Összesen	76,0	24,0	100,0	
N	1232	390		1622
<i>A háztartás egy főre jutó jövedelme alapján kialakított jövedelmi harmadok szerint*</i>				
Alsó jövedelmi harmad	69,7	30,3	100,0	637
Középső jövedelmi harmad	79,7	20,3	100,0	561
Felső jövedelmi harmad	79,6	20,4	100,0	406
Összesen	75,7	24,3	100,0	
N	1214	390		1604

* szignifikáns eltérés, $p < 0,000$

Budapesten nagyobb a segélykérelmek elutasítása, mint más településeken. Inkább elfogadják azon háztartásokból érkezők többféle segélykérelmét, ahol van legalább egy aktív kereső, nincs munkanélküli családtag, és nem részesülnek más szociális transzfer jövedelemben, holott az ő jövedelmeik magasabbak. Ennek a torz és minden bizonnyal előítéletes, az érdemességet szem előtt tartó diszkrecionális döntéshozatali mechanizmusnak egyenes következménye, hogy a romák kérelmeinek elutasítása is az átlagosnál magasabb.

18. táblázat

Az egyes szükséglettypusok szempontjából deprivált gyermekek aránya az elutasított segélykérelemmel rendelkező háztartásokban, százalék

Elutasított segélykérelem	Felnőtt fizikai	Gyermek fizikai	Lakhatás	Oktatás*	Ünnepek	Fontos tevék	Civilizációs d.
Nincs (N=1209)	80,2	19,5	34,5	55,2	29,9	76,2	64,0
Van (N=413)	86,0	26,5	51,0	71,0	45,7	84,2	82,4
Teljes minta (N=1624)	81,6	21,2	38,4	58,8	33,6	78,1	68,4
Chi ² =	6,601	8,853	34,296	19,642	33,206	11,048	46,414
Szabadságfok=	1	1	1	1	1	1	1
p=	0,005	0,002	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

* N=1085

Természetesen a jogosultsági feltételeknek való megfelelés vizsgálatára nem alkalmasak adataink, de arra igen, hogy megállapítsuk, az elutasított kérelemmel rendelkező szegény családokban élő gyermekek lakás- és fogyasztási helyzete szignifikánsan kedvezőtlenebb, mint a szociális ellátásokhoz inkább hozzáférő alacsony jövedelmű családokban élőké.

A jövőre vonatkozó elképzelések mindenesetre nem függetlenek a segélyezési gyakorlattól: azoknak a gyermekeknek körében, akik elutasított kérelemmel rendelkező családokban élnek, szignifikánsan gyakoribb az anyagi helyzet alakulásának pesszimista megítélése a háztartásban (46,8, illetve 34,7%).

Összegzés

A gyermekszegénység vizsgálatát a szokásostól eltérően nem egy, a népesség egészét, hanem a szegényeket reprezentáló mintán végeztük. Kiindulópontunk szerint a gyermekeknek vannak sajátos, a felnőttekétől eltérő szükségletei is, melyek kielégítése vagy kielégítetlensége jelentős mértékben meghatározza életminőségüket, jövőbeli esélyeiket. Kutatásunk egyrészt megerősítette a magyar szegénységvizsgálatok eddigi eredményeit: a háztartás munkaerő-piaci helyzete, a gyermekek száma, a lakhatás körülményei, a településjelleg és mindenekelőtt a roma származás a legfontosabb szegénységi kockázatot növelő tényező. Ám nem elégedtünk meg mindezek ismételt megállapításával, hanem azt is elemeztük, milyen hatást gyakorolnak e tényezők a szükségletek kielégítésének lehetőségére.

19. táblázat

Milyen csoportokban a leggyakoribb az egyes szükségletek kielégíttelensége¹³

	Felnőtt fizikai	Gyerek fizikai	Lakhatás	Oktatás*	Ünnepek	Fontos tev.-ek	Civilizációs d.	6-7 hátrány
Alsó jövedelmi harmad		X			X		X	X
0–6 éves korosztály								
3 és több gyerek a családban						X		
Település: Budapest	X		X	X			X	
Nincs aktív felnőtt	X	X	X	X	X	X		X
Van roma háztartás	X	X	X	X	X	X	X	X

Vizsgálatunk egyértelműen megerősíti, hogy a magyar társadalomban a leghátrányosabb helyzetben a roma és az aktív kereső nélküli családok vannak.

Adataink szerint a családok számára a szükségletek kielégítésének sorrendjében a gyermekek táplálkozása, ruházkodása áll az első helyen, a felnőttek, ha kell, inkább önmagukat szorítják háttérbe. A gyermekek fizikai szükségleteinek kielégítésével kapcsolatos gondok azokban a legszegényebb, aktív keresőt nélkülöző háztartásokban fordulnak elő, melyekben van roma családtag. E szegények legszegényebbjeinek gyermekei szenvedik el a legtöbb hátrányt, s az ünnepektől is megfosztottak.

Életkörülményeiket (felnőttek fizikai szükségletei, lakhatás feltételei) és mobilitási esélyeiket (oktatás) tekintve a leghátrányosabb helyzetben a budapesti, aktív kereső nélküli, roma családdal rendelkező háztartások vannak. Bár minden eddigi kutatás azt mutatta, hogy a kistéleplések lakói körében nagyobb a szegénység, a mi eredményeink arra utalnak, hogy a fővárosi és a kistéleplési szegénység markánsan különbözik megjelenési formájában és az érintetteknek saját helyzetükre vonatkozó megítélésében.

A vizsgált tényezők közül csupán az életkor nem differenciálta jelentős mértékben a szegénység jellegét. Annak ellenére, hogy a kisgyermekek szegénységkockázata ismertén nagyobb, mint az idősebb gyermekeké, adataink arra utalnak, hogy a szegény gyermekek helyzetében az életkor nem játszik meghatározó szerepet, a gyerekek életkora csak kevésbé rétegzí a szegénymintát.

Bár e kutatás is megerősítette, hogy a három- és több gyermekes családok a kevesebb gyermeket nevelőknél jóval nehezebb helyzetben élnek, úgy tűnik, más társadalmi tényezők „felülírják” a gyermekszámnak a szükségletek kielégítésére gyakorolt hatását.

A szegények között – a közvélekedéstől eltérően – nem csupán szociális transzfer jövedelmekből élők, hanem egy-, sőt kétkeresős háztartások, dolgozó szegények is vannak. A jóléti rendszer súlyos működési zavarára utal, hogy a szegények átlagos egy főre jutó jövedelme a pénzbeli juttatásokkal együtt sem éri el a segélyezésre jogosító jövedelmi minimumot.

¹³ A táblázatban azt tüntettük fel, hogy mely három csoportot érinti leginkább az adott szükséglet kielégítésének elmaradása.

A kutatás megerősítette azt a szociálpolitikai közhelyet, hogy minél segélyszerűbb egy ellátás, annál veszélyeztetettebbek a hozzájutási esélyek, s hogy az adórendszeren keresztül történő jóléti támogatások kedvezményezettjei nem a szegények.

Valamilyen segélyben a gyermekeket nevelő háztartások többsége részesül. Ám miközben a magyar segélyezési rendszer nem a háztartás általános helyzetére fókuszál, hanem az egyes háztartástagok problémáit próbálja kezelni, addig a vizsgált gyermekek háztartásai kedvezőtlen jövedelmi, lakás-, fogyasztási helyzetük ellenére átlagosan csupán egyfajta segély típusú ellátáshoz jutnak hozzá, amely láthatóan nem elégséges a helyzet tényleges javítására.

A jövedelmi adatok alapján nem meglepő, hogy a családok további támogatásokért folyamodnak. Az elutasítás oka lehet az önkormányzatok segélyezési gyakorlatának azon jól ismert jellemzője, hogy ódzkodnak a többféle segélyfajta nyújtásától. Mégis elgondolkodtató, hogy azok kérelmét utasítják el leggyakrabban, kiknek háztartásában nincs aktív kereső, van munkanélküli felnőtt és roma családtag.

Irodalom

Csoma Gyula–Lada László (1997): Tételek a funkcionális analfabetizmusról. *Új Pedagógiai Szemle* (július)

Csoma Gyula–Lada László (2002): Az Olvasás éve és a funkcionális analfabetizmus. *Új Pedagógiai Szemle* (március)

Gábos András (2001): *A gyermekszegénység és a gyermekes családok jövedelmi helyzete Magyarországon*. Budapest: TÁRKI

Gough, Ian–Pete Alcock (1990): Kollektívizmus, demokrácia és emberi szükségletek. *Esély* (2.)

KSH (1999): A segélyezett háztartások életkörülményei. *Társadalomstatistikai füzetek* 25.

KSH (2001). *Magyar statisztikai évkönyv, 2000*. Budapest

Szivós István–Tóth István György (2000): Növekedés alulnézetben. *TÁRKI Monitor Jelentések*. Budapest: TÁRKI

Marshall, T. H. (1991): Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk): *A jóléti állam*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke–T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.

Mérei Ferenc–V. Binét Ágnes (1981): *Gyermeklélektan*. Budapest: Gondolat

UNICEF (2000): A league table of child poverty in rich nations. Florence, Italy: Innocenti Research Centre. *Innocenti Report Card, No. 1*.

World Bank (2000): *Making Transition Work for Everyone*. Washington D.C.

Melléklet: táblázatok

I. táblázat

Hiányok a gyermekes családokban élő felnőttek és gyermekek szükségleteinek kielégítettségében, százalék

	N	%
<i>Hiányok a háztartás felszereltségében és a felnőttek szükségleteinek biztosításában</i>		
Évente egy hét nyaralás	1512	93,3
Meleg télikabát	1262	77,9
Útlevel	1158	71,5
Lakásbiztosítás	925	57,1
Hús minden másnap	792	48,9
Bankkártya	690	42,6
Közlekedési költségek	622	38,4
Karácsony megünneplése	381	23,5
Fűtött lakás télen	264	16,3
Hűtőgép	155	9,6
Mosógép	128	7,9
Televízió	91	5,6
Meleg étel naponta egyszer	39	2,4
Összesen	1620	100,0
<i>Hiányok a gyermekek szükségleteinek biztosításában</i>		
Egy hét nyaralás évente	1243	76,7
Újonnan vásárolt két pár cipő	693	42,8
Bicikli	432	26,7
Naponként gyümölcs	319	19,7
Névnap/születésnap ajándék	314	19,4
Saját könyvek	262	16,2
Saját játék	246	15,2
Ünneplő ruha	183	11,3
Saját ágy	126	7,8
Meleg téli ruha	68	4,2
3 váltás fehérnemű	66	4,1
Saját ágynemű	62	3,8
Naponta háromszori étkezés	49	3,0
Összesen	1620	100,0
<i>Hiányok az iskolához kapcsolódó szükségletek biztosításában</i>		
Különórák	852	78,5
Számítógép-használat	754	69,5
Rendszeres sportolás	657	60,6
Zsebpénz	541	49,9
Részvétel iskolai programokon	256	23,6
Szükséges iskolaszerek	156	14,4
Összesen	1085	100,0

II. táblázat**A gyermekek lakhatásának jellemzői**

	N	%
Szegény környezet	486	30,0
Nehezen megközelíthető lakás (nincs épített út)	177	10,9
Nedves, nyirkos lakás	452	27,9
Sötét lakás	209	12,9
Rosszul záródó ajtók, ablakok	355	21,9
Fűtési lehetőség hiánya	335	20,7
Zsúfoltság	460	28,4
Egészségtelen lakókörnyezet	191	11,8
Anyagilag nehéz fenntartás	1019	62,9
Távoli településközpont	449	27,7
Rossz közlekedés	243	15,0
Nem biztonságos környezet	397	24,5
Nincs vezetékes víz a lakáson belül	251	15,5
Nincs WC a lakásban	376	23,2
Nincs fürdőszoba a lakásban	322	19,9
Nincs konyha a lakásban	53	3,3
Nincs szennyvíz-elvezetési lehetőség	224	13,8
1 szobás lakás	272	16,8
3 személynél több egy szobában	299,7	18,5
Összesen	1620	100,0

III. táblázat**A jövedelmi helyzet megítélésének alakulása a gyermekek háztartásaiban**

	N	%
<i>Elégséges-e a jövedelem a szükségletek fedezésére?</i>		
Egyáltalán nem elegendő	907	56,6
2	495	30,9
3	187	11,7
4	13	0,8
Teljes mértékben elegendő	1	0,0
<i>Összesen</i>	<i>1603</i>	<i>100,0</i>
<i>Előfordult-e az elmúlt év folyamán, hogy hó végére kifutottak a pénzből?</i>		
Havonta	1140	70,2
Ritkábban	403	24,8
Soha	81	5,0
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartás helyzetének megítélése az elmúlt 3 évre vonatkozóan</i>		
Egyértelműen szegény	506	31,2
Időnként/bizonyos szempontból szegény	949	58,4
Egyértelműen nem szegény	168	10,4
<i>Összesen</i>	<i>1623</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartás jelenlegi helyzetének megítélése</i>		
Egyértelműen szegény	581	35,8
Időnként/bizonyos szempontból szegény	942	58,0
Egyértelműen nem szegény	101	6,2
<i>Összesen</i>	<i>1624</i>	<i>100,0</i>
<i>A háztartás jövedelmi helyzetének alakulása az elkövetkező évben</i>		
Romlani fog	558	37,6
Változatlan marad	600	40,5
Javulni fog	324	21,9
<i>Összesen</i>	<i>1482</i>	<i>100,0</i>

HELYZETKÉP AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI SZEGÉNY GYEREKEK ISKOLAI ÉLETÉRŐL¹

Számos vizsgálatból tudható, hogy az ország népességének harmada létminimum alatt él, 6-10 százaléka súlyos szegénységben. A magyar gyerekek mintegy 40 százaléka olyan szegény családokban nevelkedik, ahol kevés a jövedelem élelemre, ruhára, iskolára és szűkösek az erőforrások a mindennapok megéléséhez. A gyerekek szempontjából ez különösen fontos, hiszen jelenük eleve meghatározza jövőbeni lehetőségeiket.

Kismintás kutatásunk a szegény családokban élő gyermekek létfeltételeit és iskolai helyzetét mérte fel, hangsúlyozottan a roma és nem roma családok életkörülményeire koncentrálnak. Jelenlegi összefoglalónkban nem térünk ki a kutatás részletes elemzésére, csak a tanulással és az iskolázással kapcsolatos néhány kérdésre koncentrálnak. A minta kicsisége és nem reprezentatív volta ellenére az eredmények azért tarthatnak számot érdeklődésre, mert nagyon kevés adat ismeretes a gyermekek otthoni körülményei, etnikai hovatartozása és tanulmányi eredményei közötti összefüggésekről.

Elsőként néhány mutató mentén azt a családi és környezeti hátteret mutatom be, amelyben a vizsgált gyermekek élnek, majd ezt követően az otthoni tanulás feltételeit veszem nagytól alá. Végül pedig a tanulmányi eredményeikre és jövőbeni elképzeléseikre térek ki.

A háttér, az „indulás” feltételei

A gyerek számára a család, illetve a szülő által megteremtett fizikai, intellektuális és érzelmi közeg az a világ, amely közvetíti a külvilág információit, erőforrásait, és saját szűrőjén továbbítja azt. A szülők rendelkezésére álló erőforrások alapvetően meghatározzák a gyermeket körülvevő világot. Az alacsony iskolai végzettség, munkanélküliség, jövedelmi szegénység összefüggései, egymást erősítő folyamatai (hatásai) széles körben ismertek. Azok a családok, akik kevés erőforrással rendelkeznek (alacsony iskolai végzettség, munkanélküliség, alacsony jövedelmifogyasztási szint), gyermekeik számára is csak egy szűkített létet tudnak biztosítani. Vizsgálati eredményeinkből ismételtelen az rajzolódik ki élesen, hogy az „induló” hátrányos társadalmi helyzet meghatározza a gyermekek iskolai teljesítményét és jövőbeni lehetőségeit.

¹ 2000-ben kérdőíves felmérést végeztünk Heves, Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben. 100 magyar és 137 roma szegénységben élő, gyermeket nevelő család került be a vizsgálatba szakértői mintavétellel. A kutatás a HU 9705-0202-0003/067 sz. PHARE program segítségével, az egri Eszterházy Károly Főiskola keretén belül történt.

A roma és nem roma családok életkörülményei között más vizsgálatokhoz hasonló mély különbségeket találtunk. Ugyanakkor ezúttal is hangsúlyozzuk, hogy a szegénykérdés nem csak romakérdés. Ugyanis a vizsgált családokból a legszegényebb jövedelmi harmadban is mintegy 30, a középsőben 40, és a felső harmadban pedig 60 százalékos a nem roma arány. (Az 1. táblázat tartalmazza a családok összefoglaló adatait.)

A szülők iskolai végzettségét és gazdasági aktivitását vizsgálva azt találtuk, hogy a nem roma apák 60 százalékanak nincs szakmája és 50 százaléuk szorult ki a munkaerőpiacról, míg a roma apák 90 százaléka szakképzetlen, 80 százaléka pedig állástalan. Az anyák iskolai végzettsége csak egy kicsivel alacsonyabb, de munkaerő-pozíciójuk még kedvezőtlenebb. A nem roma anyák egyharmada, a roma anyáknak csak valamivel több mint egytizede dolgozik. Ezen a helyzeten igazából az sem segít, hogy a családok egy része társadalmi jövedelmekből pótolja a bért-fizetést, hiszen ezen juttatások időtartama véges.

Ezek a családok túlnyomórészt kiestek a társadalmi munkamegosztás formális kötelekeiből, feleslegessé váltak (Castel 1998), mert vagy nincs számukra munka, vagy pedig elveszítették munkavégző-képességüket. De nem átmenetileg, hanem tartósan, hiszen 70-90 százaléuk szakképzetlen, így esélyük sincs arra, hogy munkaerőként számításba jöhessenek. Teljes mértékben az adott jóléti elosztási rendszer kiszolgáltatottjai.

A családok helyzetének további meghatározója, hogy igen sokban az átlagosnál több gyermek eltartásáról gondoskodnak. A nem roma családok körülbelül 30-30 százalékan egy, illetve két gyermeket nevelnek, három és több gyermeke pedig a romák 67, a nem romák 40 százalékanak van.

A lakások mindkét csoportnál nagyon szűkösek. A családok kétharmada él szűkös és kicsi (1-2 szobás), a nagycsaládok háromnegyede szűkös lakásokban. Jelentős különbség a komfortfokozatban van a két csoport között, bár az országos átlaghoz képest mindkettő rossz helyzetben van. A roma gyerekek fele, a nem romák kétharmada él manapság „civilizáltnak” tekinthető feltételek között, azaz olyan lakásban, amelyben van víz, WC, fürdőszoba. Drámaibban fogalmazva ugyanezt, az egyetlen szinte mindenütt meglévő civilizációs eszköz a villany. A roma családok lakásainak 49 százalékan nincs víz, további 13 százalékan WC és fürdőszoba. A nem roma családok esetén ezek az arányok 20 és 16 százalék.

Mindez azt jelenti, hogy a gyerekek jelentős része még mindig (vagy talán újra) a falvak, illetve városok olyan szegregált részein él, ahol nincs alapvető kommunális infrastruktúra. Azért a szegregáltságot hangsúlyozzuk, mert nem a falvak és városok urbanizációs különbségeiről van szó. A vizsgált nem roma gyerekek 14 százaléka, a roma gyerekek 25 százaléka falusi lakos. Inkább arról szólnak ezek az adatok, hogy alacsony jövedelem mellett az olcsóbb, hagyományos lakásmódot lehet csak vállalni. De arról is, hogy a települések vezetői kevés figyelmet és pénzt fordítanak a „szegény gettók” közművesítésére. Pedig a víz, illetve a vízvezeték hiánya jelentősen befolyásolja az emberek napi élettevékenységét, fizikai erejét és idejének felhasználását. Főzéshez, mosáshoz, takarításhoz, tisztálkodáshoz naponta több tíz liter vízre van szükség. A víz hiánya jelentősen megnehezíti az életet: ilyen körülmények között iszonyú nehéz, olykor erőt meghaladó feladat lehet a ma már eleminek számító higiénés szabályok betartása is.

Az otthoni tanulás feltételei

Az átlagosnál rosszabb minőségű lakások azt is jelentik, hogy gátjaivá válnak a gyerekek otthoni tanulásának, a családtagok alapvető szükségletei kielégítésének, regenerálódásának, pihenésének. Az alapvető funkcionális terek (konyha, fürdőszoba, szoba) megoszlása, és a lakás urbanizációs szintje (villany, vezetékes víz, szennyvízelvezető csatorna stb.) együttesen határozzák meg a család tevékenységrendszerét. E szempontok figyelembevételével szokásos hagyományos és korszerű háztartásokat megkülönböztetni (Musil, 1974). A hagyományos háztartások esetében a konyha a lakás központi helyisége, minden fontos élettevékenység ide összpontosul. A korszerű háztartásokban a vízvezetékkel együtt megjelenik a fürdőszoba és a több szoba is, amelyek funkciókat vesznek át a konyhától.

Mintánkban a lakás mérete és komfortfokozata között szignifikáns összefüggés található. A szűk lakások többsége, a kis- és átlaglakások már csak egynegyede, a nagy lakások csupán töredéke komfort nélküli. A lakások mérete, illetve a szobák száma szerint nincs lényeges különbség a két populáció között, azonban a lakhatás minőségében, a komfortfokozatban igen.

A kis méretű és komfort nélküli lakásokban kényszerűségből a konyha és a szoba fő használati módjához más tevékenységek is kapcsolódnak. A konyhát alapvetően főzésre és étkezésre használják, továbbá társasági életre (szomszédok, rokonok fogadása), de mosásra, mosásra, tanulásra és alvásra is.

A romák rosszabb lakáskörülményeire utal a konyha intenzívebb használata. A roma családok majdnem felénél a konyha olyan univerzális helyiség, amely az egész család, illetve háztartás működőképességét szolgálja. Mivel a lakások felében nincs vízvezeték, a fürdőszobát olykor a konyhával, olykor a szobával helyettesítik, a szobát pedig a konyhával pótolják. A konyha gyakran a vendégfogadás helye. E mellett a mosás 2,3-szor, a tanulás 1,7-szer, a mosás 3,4-szer, az alvás 9-szer gyakrabban fordul elő ebben a helyiségben, mint a nem roma családoknál. A nem roma családok esetében a konyhát nagyobb mértékben mentesítik más funkcionális terek (szoba, fürdőszoba), így az egyes élettevékenységek és a családtagok elkülönülésére is több a lehetőség. A szoba alapvető funkciói mellett (alvás, tanulás, társasági élet) megjelenik a mosás, mosás is mindkét mintában, viszont a roma családoknál a mosás 3,4-szer, a mosás 13-szor nagyobb gyakorisággal.

A térbeli és funkcionális zsúfoltság, főleg ha többgyermekes családokról van szó, növeli az egyes családtagok közötti feszültségeket és konfliktusokat, hiszen a felnőttek és a gyerekek más-más biológiai ritmus szerint élnek. A különböző életkorú családtagok egyetlen helyiségben való tartózkodása miatt nagyobb az egymás feletti szociális kontroll, intenzívebbek a személyközi hatások. Ezekből a differenciálatlan és multifunkcionális terekből elsőként a gyerek szorul ki az utcára, hiszen állandóan „láb alatt van”, ha mosni, főzni, mosakodni, vasalni kell. Nincs helye a játéknak, a tanulásnak, az íróasztalnak, sőt olykor a saját ágynak se.

Pedig a tanulás, az eredményes iskolai teljesítmény feltételeihez tartozik, hogy a gyereket otthon is iskolás hangulat vegye körül, rendelkezék a tanulásához szükséges alapvető eszközökkel, egy olyan hellyel, legalább egy asztalsarokkal, ahol leckét írhat, egy zuggal, ahol tanulhat, olvashat, játszhat, valamint olyan tárgyakkal, amelyek hiánya elkülöníti a többi hasonló korú gyerektől. A gyerekek egyéni iskolai és

társas szükségleteihez kapcsolódó tárgyak meglétéből vagy hiányából következtetni lehet az elkülönülés, esetleg a kirekesztettség fokára, és esetleg a mobilitás feltételeire. Kilenc tárgyra (íróasztal, olvasólámpa, polcok, könyvek, társasjáték, egyéb játék, kerékpár, fürdőruha, vízfesték/filctoll) adott válaszok alapján mindkét gyerekcsoportban súlyosak a problémák, de a roma gyerekek hátránya ebben az esetben is szembeszökő (2. táblázat).

A jól ellátott csoportban a gyerekek a felsorolt tárgyak többségével (7-8-9) rendelkeznek, a szülők igyekeznek megteremteni az otthoni tanulás feltételeit, valamint olyan eszközökkel is ellátják gyermekeiket, amelyek ugyan közvetett módon, de mégis a gyermek mobilitását segítik elő. A nem roma gyerekek több mint fele (57 %), a roma gyermekek kisebb része (16 %) tartozik ebbe a kategóriába. Érdemes megjegyezni, hogy összességében a nem roma gyerekek fele, a roma gyerekek 14 százaléka rendelkezik otthonában íróasztallal, de társasjáték esetén már csak 23, illetve 9 százalék ez az arány. A megfelelően ellátott gyerekek birtokában vannak olyan alapvető eszközöknek (4-5-6 tárgy), amelyek ma már hozzátartoznak az elfogadható színvonalú gyermeki léthez, például apróbb játékok, filctoll, fürdőruha, kerékpár, könyvek (tankönyveken kívül). Mind a nem roma, mind a roma gyerekek egyharmadát jellemzi ez az ellátottság.

A hiányosan ellátott gyerekeknek van a legkevesebb személyes tárgya, legfeljebb három. Hiányoznak a tanuláshoz és a gyermeki léthez szükséges alapvető dolgok, mivel a családi gazdálkodás, a kényszerítő jövedelmi helyzet nem teszi lehetővé, hogy a szülők erre is figyelmet fordítsanak. A két minta között itt mutatkozik meg a legnagyobb különbség, hiszen a nem roma gyerekek töredéke (7%), a roma gyerekek fele (50%) sorolódik ebbe a csoportba. Lényeges hiányokról van szó, mert például a roma gyerekek 20 százalékanak nincs saját fürdőruhája, 35 százaléknak saját filctolla (vízfestéke), közel 20 százaléknak még olyan játéka sem, amit testvéreivel megoszthatna.

Tanulmányi eredmény

Összesen 237 gyerek válaszolt kérdéseinkre, családonként egy. A gyerekek 42 százaléka nem roma (100 gyerek), 58 százaléka pedig roma (137 gyermek). Nemük szerint fele-fele arányban fiúk és lányok, 44 százalékuk alsó, 56 százalékuk felső tagozatos.

A gyerekek életkorának és osztályfokozatainak összevetése során azt találtuk, hogy az alsó tagozatosok körében elég nagy százalékan fordul elő túlkorosság. A felsősök között – legalábbis ebben a mintában – nem volt túlkoros.

Az alsós nem roma gyerekek 10 százaléka, a roma gyerekek 36 százaléka túlkoros saját osztályához képest. Ez többnyire egy évet jelent, és a roma gyerekek kis töredékénél 2-3 évet. A túlkorosság nem feltétlenül bukás következménye, hanem, ahogy azt már Kemény (1993) is megállapította, inkább abból adódik, hogy a roma gyerekeknél gyakrabban fordul elő, hogy nem hat, hanem hétévesen kezdik az iskolát. Az azonban igen érdekes, hogy a felső tagozatból eltűnnek a túlkoros gyerekek.

Valószínű, hogy a speciális tantervű általános iskolákba, közismertebb nevén a „kíssegítő” iskolákba vagy az úgynevezett ifjúsági tagozatokra² kerülnek áthelyezésre.

A gyerekek tanulmányi eredményeinek vizsgálatakor a három alaptantárgyat, a magyart, a matematikát és a felső tagozatosoknál még a történelmet vettük figyelembe. Mivel felmérésünk ősszel zajlott, a gyerekeket a legutóbbi év végi jegyeikről kérdeztük.

A roma és nem roma gyerekek tanulmányi eredményei között van némi különbség, de a roma gyerekek sokkal rosszabb létfeltételei ellenére ezek még nem tűnnek perdöntőnek az alsó tagozatban. Az első négy osztályban a nem roma gyerekek több mint fele (56%), a roma gyerekek 38 százaléka tartozik a jó-jeles tanulók közé. A kifejezetten gyenge tanulók aránya még kevésbé különbözik (11, illetve 19%) (5. táblázat). A különbség a felső tagozatban válik szakadékká, különösen, ha – mint feltételezzük – a roma gyerekek nagyobb részét irányították el az iskolák innen, mint az alsó tagozatból. A két mintánkban a jó-jeles tanulók arányai között a legnagyobb távolság: a nem roma gyerekek 44, a roma gyerekek 16 százaléka tartozik ebbe a csoportba. A roma gyerekek többsége (53%), a nem romák kisebbsége közepes tanuló. Szignifikánsnak tartjuk azonban, hogy a gyengén teljesítők között nem sokkal nagyobb a nem roma gyerekek előnye (23, illetve 31%) (6. táblázat).

Vágyak

Közismert, hogy a három tantárgynak kiemelkedő fontossága van általában a tanulás és a továbbtanulás szempontjából. Az írás, olvasás, alapvető matematikai műveletek ismerete és a matematikai logika elsajátítása alapozza meg azokat a készségeket, amelyekre a későbbi tanulás folyamata épül. Az osztályzatokból az tűnik ki, hogy a gyerekek túlnyomó többsége ezeket nem tudja tökéletesen elsajátítani, ami nyilván kudarcélményekkel jár, és befolyásolja a mobilitási vágyakat. Kérdés tehát, hogy a szegény családok, szülők és gyerekek milyen iskolai végzettség megszerzését látják reálisnak, egyáltalán milyen iskolai pályafutásban gondolkodnak adott körülményeik között.

A legmagasabb iskolai végzettség megszerzéséről való szülői és gyermeki elképzelések reálisan tükrözik a tanulmányi eredményeket, de nem minden esetben. Külső társadalmi kényszerek is megfogalmazódnak ezekben a válaszokban, hiszen túlnyomó többségük a kötelező alapiskola után tovább szeretne tanulni legalább valamilyen szakmai végzettség megszerzéséig. A két csoport között azonban vannak kisebb-nagyobb különbségek. A nem roma gyerekek közül senki nem kívánja a kötelező alapiskola után befejezni tanulmányait, egyharmaduk (36%) elégszik meg alacsonyabb iskolai végzettséggel, illetve szakmával, kétharmaduk (60%) pedig magasabb iskolai végzettségre törekszik, ezen belül 20% az, aki felsőfokú végzettséget szeretne magának (7. táblázat).

² Az ifjúsági tagozatot (osztály, csoport) az 1993. évi oktatási törvény a felnőttoktatás körében szabályozza. Lehetővé teszi a 16–20 év közöttiek számára az általános iskola befejezését nappali tagozaton. A gyakorlatban azok a fiatalabb gyerekek is idekerülnek, akik a felső tagozatban túlkorossá váltak, és már nem helyezhetők át a „kíssegítő” iskolákba.

A roma gyerekek több mint fele (55%) alacsony iskolai végzettséget lát célnak vagy lehetőségnek, ezen belül is egy töredék (7%) úgy gondolja, hogy csak az általános iskolát tudja elvégezni. Egyharmaduk (32%) terveiben szerepel az érettségi, és csak kevesebb, mint egytizedük (9%) fejében fogalmazódik meg a felsőoktatás. A szülők válaszait is értékelve, érdekes, hogy míg a nem roma szülők iskolai aspirációi magasabbak a saját gyerekeik által megfogalmazott elképzelésekhez képest, a roma családok esetében ez fordítva van. A gyerekek bátrabbak, elképzeléseikben valamivel nagyobb mértékben fogalmazódik meg a „felsőbb” iskola iránti igény. (Lehet, hogy még nem befolyásolja őket annyira a szülőkbe beégett habitus?)

Az apák-anyák iskolai végzettségével összevetve a szülői válaszokat az látszódik, hogy a családok túlnyomó többsége tisztában van az iskola fontosságával a későbbi munkalehetőség szempontjából. Túlnyomó többségük egy, kisebb részük pedig akár két-három lépcsőfokkal is szeretné feljebb tolni gyermekét az iskolai hierarchián. Bár ez csak ritkán jelenti, hogy diplomához szeretnék juttatni a gyerekeket. Ma a jelek arra utalnak, hogy még ezek a viszonylag szerény vágyak is nehezen és töredékesen fognak teljesülni, ha a családok főként csak a saját meglévő erőforrásaikra vannak utalva.

Összegzés

Vizsgálatunk középpontjában a szegénységben élő gyermekek álltak, és leginkább azokra a tényezőkre kívántunk figyelni, amelyek alapvetően meghatározzák jövőbeni életútjukat. Ezeknek a gyerekeknek a jelenébe bele vannak írva a felnőttkori szegénységkockázatok. Nagy az esélyük arra, különösen a roma gyerekeknek, hogy szüleik társadalmi peremhelyzetét újratermeljék, hiszen a rendelkezésükre álló erőforrások igen szűkösek.

Szüleik nagyobb része kiszorult a munkaerőpiacról, másik része pedig már a társadalmi biztonság kötelékeiből is kirekesztődött. Ez az anyagi szűkösség nemcsak a jövőt korlátozza, hanem a jelent is bizonytalanná teszi. Az otthon, a lakás is korlátozást szab az alapvető tevékenységeknek, kevés a lehetőség a „gyermekvilág” kialakítására, a kortárskapcsolatokra, a tanulásra és a játékra. A víz hiánya pedig még inkább megnehezíti életüket, főképp a roma gyerekeket. A lakás kicsi, zsúfolt, nincs hely az íróasztalnak, nincs pénz könyvekre és játékokra, a szülők, kivált az anyák iskolai végzettsége alacsony. Így ők maguk sem igen értik a tankönyveket, az iskola nyelvezetét, segíteni sem tudnak a tanulásban.

Az iskolai érdemjegyek a többségnél gyengék. A körülmények hatására a gyerekek és a szülők nagyobb része nem is igen tervez magának hosszú iskolai pályafutást. A kitűzött cél a többségnél a szakma megszerzése. Ilyen tanulmányi eredmények és anyagi kondíciók mellett sok esetben ez sem tűnik reálisnak. A leszakadás veszélyét fokozza, hogy mire ezek a gyerekek elvégzik az iskolát, addigra a középfokú végzettség nélküli szakma értéke tovább romlik. Külső, társadalmi segítség nélkül nincs igazán esélyük arra, hogy életminőségük és társadalmi helyzetük lényegesen javuljon. Ezek a gyerekek a szegénység olyan ördögi körében élnek, amely megfosztja őket saját jövőjüktől. És ez a roma gyerekekre különösen igaz.

Irodalom

- Andorka Rudolf–Förster, Michael F.–Spéder Zsolt–Tóth István György (1995): Szegénység és jövedelemegyenlőtlenség és a szociális támogatások rétegeloszlása Magyarországon 1992–1993-ban. In Andorka Rudolf (szerk.): *Szegénység és szociálpolitika a 90-es években*, 13–90
- Castel, Robert. (1998): A szociális kérdés alakváltozásai. Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé Kiadó
- Ferge Zsuzsa (2001): A magyarországi szegénységről. (Kézirat)
- Kemény István (2001): Tennivalók a cigányok/romák ügyében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA
- Musil, Jifi. (1974): *Lakásszociológia*. Budapest: Kossuth

Melléklet: táblázatok

1. táblázat

A vizsgált szegény népesség eloszlása jövedelmi harmadok szerint, százalék

	Alsó harmad	Középső harmad	Felső harmad	Összesen
Nem roma	22	30	48	100 (n= 100)
Roma	42	35	23	100 (n= 137)
Romák %-os aránya*	73	62	41	

*A roma családok túlerepresentáltsága miatt csak tájékoztató értékű adat

2. táblázat

A vizsgált minta néhány fontosabb társadalmi jellemzője, százalék

Családok eloszlása a gyerekek száma szerint					
	1 gyerek	2 gyerek	3 és több gyerek	Összesen	
Nem roma	29	30	41	100	
Roma	13	20	67	100	
A vizsgált népesség településtípusonként					
	Község	Város	Megyeszékhely		
Nem roma	14	35	51	100	
Roma	25	39	36	100	
Apák iskolai végzettsége					
	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Szaktanulmányi és magasabb		
Nem roma	29	31	40	100	
Roma	40	48	12	100	
Anyák iskolai végzettsége					
	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Szaktanulmányi és magasabb		
Nem roma	16	42	42	100	
Roma	42	47	11	100	
Apák gazdasági aktivitása					
	Alkalmazásban áll	Munkanélküli	Rokkantnyugdíjas		
Nem roma	47	40	13	100	
Roma	23	57	20	100	
Anyák gazdasági aktivitása					
	Alkalmazásban áll	Munkanélküli	Rokkantnyugdíjas	Gyes, gyed, gyet	
Nem roma	38	28	4	30	100
Roma	14	41	8	37	100

3. táblázat**A vizsgált minta lakáshelyzete**

<i>Lakások eloszlása szobaszám szerint, százalék</i>					
	Szűk lakás (1 szoba, 1 és fél szoba)	Kislakás (2 szoba, 1 és 2 fél szoba)	Átlaglakás (1 és 3 fél szoba, 2 és fél szoba, 2 és 2 fél szoba, 3 szoba)	Nagylakás (3 és fél szoba, ill. ennél nagyobb)	
Nem roma	27	35	28	10	100
Roma	34	31	28	7	100
<i>Lakások komfortfokozat szerint, százalék</i>					
	Nincs víz, WC, fürdőszoba	Nincs WC, fürdőszoba	Van víz, WC, fürdőszoba	Van víz, WC, fürdőszoba, gáz, ill. kp.-i fűtés	
Nem roma	20	16	26	38	100
Roma	49	13	27	11	100

4. táblázat**A gyerekek ellátottsága, százalék**

	Nem roma	Roma	Összesen
Jól ellátott (7-9 tárgy)	57	16	33
Megfelelően ellátott (4-6 tárgy)	36	34	35
Hiányosan ellátott (0-3 tárgy)	7	50	32
Összesen	100	100	100

5. táblázat**Alsó tagozatos gyerekek tanulmányi eredménye a magyar és matematika tantárgyak alapján, százalék**

	Tanulmányi eredmény				
	Jeles	Jó	Közepes	Gyenge	Összesen
Nem roma	23	33	33	11	100
Roma	10	28	43	19	100

6. táblázat**Felső tagozatos gyerekek tanulmányi eredményei a magyar, matematika és történelem tantárgyak alapján, százalék**

	Tanulmányi eredmény				
	Jeles	Jó	Közepes	Gyenge	Összesen
Nem roma	20	24	35	23	100
Roma	2	14	53	31	100

7. táblázat

A gyerekek és szüleik vélekedése a megszerezhető legmagasabb iskolai végzettségről, százalék (részletes adatok)

Iskolai végzettség	Gyerek		Szülő	
	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma
8 osztály, ill. alapiskola	–	7	5	13
Alapiskola és tanfolyam	11	16	6	10
Szaktanús bizonyítvány	28	36	24	40
Érettségi	27	20	13	9
Érettségi és szakma	11	11	18	22
Technikus	3	1	6	1
Főiskola, egyetem	20	9	28	5
Összesen:	100	100	100	100

8. táblázat

A gyerekek és szüleik vélekedése a megszerezhető legmagasabb iskolai végzettségről, százalék (összevont adatok)

Iskolai szintek	Gyerek		Szülő	
	Nem roma	Roma	Nem roma	Roma
Legfőbb általános iskola	11	23	11	23
Középfokú végzettség	69	68	61	72
Diploma	20	9	28	5
Összesen	100	100	100	100

CSALÁDOK PEREMHELYZETBEN VÁROSON ÉS FALUN

A kutatásról

Ez a tanulmány 120, 1999–2001-ben készült családi esettanulmány tapasztalatait foglalja össze. A több éves kutatássorozat¹ célja az volt, hogy a gazdasági, társadalmi átalakulás során legkeményebben érintett családok helyzetét tárja fel. Kutatócsoportunk olyan családokat keresett fel, amelyek súlyos foglalkoztatási gondok – munkanélküliség, alulfoglalkoztatottság, inaktivitás, rendszertelen munkavégzés – közepette élnek, akiknek életében a szegénységből és eladósodásból fakadóan rendszerezsek a különböző krízishelyzetek. Nemcsak rossz lakáskörülmények közepette élnek, de gyakran lakhatásuk is veszélybe kerül. Betegségekkel, kezelések hiányában elhúzódó egészségi problémákkal küzdenek. Életkörülményeik sem a felnőtt családtagok képzésben való részvételét, sem a gyerekek iskoláztatását, tanulását nem segítik. A szociológiai, szociálpolitikai kutatásokban nevezik őket „hátrányos helyzetűeknek”, „szegényeknek”, „mély-szegényeknek”, „perifériális rétegeknek”, „beilleszkedési zavarokkal küzdőknek”, „a társadalomból kizártaknak”. Statisztikailag csak becsülni lehet ennek a szociális védőhálóba kapaszkodó, azon sokszor át is hulló rétegnek a nagyságát. Napi és újratermelődő válsághelyzeteiket és megoldást kereső törekvéseiket csak úgynevezett intenzív megfigyeléssel, mélyinterjúkkal lehet érzékeltetni. Azért tartottuk ezt fontosnak, mert korábbi kutatási tapasztalatok alapján úgy látjuk, hogy a hátrányos szociális helyzetben, a társadalom peremén élő családok megerősítéséhez, társadalmi integrációjához olyan megoldási módok kidolgozása szükséges, amelyek e réteg nehézségeinek és általuk működtetett fennmaradási stratégiái elemzésén alapulnak.

A családokat – falun és városon egyaránt – az önkormányzatok szociális irodáinak vagy közvetlenül családsegítő intézményeinek segítségével véletlenszerűen választottuk ki azok közül, akikkel segélyezés, tanácsadás vagy más szociális okból kapcsolatban álltak. A felkeresett települések között van nyugat- és kelet-magyarországi, kisvárosi agrárközpont és volt ipari centrum, valamint Budapest vonzáskörzetében fekvő kisváros is. A kutatás lehetőséget adott arra, hogy a jövedelmi, munka-

¹ A család tanulmányok 1999–2000-ben a Közös a Jövő Munkahelyeiért Alapítvány, 2001–2002-ben pedig a UNDP és a KSH támogatásával készültek az ELTE Szociálpolitikai és Szociális Munka Tanszék, valamint a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület közreműködésével. Az első kutatás eredményeit foglalja össze a *11 falu 55 család* c. kötet (Simonyi 2001). A második, a UNDP–KSH *Család változóban* c. kutatás részprogramjának tapasztalatait pedig a *Fennmaradni, megkapaszkodni – családok peremhelyzetben* c. II. kutatási záró tanulmánykötet tartalmazza (Simonyi 2002). A Lakatos Judit által vezetett, teljes *Család változóban* c. kutatás kérdőíves adatfelvételének eredményeit, azok elemzését és a család tanulmányok mélyinterjúit a KSH CD-ROM-on is közzétette 2002-ben.

erő-piaci, demográfiai mutatók szerint nagyjából homogénnek tekinthető – a „hátrányos társadalmi helyzetű” kifejezéssel definiált – rétegen belül összevessük a kistélepléseken és a városokban élők helyzetét, lehetőségeit. Kerestük az azonosságokat és az eltéréseket a megélhetés, a fennmaradás eszközeit, a válsághelyzetekből való kiutakat, a perspektívákat illetően. A társadalmi hátrányok megélésének és leküzdésének lakhelytől független sajátosságait, de a városi és a falusi szegény sorsú családok sajátos nehézségeit és fennmaradási stratégiáik különbözőségeit is megpróbáltuk felmutatni.

Az „elsődleges” munkaerőpiacon kívül, a rendszertelen munkák rendszerében

Vizsgálatunk során a hátrányos társadalmi helyzet meghatározó tényezőjének találtuk a munkanélküliséget, a családtagok elhelyezkedési, munkavállalási gondjait. A felkeresett családok mindegyikében az egyik vagy mindkét szülő – s gyakran a családban élő nagyszülők vagy felnőtt gyerekek – hosszabb vagy rövidebb ideig tartó munkanélküliségét, rendszertelen munkavállalását vagy pedig a folyamatos foglalkoztatásból egészségi, gyereknevelési okokból történő kiesését tapasztaltuk. A munkaerőpiacra való bejutás, a stabil munkahely vagy folyamatos munkavállalás szinte elérhetetlen volta e réteg számára a kilencvenes évek átalakulásának gazdasági, társadalmi – falvakban és városokban más-más módon megjelenő – folyamataival függ össze. A kistélepléseken peremhelyzetben élő családok az agrárium tulajdonviszonyainak átalakulása, a szövetkezetek megszűnte és a mezőgazdasági munkahelyek drasztikus csökkenése után előállt foglalkoztatási hátrányokkal küzdenek. A falvak kedvezőtlen és költséges közlekedése gátolja a távolabbi munkahelyek felé irányuló mobilitást. A tőkehiánnyal küzdő helyi vállalkozások csekély munkahelyteremtő képessége és maguknak e családoknak a saját vállalkozás indításához elégtelen pénz-, tudás- és kapcsolati tőkéje teszi tartóssá e családokban a munkanélküliséget és az ezzel járó szegénységet. Városokban döntően az ipari munkahelyek kilencvenes évekbeli radikális leépülése – legyen oka csőd, veszteséges termelés, piaci válság vagy tulajdonosváltás, technológiai fejlesztés – jutatta e réteget a tartós munkanélküliség vagy a rendszertelen foglalkoztatás állapotába. Munkavállalási gondjait az újonnan létrejövő munkahelyek sem enyhítik. Vagy azért nem, mert az új munkahelyek egy része sem nyújt folyamatos és stabil munkát, vagy pedig azért, mert számos új munkahely képzettségi, gyakorlati igényei meghaladják e réteg iskolázottságát, készségeit, képességeit. Az alacsony iskolázottság mellett a piaci ismeretek és tőke hiánya a városokban is korlátozza, sőt kockázatosá teszi kisvállalkozási lehetőségeiket.

A vizsgált családok családfői, a ma kisgyermeket nevelő szülők már a rendszerváltással és a gazdasági struktúraváltás nyomán keletkezett munkanélküliségben felnövő új generációhoz tartoznak. Húszas-harmincas éveikben járnak, családot gyakran már munkanélküliként alapítottak, tartós és stabil munkahelyeket már saját tapasztalatból nem ismerve értek szülővé, családfenntartókká. Falun és városban egyaránt jellemző, hogy ez a réteg munkához, munkahelyhez a rendszertelen foglalkoztatás, a bedolgozás, az alkalmi munkák, a közhasznú munkák, a határozott idejű és

próbaidős szerződések, jobb esetekben az át- és továbbképzések lépcsőin keresztül juthat. Ezekben a gyermekes családokban a szülők már úgy lettek felnőttek, hogy iskoláikat követően a kilencvenes évek folyamán már csak rövid ideig tartó – vagy csak alkalmi – munkáik és rendszertelen jövedelmeik voltak. A hosszabb munkaviszonnyal rendelkezők is megérték már néhány munkaadónál csődöt, felszámolást, bérfizetések elmaradását. A fiatal anyák legtöbbje gyerekei születése után se városon, se falun nem talál visszautat a munkahelyekre. Külön-külön, de sokszor együttesen jelent akadályt iskolázatlanságuk, a munkahelyi gyakorlat hiánya, a közlekedési nehézségek és költségek, a gyerekintézmények hiánya és persze a munkavállalás kötöttségeinek és a családi kötelezettségeknek nehéz, ha nem éppen lehetetlen összeegyeztethetősége. Rendszeres pénzbevételt legtöbbször csak a családtámogatások, szociális ellátások, segélyek nyújtanak. Ahogy ezek a szülők belenőttek, úgy gyerekeik már bele is születnek a munkanélküliségbe és a köré szőtt szociális rendszerbe.

A hátrányos társadalmi, anyagi helyzet szűk sávra szorítja választási és felelősségi lehetőségeiket: a munkanélküliségből, szegénységből kivezető utak – a mobilitás, a családi kisvállalkozás, a gyerekek taníttatása – tovább nehezítik, sőt gyakran veszélyeztetik a napi létfenntartást. A megélhetés anyagi nehézségei, a családi életvitel, a gyermekek, idősek ellátásának, a beteg családtagok gondozásának körülményei közepette minden váratlan esemény, kiadás felboríthatja a család életét. És zavarokat okoz napi életvitelükben a család működéséhez bármely mértékben hozzájárulni tudó családtag kiválása is – legyen az akár a nagyobb gyerekek reménykeltő iskoláztatása, önálló családalapítása vagy valamelyik szülő távolabbi – a kereset értékét nemcsak a napi, heti ingázás anyagi költségeivel, hanem emberi feszültségeivel is csökkentő – munkavállalása, hogy a válások anyagi, emberi traumáit ne is említjük. E rétegben is tapasztaltuk falusiak és városiak közt egyaránt, hogy próbálkoznak családi vállalkozásba fogni: mezőgazdaságiakba ház körüli saját vagy bérelt földiken, ipariakba vagy szolgáltatásiakba a saját ház pincéjében, földszintjén, udvarán műhelyeket vagy kisboltokat nyitva. A családtagok munkaerejének intenzív hasznosítására és megtakarításukra, családi, baráti kölcsönökre alapozott mikrovállalkozások azonban igen sérülékenyek. Csekély piaci keresletvisszaesés, a felvásárló kereskedelem zavarai, változó adó- és kamatfeltételek, a vállalkozások egymás közti tartozásai könnyen nemcsak a tőkehiányban szenvedő és tartalékok nélkül működő családi mikrovállalkozásokat juttatják csődbe, hanem magukat a megtakarításukat, esetleg földjüket, házukat elvesztő családokat sodorják egzisztenciális válságba.

Élet- és lakáskörülmények²

A felkeresett családok lakásviszonyai érzékletesen jelenítik meg e réteg anyagi, szociális, kulturális, higiénés hátrányait, s vetítik előre lakóik, köztük a gyerekek további társadalmi lecsúszással, betegségekkel, pszichés zavarokkal fenyegető perspektíváinak veszélyeit. A falvakban élők és a városok falusias részén, külvárosaiban lakók lakásviszonyai között lényeges különbség nincs: legtöbbször saját tulajdonú családi házaikban fogadtak minket a meginterjúvoltak. E családok házai vagy régiek

² Bővebben erről: Csák Róbert 2002.

és leromlott állapotúak, vagy félig készek, félbemaradtak, s állaguk ezért gyenge. A régi házakat vagy örökölték, vagy éppen rossz állaguk miatt olcsón vették meg. Gyakran csak szoba-konyhások, s ritkán állnak háromnál több helyiségből, kevésben található fürdőszoba, viszont sok köztük a nedves, nehezen fűthető. A félkész, gyakran több éve, még a nyolcvanas évek végén félbemaradt házak a mai lakók vagy még szüleik erőfeszítéseit jelzik, a család lakáshelyzetének megoldására irányuló próbálkozásokat, komfortra törekvő terveket, külön szobákkal kapcsolatos reményeket. Ritkán ugyan, de találkoztunk e rétegben olyanokkal is, akik faluhelyen vagy a falusias városrészekben – éppen leromlott állaguk vagy befejezetlen voltak miatt – egyéb lakáslehetőség híján bérelnek olcsón ilyen házakat. A felkeresett hátrányos helyzetű városlakó családok egy másik része városias jellegű, bár „rossznak” mondott negyedekben, panelházakban lakik. Köztük is voltak, akik saját tulajdonú, mások pedig önkormányzati tulajdonú bérlakásokban vagy albérlésben éltek. A városi lakásokban élő családok higiénés körülményei még a „rossz” környékek leromlott paneljében is elfogadhatóbbak, hiszen a lakásokban fürdőszoba, vécé, közművek vannak. A legrosszabb állapotúak a városi szükségslakások voltak, amelyek régi bérlakásokban vagy a falusias részek egykori „cselédсорain” voltak találhatóak.

A felkeresett családok lakásai, házai vagy szegényesen, néhány bútorral voltak berendezve, vagy ellenkezőleg, tele voltak zsúfolva. A bútorokat szülőktől öröklik, a rokonságtól, a barátoktól, ismerősöktől kapják, a legritkábban vásárolják maguk. A tartós fogyasztási cikkek közül a televízió a leggyakoribb, aztán a hűtőgép, ezek szinte az összes meglátogatott háztartásban megtalálhatók voltak. Városi környezetben többféle háztartási gépet, szórakoztató elektronikai berendezést (videót, magnót, lemezjátszót) találtunk, mint a falusi családoknál. A legtöbben mindezt hitelből vásárolják, ami könnyebben hozzáférhető és nagyobb „csábítás” a városi kereskedelembe. Sok család rendelkezik – városon és falun is – mobiltelefonnal, és ez az esetek többségében a vonalas telefont helyettesíti megtakarítási céllal. A kártyás mobiltelefonnal nem tudnak többet költeni, mint amit már kifizettek, másrészt nincs előfizetési díj se rá. Sokaknál már díjhátralék miatt a telefont ki is kapcsolták, vagy azt maguk a családok kapcsolatták ki. A többi közmű közül a gáz hiányát tapasztaltuk leggyakrabban. Falvakban sokszor a bevezetésére sem telik e családokban, inkább használnak gázpalackot, hiába van már gázvezeték az utcában. Városokban pedig a díjtartozás miatt hiányzott a vezetékes gáz.

A lakások, házak vagy azért zsúfoltak, mert a sokgyermekes nagycsaládok számára szűkösek, vagy pedig azért, mert e réteg kisméretű, egy-két, ennél ritkán több szobás lakásaiban, házaiban a szülők és a gyerekek mellett gyakran a nagyszülők, testvérek, más rokonok is laknak. A fiatalok családalapításkor költöznek a szülőkhez, a háztartás pedig nemcsak gyerekeik születésével bővül, hanem úgy is, hogy más családtagok is beköltöznek válások vagy betegség, megöregedés, avagy egyszerűen csak a lakhatás gazdaságossága érdekében. A lakás és a háztartás, a megélhetés költségeit csökkenti ugyan a kiterjedt, nagyobb családok együttélése, ugyanakkor számos feszültség és konfliktus hordozója is az ebből fakadó zsúfoltság, a pihenéshez, tanuláshoz szükséges tér és nyugalom hiánya.

Családi munkamegosztás és szerepek a hátrányos helyzetűek életvitelében³

A lakások, házak zsúfoltsága jelzi a hátrányos társadalmi helyzetű családok tagjainak szoros egymásrautaltságát abban is, ahogy a napi életvitelt szervezik, a fennmaradás és alkalmazkodás stratégiáit alakítják. A családtagok idejüket, energiáikat és különböző forrásból származó – bér, segély, nyugdíj, alkalmi munka – jövedelmeiket a gyereknevelés, a háztartási teendők, a ház körüli munkák, a családi gazdálkodás, ha van, akkor a munkába járás, a betegek vagy idősebbek gondozásának igényei szerint osztják meg. A felnőtt családtagok egyikének vagy többjének munkanélkülisége esetén a háztartási, ház körüli munkák, a gyereknevelés felértékelődnek. A háztartás takarékos vezetése, az otthoni ételkészítés-előállítás, a családi gazdálkodásban megszerezhető piaci jövedelmek, a kölcsönösségi és szívességi szolgáltatások rendszerében megszerezhető javak és szolgáltatások, a gyermekek bevonása a házi és az alkalmi munkákba – olyan erőfeszítések, amelyekkel e családok ki tudják egészíteni az alanyi jogon járó vagy jövedelemfüggő szociális ellátásokat és segélyeket. A gyerekekkel való foglalkozás – iskoláztatásuk támogatása, távolabbi iskolákba való kötelekedésük megszervezése, különórák és tanfolyamok felvállalása – nemcsak a szükséges anyagiakból, hanem a családi energiákból, az intenzív házi, ház körüli és alkalmi munkák mellett szintén szükséges időből is sokat leköt. Ezt azonban hosszabb távú befektetésnek tekintik azokban a családokban, amelyekben ezt vállalják. A családi munkamegosztásban a „háztáji munka” természetesen a falusi családoknál kap kiemelt szerepet. De városi családoknál is gyakori, hogy földet bérelnek a háztartás ételkészítési igényének kiegészítésére.

Kisgyermekes családokban a kistelepüléseken a nők munkavállalásának szinte feltétele egy olyan családtag, aki a háztartás és a gyereknevelés ellátásában segítséget tud nyújtani. Lehet ez a nagyszülő, a nagyobb gyermek, s esetleg a munkanélküli férj is. Több esetben tapasztaltuk, hogy éppen a férj munkanélkülivé válása ösztönözte az anyát munkavállalásra, a férj pedig komoly szerepet vett át tőle a háztartásban, a gyereknevelésben. Városokban – legalábbis a belső városrészekben, nem pedig a falusias külvárosokban – a gyermekintézmények könnyebb elérhetősége segíthet a női munkavállalásban.

De nemcsak a munkanélküliség, hanem a tartósan beteg családtagok, fogyatékos gyerekek gondozása is intenzív családi munka- és szerepmegosztást kíván. Férfi és női szerepek között ilyen esetekben is több „átjárást” tapasztaltunk (a beteg gyermek kórházi kezelése például olyannyira lekötötte az anyát, hogy a háztartási, gyereknevelési teendők nagy részét az apa veszi át).

Az otthoni munka, a gyereknevelés azonban sok nőnek több örömet és sikerélményt nyújt, mint a számukra elérhető, alacsony képzettséggel ellátható, rossz körülmények között végzett, rosszul fizető munkák. A munkahelyi kudarcok, a munkahelykeresés sikertelensége miatt sok nő szívesen húzódik vissza a családba, ahol energiáit, idejét, erejét hasznosabban lekötöttnek érzi, s ahol talán több megbecsülésben is lehet része. A családtanulmányok egyik elemzője, Orsovai Szilvia tanul-

³ Bővebben ír erről a már hivatkozott UNDP–KSH II. kutatási záró kötetben Orsovai Szilvia (2002).

mányában pszichés hárításként értékeli, hogy a nők a munkavállalás lehetőségének elutasításakor a gyereknevelésre hivatkoznak, s így munkaerő-piaci kudarcaikat és félelmeiket pozitív családi szerepükkel távolítják el maguktól. Férfiak esetében a munkaerő-piaci kudarcok kevésbé tűntek könnyen kompenzálhatónak családi ambíciókkal. Családfenntartó, kenyérkereső szerepük elvesztése miatt komoly válságokat élnek át, ami súlyos feszültségeket teremt a családokban. Találkoztunk azonban olyan esetekkel is, amikor nők, férfiak a helyi közösségi életben, civil szervezetekben, karitatív tevékenységben vállalt szerepük révén jutottak megbecsüléshez, elismeréshez, és ez a szűkös körülmények között meg tudta erősíteni családjaik egyensúlyát, társadalmi státusát.

A gyermekintézmények mellett a szociális intézmények is elérhetőbbek a városlakók, mint a falusaiak számára. A felkeresett városi családok jóval többször kaptak segítséget családsegítőktől, nagycsaládos egyesuletektől, gyermekjóléti szolgálatától, mint a kistelepüléseken élők. Nemcsak a pénzbeli támogatások könnyebb elérhetőségét tapasztaltuk a városokban, de az itt élő hátrányos helyzetűek jóval sűrűbben említették a természetbeni támogatásokat, a kedvezményes vásárlási lehetőségeket, a gyerekek számára nyújtott kedvezményes szolgáltatásokat, mint a falvakban élők. A családi és nevelési tanácsadás, az ügyes-bajos dolgok intézésében igénybe vehető szociális intézmények és szakemberek elérhetősége is olyan segítség – előny a hátrányos helyzetben –, amivel városon könnyebb élni, mint kistelepüléseken.

Gyermekek és perspektíváik a hátrányos helyzetű családokban⁴

A felkeresett családoknál a gyerekek helyzetét négy szempont szerint vizsgáltuk: tanulási lehetőségeik és iskoláztatásuk, egészségük, a családi munkamegosztásban való részvételük, valamint perspektívájuk szempontjából.

A hátrányos helyzetű családok gyermekeinek tanulási lehetőségeit több szempontból is korlátozottnak találtuk. A kistelepüléseken élőket a közlekedési nehézségek – a távolságok és a költségek – gyakran már az általános iskolába járásnál sújtják. Később a középfokú képzésbe való bekapcsolódásuk, a képességeiknek, elképzeléseiknek megfelelő iskola megtalálása, az oda bejárás, netán beköltözés jelent újabb akadályt a továbbtanulni vágyóknak. A városok ebből a szempontból, sűrűbb és differenciáltabb iskolai intézményeikkel, még a társadalmilag hátrányos rétegek gyerekeinek is több tanulási és kibontakozási lehetőséget nyújtanak.

A családok anyagi körülményei ugyanakkor erősen korlátozzák azoknak a javaknak – könyveknek, számítógépeknek, hangszereknek – a beszerzését, amelyek a jó képességű gyerekek kibontakozását, képességeinek megfelelő továbbtanulását elősegítenék. Hasonlóképp szinte alig fordult elő a felkeresett családokban olyan eset, hogy áldozni tudtak volna különórákra, nyelvtanulásra. És csak néhány jól tanuló, tehetséges gyermek esetében számoltak be a szülők a különórák, nyelvtanulási, informatikai tapasztalatszerzési, internet-hozzáférési lehetőségek adta fejlődési feltételek iskolai meglétéről. Nemcsak a jó képességű és tehetséges gyerekek elkallódásának veszélyét tapasztaltuk azonban, hanem azt is, hogy az átlagos vagy gyengébben

⁴ Bővebben erről: Siomos Angéla 2002.

teljesítő, betegségük miatt sokat hiányzó gyerekek sem kapnak felzárkózási lehetőséget a hátrányos helyzetű családok lakóközében levő iskolákban. Nemcsak a kis-települések gyengébb infrastrukturális ellátottságának visszahúzó hatását észleltük, hanem azt is, hogy a városok földrajzi vagy társadalmi perifériáján levő iskolák sem tudnak tenni a hátrányos helyzetű gyerekek tanulási esélyeinek kiegyenlítéséért túlterhelt pedagógusaikkal és gyenge felszereltségükkel.

A felkeresett családokban a gyerekek egészségi állapotát illetően lesújtó állapotokkal szembesültünk. Tapasztalataink nem reprezentatívak ugyan sem a hátrányos helyzetű családokat, sem az ilyen családokban élő gyerekeket illetően, de a családi esettanulmányokban és tematikus elemzéseinkben bemutatott gyerekeknek és szülőknek a sorsa az egészségügyi és szociális ellátás súlyos gondjaira vet fényt. A koraszülések, a gyerekeket születésüktől kísérő szív- és légzőszervi betegségek, a szellemi és testi visszamaradottság esetei azért voltak különösen szívszorítóak, mert a családi történetek egyúttal a kezelések elmaradásáról, a költségesebb kúrák és gyógyszerek elérhetetlenségéről szóltak. A szülői odafigyelés, törődés, áldozatvállalás ebben a rétegben még inkább szükséges a beteg gyermek gyógyulásához, mert sokszor a pénzért vásárolható egészségügyi szolgáltatások odafigyelését és kényelmét kell pótolniuk a súlyos beteg gyermek számára. A beteg gyermekével hónapokat kórházban töltő vagy kezelésekre járó anyáknak a munkából, háztartásból történő kiesése a családi életvitel alapjait veszélyezteti e rétegben. Ilyenkor az egészséges gyerekekre is több teher hárul a családi munkamegosztásból, házimunkából, miközben még kevesebb figyelemben részesülnek, s még tovább romlanak felzárkózási, kibontakozási esélyeik.

A gyerekek családi munkamegosztási szerepe e hátrányos helyzetű családokban az átlagostól eltérően alakul. A gyerekek háztartási munkája nemcsak a munkára szoktatás, a szocializáció eszköze, hanem gyakran a kényszer szülte tevékenység, amely sokszor a tanulást szorítja háttérbe. Munkájuknak helye, szerepe van a család gazdálkodásában, jövedelemszerkezetében a gyermekek nemétől, képességeitől, készségeitől, fizikai állapotától függően. E családokban nemcsak a gyerekek után járó családellátások, szociális segélyek, hanem a gyerekek különböző típusú, szezonális vagy alkalmi kereseti lehetőségei is részét képezik a családi jövedelemnek. Főként faluhelyen jellemző, hogy a gyerekek már iskolás korukban nemcsak a saját családi gazdaságban vesznek részt gyümölcszedésben, dohányfüzésben, hanem a szülőkkel együtt járnak napszámba vagy gombászni, erdei gyümölcsöt gyűjteni. A városi gyerekek főként a háztartásban való segítséggel, a kisebbekre vigyázással, a betegek, idősek gondozásával és a nyári szünetben vállalt idénymunkákkal vesznek részt a családi munkamegosztásban.

A gyerekek perspektíváit és jövőbeni lehetőségeik megítélését illetően is találtunk különbségeket a városi és falusi családok között. Kis településeken a gyermekek jövőbeli munkalehetőségei annyira korlátozottak, hogy a szülők helyben – sem iskoláztatással, sem anélkül – nem is látnak boldogulási lehetőséget számukra. A másutt elképzelt jövő érdekében leginkább szakmunkás-bizonyítványt szánnak gyermekeiknek. A továbbtanulás fontosságát átérző szülők azonban komoly anyagi áldozatokra és emberi erőfeszítésekre kényszerülnek szűkös körülményeik közepette. Városokban a szülők inkább vannak tisztában az iskoláztatás előnyeivel, mint a falvakban, hiszen a nagyobb településeken több és jobban látható a magasabb, netán felsőfokú

végzettséget igénylő munkalehetőség. Ugyanakkor az iskolák is elérhetőbbek, a családi munkamegosztás sem borul fel a nagyobb gyerekek elköltöztetésével, iskolába ingázásával.

E családok gyermekeinek sűrű iskolai kudarcai, aggasztó egészségi állapota és képességeik kibontakoztatásának korlátjai közepette a szülők sorsa kezd újraformálódni a gyermekekében. A ház körüli és a háztartásban, valamint azon kívül végzett idény- és alkalmi munkák nemcsak munkára nevelnek – mint az átlagos vagy annál jobb helyzetű családokban –, hanem a kedvezőtlen munkaerő-piaci körülményekhez való alkalmazkodás szülői mintáját adják át a gyerekeknek. Más jövőkép, tanulással elérhető felemelkedési modell hiányában viszont a rendszertelen munkákra és szociális ellátásokra épülő hátrányos társadalmi helyzet termelődik így újjá a gyerekek életében.

A gyereknevelés terhei⁵

A gyerekek jelenével, jövőjével kapcsolatos gondok miatt szinte minden felkeresett család súlyos aggodalmakat fogalmazott meg. A gyerekneveléssel kapcsolatos terheik és nehézségeik között nemcsak a gyereknevelés anyagi igényeinek kielégítetlenségéről vallottak, hanem azokról a családi, szülői erőfeszítésekről is, amelyekkel a szűkös körülmények és a megélhetés napi bizonytalanságai közepette, a kilátástalan és perspektíva nélküli helyzetekben is stabil érzelmi, pszichológiai hátteret próbálnak nyújtani gyermekeik egészséges fejlődéséhez. E törekvések nagy fizikai és még nagyobb idegi igénybevételt jelentenek a rendszertelen és alkalmi munkákkal, a sok házimunkával, a rendszertelenül érkező jövedelmek beosztásával leterhelt szülőknek. A gyerekek jövője miatti aggodalom elkeseredést és önvádat vált ki sok szülőből, s ez sem kedvez a neveléshez szükséges energiáknak, pozitív szülőképpnek. Falun és városon egyaránt találkoztunk olyan esetekkel, amikor a nehéz körülmények megerősítették a család összetartását, de voltak olyanok is, ahol a mindennapi nehézségek állandósították a családi veszekedéseket és a gyerekekre is károsan ható feszültséget. Ebben a rétegben pedig a válások különösen súlyos egzisztenciális veszélyekkel járnak, a lakások nehezen oszthatók fel, és a csonka családok könnyen fedél nélkül maradnak, a gyerektartás nehezen behajtható, a szülőkkel együtt a gyerekek is kiszolgáltatottakká válnak a családjogi ügyek intézésben.

A gyermekek bizonytalanságát gyakran a családok biztonságra, stabil jövedelemre, állandó munkahelyre irányuló törekvései is csak növelik. Az egyik településről a másikra történő költözködések, melyekre munkahely reményében vagy az olcsóbb lakhatás és életvitel érdekében szánják rá magukat a családok, iskolától, baráti, rokoni szálaktól vágják el a gyerekeket.

Ahogy a rendszeres munka hiányában elégtelen jövedelmek miatt a nevelés szorító anyagi körülményeinek enyhítésére a szociális ellátások és segélyek társadalmi védőhálójába kapaszkodnak a családok, úgy a gyereknevelés emberi, lelki terheit is próbálják megosztani, elsősorban más családtagokkal, de gyakran a szociális intézményekkel, egyházi és karitatív szervezetekkel vagy az iskolával. Az idősebb testvé-

⁵ Bővebben ld. Leiner József 2002.

rek, a nagyszülők, a távolabbi rokonok a tanulásban, a szabadidős, szünidei programokban, a nyári szünet eltöltésében (merthogy a „nyaralás” szót e társadalmi réteg gyerekeiről szólva csak ritkán használhatjuk), betegség esetén az ápolásban játszanak sokszor nélkülözhetetlen szerepet. Olyan civil szervezetek, mint a nagycsaládosoké, vagy az egyházi intézmények a gyerekek kulturális, szabadidős programjaihoz, erkölcsi neveléséhez nyújtanak segítséget. Akkor, amikor a piaci teljesítmény és az anyagiak válnak értékmérőkké, e szervezetek több esetben is képesnek mutatkoztak arra, hogy szolidaritásukkal, normáikon keresztül erősítsék a gyerekekben az önbecsülést, családjuk, szüleik erőfeszítéseinek tiszteletét.

Az iskolák részben az iskoláztatás egyes anyagi terheinek, részben pedig a tanulási problémáknak a leküzdésében tudják támogatni e családokat. Míg azonban az iskolai tanszer vagy étkezési támogatásokra törvény vagy önkormányzati szabályozás kötelezi az iskolákat, a túlterhelt pedagógusok energiáiból ritkábban jut a hátrányos helyzetű gyerekek tanulási, nevelési, beilleszkedési zavaraihoz való önkéntes foglalkozásra.

Betegségek, balesetek, válás, újabb családtag munkanélkülisége, a rendszertelen jövedelmek tartós pangása, iskolai, nevelési problémák esetén a család összetételétől és a település típusától, az ottani hagyományoktól, szociális, karitatív intézményeitől függően másként és másmilyen szolidarisztikus rendszerekhez tudnak fordulni a szülők. Az egymáshoz közel lakó családokban könnyebben tudják átvállalni a segítő és nevelő funkciókat, kisebb települések áttekinthető emberi kapcsolataiban jobban kedveznek szívességi, kölcsönösségi támogató rendszerek. A városokban viszont a könnyebben elérhető családsegítők, szociális munkások, gyámügyesek, gyerekjóléti szolgálatok támogatásával tudnak krízishelyzeteket leküzdeni ezek a családok. A családi gazdálkodás kényszere is növelheti az összetartást, és racionálissá teheti a váratlan családi többletterhek rugalmas megosztását. Több család esetében volt tapasztalható, hogy egyházuk révén integrálódtak olyan tágabb közösségbe, amely társadalmi státust és támogatást nyújtott a több gyerek kedvéért vállalt szegénységben.

A gyerekintézmények, óvodák, bölcsődék elsősorban a munkavállalás és a gyereknevelés igényei közti hidat jelentik a szülők, és elsősorban az anyák számára. Kistelepüléseken azonban munkarendjük nehezen illeszkedik a munkaidőt még a munkahelyre járás időigényével is meghosszabbító munkalehetőségekhez, miközben költségeik is magasak a többnyire képzetlen vagy betanított munkát végző anyák által elérhető keresetekhez képest. Így munkavállalás esetén a nők családi segítségre szorulnak, vagy marad a gyerekek ellátása-nevelése mellett végezhető házi, háztáji, otthoni alkalmi munka az anyák számára.

A nők helyzete a hátrányos helyzetű családokban⁶

Mivel a felkeresett családok szinte mindegyikében a munkanélküliséggel és az inaktivitással összefüggő jövedelemhiányokból fakadt a társadalmi és települési hátrányok leküzdhetetlensége (vagy maguk e hátrányok is a munkaerőpiacról való kihullással kezdtek halmozódni), majdnem általános volt az is, hogy a családok nő tagjai,

⁶ Bővebben: Dögei Ilona 2002.

a gyermekes anyák gyermekgondozási segélyt, gyereknevelési támogatást kaptak, vagy inaktívként – a munkahelykeresést feladva vagy bele se kezdve – háztartásbeliek voltak. Találkoztunk olyanokkal is, akik egészségi problémákkal küzdve rokkantsági járadékot kaptak. Életükben a központi helyet a család és a gyerekek körüli teendők foglalják el. Nehézségeik, megpróbáltatásaik nagy része tehát a családi élet szervezésével, a család összetartásával, az életvitel, a háztartás szervezésével, a gyerekek nevelésével függenek össze. Szerepeik a hagyományos női szerepek, sikereik és kudarcaik is a családi élettel kapcsolatosak. Siker a család összetartása, ellátása a szűkös anyagiak mellett, a takarékos gazdálkodás a munka- és szociális jövedelmekkel, a gyerekek egészsége, az idők ápolása, a férj támogatása a bizonytalan és rendszertelen munkák ellátásában. Kudarccal viszont a család felbomlása, a válás, az egészségi problémák megoldatlansága, a devianciák – alkoholizmus, bűnözés, csavargás – megjelenése a családban, az eladósodás.

A munkavállalási lehetőségek hiánya falun és városon egyaránt sújtja a nőket, s e családok női tagjai reálisan látják is munkaerő-piaci lehetőségeik korlátozott voltát. A családi idő- és munkamegosztás szorossága mellett, a távolsággal, a munkába járás időigényével és költségeivel, valamint a számukra elérhető munkahelyek alacsony kereseteivel kalkulálva, az egyenleg ritkán kedvez a munkavállalásnak. Ugyanakkor városon és falun is azt tapasztaltuk, hogy a nők nem mondanak le teljesen a jövedelemszerzési lehetőségekről. A családi esettanulmányok azt jelzik viszont, hogy a falvakban élő hátrányos helyzetű családok női tagjainak több lehetőségük van olyan alkalmi jövedelemszerző tevékenységekre, otthoni, háztáji munkákra, állattartásra, amelyek háztartásukkal, gyerekeik nevelésével óriási erőfeszítésekkel ugyan, de összeegyeztethetők. Városokban úgy tapasztaltuk, hogy a hátrányos helyzetű gyermekes nők inkább folyamodnak külső segítséghez családjuk ellátása, segélyek, természetbeni juttatások érdekében. Nekik kevesebb a lehetőségük arra, hogy a háztartás és a gyereknevelés mellett a maguk jövedelemkiegészítő tevékenységeit megszervezzék. Ha vannak is alkalmi és feketén végzett munkáik – takarítás, betegek, idősök gondozása – vagy akár a segélyek megszerzéséhez kötelezően végzendő közhasznú munkáik, ezek majdnem olyan időigénnyel és az otthonról való távolságban végezhetők csak, miként a formális és legalis munkák, úgy, hogy mellettük családi teendőikben gyerekintézményt vagy családi támogatást kell igénybe venniük (ami viszont kiadás és újabb teher a családnak).

Az iskoláztatás és a családok támogatása a foglalkoztathatóság érdekében – következtetések, javaslatok

A családi esettanulmányok és azok különböző témák köré csoportosított elemzései a társadalmi átalakulással és a gazdasági struktúraváltással előállt foglalkoztatási helyzetre vezetnek vissza az egyes családok hátrányos helyzetbe sodródását és társadalmi hátrányaik társulását. A munkanélküliség csökkenésének mutatói sem feleltethetők, hogy a munkaerőpiacról jelentős társadalmi csoportok – fiatalok, nők, idősebb középkorúak, romák, kistelepüléseken élők, egészségkárosultak – maradnak tartósan távol az inaktivitás, a háztartásbeliség státusában. A foglalkoztatáspolitikai, a munkaerő-piaci intézmények úgynevezett aktivizáló eszközei, a képzés, a munka-

helyteremtés és a vállalkozások támogatása vagy a közhasznú munkák rendszere sem tudták e réteget tartósan visszavezetni a munkaerőpiacra.

Az alacsony képzettséggel, munkahelyi gyakorlat, piaci ismeretek és vállalkozói kapcsolatok nélkül, települési hátrányokkal és a családalapítás, gyereknevelés terheivel a munkaerőpiacra kilépő rétegek a számukra esetleg elérhető munkahelyek alacsony béréi – és tegyük hozzá piaci bizonytalanságai –, valamint az alkalmi, rendszertelen munkákkal elérhető, de szociális jövedelmekkel – ellátásokkal, segélyekkel – kiegészített megélhetési lehetőségek között záródnak be a „csapdába”. A számukra bizonytalan munkahelyek és az alacsony bérek sem tudják a tartós felemelkedés perspektíváját kínálni, miközben családi gazdálkodási, többletjövedelem szerzési, megtakarítási lehetőségeket sem tudnak kiépíteni, és az otthoni gyereknevelés biztonságát is föladják, vagy föladni vélik. Az alkalmi, fekete-, idény- és közhasznú munkák rendszerét ezért jobban összeegyeztethetőnek tartják a családi munka- és szerepmegosztással, az ebben rejlő megtakarítási tartalékok kihasználásával, a gyereknevelés terheivel, valamint a szociális jövedelmek igényelhetőségével, mint a formális foglalkoztatás vállalását. Rövid távon a napi életvitel nehézségeinek leküzdésében ez az utóbbi rendszer sokszor reálisabbnak és paradox módon megbízhatóbbnak és stabilabbnak is mutatkozik, mint a formális és hivatalos foglalkoztatásba való belépés. E réteg számára a napi életvitel nehézségeinek leküzdéséhez így elérhető többletjövedelmek, a rendszertelen munkákra megmozdítható családi energiák, a munka- és időmegosztásra épülő családi gazdálkodás, a különböző jövedelmekre, valamint szociális bevételekre épülő rendszer – nagy fegyellemmel és erőfeszítésekkel működtetve – még családi vállalkozások alapjait is jelentheti.

Ez a családi munka- és szerepmegosztás, a napi életvitelnek ez a rendszere azonban hosszabb távon számos veszélynek van kitéve. Piaci instabilitás, a rendszertelen munkavállalásban elkerülhetetlen, tartósabb jövedelemkiesés, egészségi problémák, családi feszültségek, érzelmi válságok sok esetben szétfeszítik a rendszert, veszélybe sodorják a napi életvitelt, a lakhatást, a gyerekek jövőjét. A belőle való kiemelkedés a legtöbb család számára illúzió marad. Ez a rendszer – miközben fenntartja a családot – egyúttal tartósítja is a legtöbb szülő számára a kijutás akadályait, a gyerekeknek nyújtott minták és esélyek hiányában pedig újra is termeli a hátrányos társadalmi helyzetet.

A kutatás alapján megfogalmazható javaslatok ezért főként a munkahelyteremtés és e réteg foglalkoztathatóságának elősegítésére kell hogy irányuljanak. Ezek között a foglalkoztatásbővítés legkülönbözőbb eszközeire, a családi munkamegosztáshoz jobban alkalmazkodó foglalkoztatási formák elterjesztésére, a családi vállalkozások támogatására éppen úgy szükség van, mint az iskola és szakképzési rendszer olyan differenciált fejlesztésére, amely a kistelepüléseken lakó és hátrányos szociális környezetben élők és gyerekeik felzárkózását, kibontakozását, képességeik, készségeik, tehetségük kihasználását is képes biztosítani.

E célok érdekében az iskolák és e családok egyaránt támogatásra szorulnak. Az olcsó vagy kedvezményes tankönyv- és tanszerellátás, a nyelvtanulási lehetőségek, az informatikai eszközök használatának megnyitása az iskolákon keresztül, és a lehetőségek igénybevételenek ösztönzése a gyerekes családoknál részben anyagi ráfordításon múlnak, de a pedagógusok, szociális szakemberek fokozott odafigyelését is megkívánják.

A szociális és gyermekintézmények, civil és karitatív szervezetek megerősítése, elérhetőségük javítása kistelepüléseken szintén elengedhetetlen látszik az egészségi, idősgondozási, nevelési, lakhatási gondok és az ezekkel összefüggő feszültségekből kialakuló családi krízishelyzetek leküzdésében is. A hátrányos társadalmi helyzettel való küzdelemben e családok megerősítése éppoly súlyú társadalmi feladat, mint munkahely teremtése számukra.

Irodalom

- Csák Róbert (2002): Lakókörnyezet, lakásviszonyok hátrányos helyzetű családoknál. In: *Simonyi 2002*
- Dögei Ilona (2002): Kistelepüléseken és városokban élő hátrányos helyzetű nők. In: *Simonyi 2002*
- Leiner József (2002): A gyereknevelés terhei és megoszlásuk. In: *Simonyi 2002*
- Orsovai Szilvia (2002): Családi munka- és időmegosztási rendszerek. In: *Simonyi 2002*
- Simonyi Ágnes (szerk.) (2001): *11 falu 55 család*. Budapest: Struktúra Kiadó
- Simonyi Ágnes (szerk.) (2002): *Fennmaradni, megkapaszkodni – családok peremhelyzetben*. Budapest: UNDP-KSH
- Siomos Angéla (2002): Hátrányos helyzetű családokban élő gyermekek nehézségei és perspektívái. In: *Simonyi 2002*

A SZÜKÖS ÖREGSÉG: AZ IDŐSEK JÖVEDELMI HELYZETE A KILENCVENES ÉVEKBEN

Bevezetés

Ebben a tanulmányban az idősök jövedelmi helyzetének változását vizsgáljuk a kilencvenes évek folyamán. Különösképpen a szegénység alakulásának a vizsgálatára helyezzük a hangsúlyt, elsősorban a jövedelmi helyzet alapján azonosítva a szegényeket, de vizsgáljuk a társadalmi helyzetre vonatkozó „szubjektív” véleményeket is. Legtöbbször az aktív korúak csoportjához viszonyítjuk az idősök helyzetét, illetve annak változását, mert feltételezhető, hogy a kilencvenes évek első felére jellemző gazdasági recesszió, illetve a második felében végbement gazdasági növekedés hatása eltérő lesz e két népességcsoport esetében. Az aktív korúak jövedelmi helyzetére értelemszerűen nagyobb hatása van a munkaerő-piaci folyamatoknak, mint az idős-korúak csoportjára, amelynek fő jövedelemforrása a társadalombiztosítási nyugdíj.

Az elemzés a TÁRKI és a BKE közös *Magyar Háztartás Panel* kutatásának és a TÁRKI *Háztartás Monitor* vizsgálatainak¹ adataira támaszkodik. Az elmúlt évtized során több, az idősök helyzetével foglalkozó tanulmány is napvilágot látott (ld. pl. Hancock–Pudney 1997; Ferge 1999; Spéder 2000), amelyek egy része a Központi Statisztikai Hivatal, másik része a TÁRKI háztartás-vizsgálatait használta. Ezek a tanulmányok azonban csak a kilencvenes évek közepéig követik az idősök helyzetének alakulását, itt lehetőségünk van arra, hogy a legutóbbi évek eredményeivel egészítsük ki a tanulmányok által felvázolt képet.

Jövedelmi helyzet alakulása az idősök körében

Szegénység az időskorúak körében

Vizsgálatunkban az időskorú népesség a 60 évnél idősebb személyeket jelenti, míg az aktív korú csoport a 18 és 60 közötti életkorúakat. Jövedelmen az időskorúak jövedelmi helyzetének elemzésekor az éves nettó, rendelkezésre álló háztartási jöve-

¹ A Magyar Háztartás Panel 1992-től hat éven keresztül követte az induláskor 2000 háztartásból álló mintát. Minden évben részletesen felmérésre került a háztartások jövedelmi, munkaerő-piaci helyzete, valamint adatokat gyűjtöttek a háztartások fogyasztási jellemzőiről, lakáshelyzetéről, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságáról és gazdasági várakozásaikról. A Háztartás Monitor felvétel 1998-tól a Panelhez hasonló mintanagysággal és kérdőívvel, de keresztmetszeti mintán vizsgálja a háztartások jóléti helyzetét.

delmet értjük.² A háztartási jövedelem egy fogyasztási egységre jutó értékét minden háztartástaghoz hozzárendeltük.³ Először a szegénység relatív koncepcióját fogjuk alkalmazni, tehát szegényeknek a társadalom többi tagjához képest kevés erőforrással ellátott egyéneket fogjuk tekinteni. A legkönnyebben értelmezhető szegénységi mérőszám a szegénységi ráta, amely a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkezők arányát fejezi ki. Az *1. a és 1. b ábrák* a szegénységi küszöb három lehetséges definíciója (a teljes minta alapján definiált alsó kvintilis⁴, illetve medián-jövedelem 60%-a és 50%-a) mellett mutatja a szegénységi ráta alakulását a kilencvenes években az idős korúak és az aktív korú népesség esetében külön-külön.

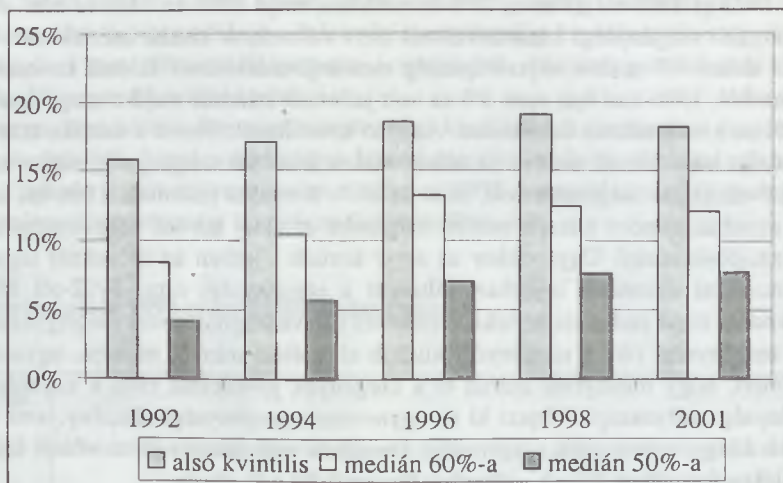
² A kutatásokban használt jövedelem fogalom magában foglalja a munkajövedelmeket, vállalkozói jövedelmeket, tőke- és transzferjövedelmeket egyaránt, valamint a saját fogyasztás céljaira történő mezőgazdasági termelésből származó jövedelmeket, ugyanakkor nem terjed ki az olyan nem monetáris jövedelmekre, mint a lakásukban tulajdonosként lakók lakbére vagy az ingyenes oktatás, ill. egészségügyi ellátás igénybe vétele. Egy másik jelentős mérési probléma, hogy az aktív korúaknál nagyobb a jövedelmek „alulmérésének” valószínűsége. Az időseknek legtöbbször csak egy forrásból, nyugdíjból származik jövedelmük, míg egy aktív korú háztartásban többféle, egy éven belül akár többször is változó forrásból, összesen származnak jövedelmek, ezeket nehezebb pontosan felidézni, bizonyos jövedelemtípusokról pedig nem is szeretnek beszámolni az emberek. Ez természetesen alapvetően befolyásolja eredményeink érvényességét. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a jövedelmek mérésének eltérő mértékű pontossága csak abban az esetben félrevezető a változások „irányának” megállapításánál, amennyiben az maga is változik a vizsgált periódus során. Másrészt mondandónk szempontjából lényegesebbek a jövedelemeloszlás alsó 40%-ában játszódó folyamatok. Megkockáztatjuk, hogy a jövedelmek alulmérésének problémája kevésbé jelentős az eloszlásnak ebben a részében.

³ Formálisan a fogyasztási egységre (ún. ekvivalens háztartástagra) vetített háztartási jövedelem számításának módja: $Y = I/S^e$, ahol Y a háztartási jövedelem, S a háztartás létszáma, e pedig a rugalmassági együttható (a súlyok számításánál használt rugalmassági együttható $e=0,73$).

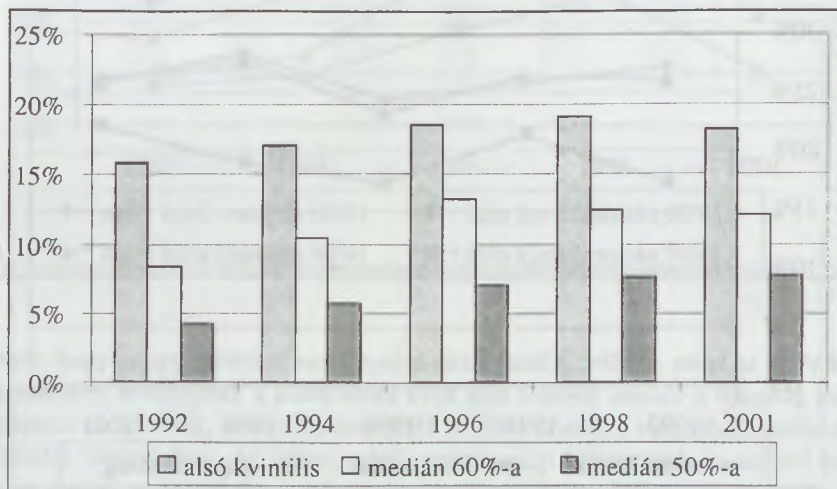
⁴ Kvintilisen jelen esetben annak statisztikai definícióját értjük. A kvintilisek tehát olyan jövedelemértékek, amelyek, ha a személyeket jövedelmük alapján növekvő sorrendbe állítjuk, öt egyenlő számosságú csoportra bontják a vizsgált sokaságot. Az alsó kvintilis például az a jövedelemérték, amelynél az egyének egyötöde alacsonyabb, négyötöde pedig magasabb jövedelemmel rendelkezik. Amikor az egyes kvintilisek által meghatározott jövedelmi csoportokról beszélünk, akkor a „jövedelmi ötöd” kifejezést használjuk.

1.a ábra

A szegények aránya az idősök között különböző szegénységi küszöböket alkalmazva

1.b ábra

A szegények aránya az aktív korúak között különböző szegénységi küszöböket alkalmazva

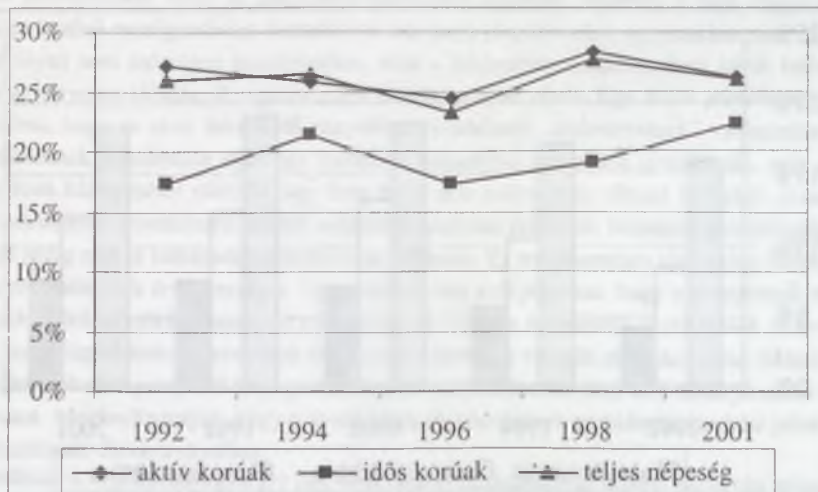

A szegények aránya az időskorú népességben a kilencvenes évek első felében csökken, 1998 és 2001 között pedig növekedett. Az alsó kvintilisnél meghúzott szegénységi küszöb mellett számított ráta mutatja a legnagyobb változékonyságot, értéke az 1992-es 28%-ról 1996-ra 12%-ra csökken, majd 2001-re 15%-ra nőtt. A legalacsonyabb szegénységi küszöbértéknél mért változások kisebb mértékűek: 1992-ben az idősek 4%-a élt a teljes népesség mediánjövedelmének felénél kevesebb jövedelemből, 1996-ban már csak 3%-ra volt jellemző mindez, majd a szegénységi ráta 2001-re kismértékben emelkedett. Az alsó kvintilisnél, illetve a medián 60%-ánál meghúzott küszöbérték mellett az időskorúakra jellemző szegénységi ráta a kilencvenes évek elején magasabb volt, mint az aktív korúakra jellemző, 1996-tól kezdődően azonban minden küszöb mellett magasabb az aktív korúak szegénységi rátája, mint az időskorúaké. Ugyanakkor az aktív korúak körében az időseknél tapasztalt tendenciákkal ellentétes irányban változott a szegénységi ráta: 1992-től 1996-ig emelkedett, majd pedig kismértékű csökkenés illetve stagnálás volt megfigyelhető.

A szegénységi ráta a szegénységi küszöb alatt élők arányát mutatja, ugyanakkor nem méri, hogy mennyivel marad el a szegények jövedelme ettől a küszöbtől. A szegénység „súlyosságát” fejezi ki az úgynevezett szegénységi résarány, ami a szegények átlagjövedelmének szegénységi küszöbtől való átlagos elmaradását fejezi ki százalékos formában. Ennek változását tüntettük fel a 2. ábrán.

2. ábra

A szegénységi résarány változása a kilencvenes évek során

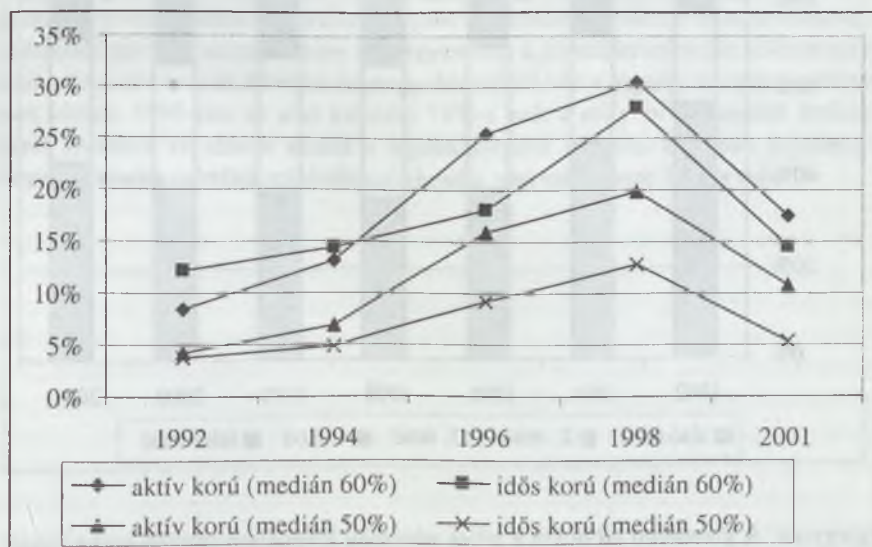
Megjegyzés: A szegénységi résarány az adott év mediánjövedelmének felénél meghúzott szegénységi küszöb mellett számítva.

Megállapítható, hogy az idősök között kisebb a szegénységi rés-arány értéke a teljes vizsgált időszakban, tehát átlagban a szegény idősök jövedelme kevésbé marad el a szegénységi küszöbtől, mint az aktív korú szegényeké. Az is látható, hogy mind az idősök, mind az aktív korúak között növekedett a szegénység „súlyossága” az elmúlt években, tehát bár a mediánjövedelem fele szegénységi küszöb mellett egyik rész-népességben sem változott lényegesen a szegények aránya, ugyanakkor a küszöb alatt levők lemaradása növekedett.

Amennyiben időben konstans szegénységi küszöböt alkalmazunk a szegénységi ráta számításánál, figyelemmel tudjuk kísérni a reáljövedelmek változásának hatását is. A 3. ábrán mutatott szegénységi rátákat az 1992-es mediánérték⁵ függvényében meghatározott szegénységi küszöb mellett számítottuk.

3. ábra

Szegénységi ráták 1992-es mediánjövedelem alapján

Látható, hogy az így számított szegénységi ráták mind az idősök, mind az aktív korúak esetében növekednek a kilencvenes évek első felében, amikor a lakosság reáljövedelmei csökkentek, és csökkennek 1998 és 2001 között, a meginduló gazdasági növekedés időszakában. Az idősök relatív szegénységi helyzetének az évtized első felében történő javulását is tetten lehet érni az ábrán, hiszen látható, hogy az idősök között lassabban emelkedik a szegénységi ráta 1992 és 1998 között.

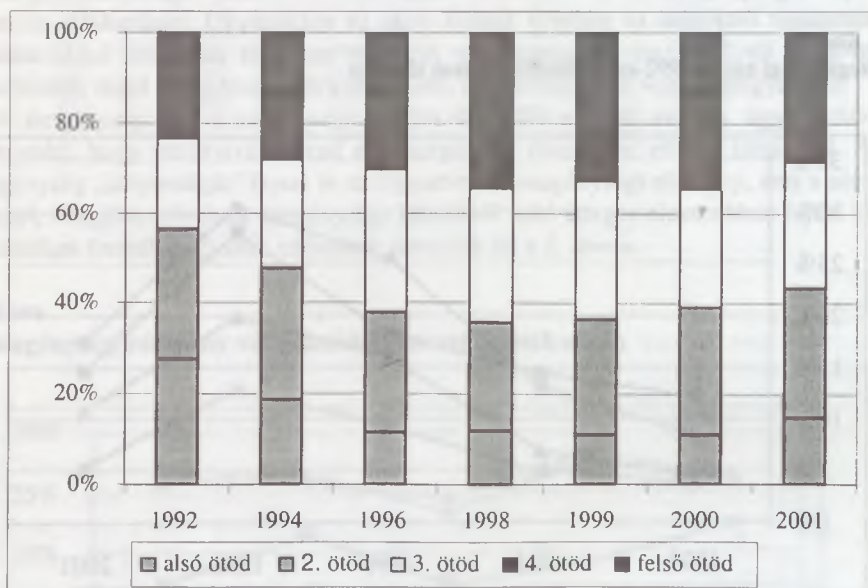
⁵ 1992-ben a teljes mintára számított medián értéke 2001-es árakon évi 615.629 Ft, ami 51.302 Ft-ot jelent havonta fogyasztási egységenként. A medián 60%-ánál meghúzott szegénységi küszöb mellett szegénynek tekintünk tehát egy egyszemélyes idős háztartást 30.781 Ft nettó havi jövedelem alatt, egy két idősből álló háztartást pedig 51.055 Ft nettó havi jövedelem alatt.

Az idők helye a jövedelemeloszlásban

Láthattuk tehát, hogy az idők között a szegények, a jövedelemeloszlás legalján levők aránya a kilencvenes évek első felében, a gazdasági recesszió éveiben csökkent, az évtized második felében 1998-tól, a gazdasági fellendülés éveiben viszont növekedett, míg az aktív korúak között ellentétes folyamat figyelhető meg. Kérdés, hogy a jövedelemeloszlás más részein hogyan változott az idők helyzete. A 4. ábrán azt tüntettük fel, hogy az idők hányad része tartozik az egyes jövedelmi ötödökbe.⁶

4. ábra

Az egyes jövedelmi ötödökbe esők aránya az idők között

Megjegyzés: A jövedelmi ötödöket a teljes népesség jövedelem szerinti sorba rendezésével kaptuk.

Látható, hogy az idők között a második jövedelmi ötödbe esők aránya az egész időszakban nagyobb, mint húsz százalék, tehát – a szokásos relatív szegénységi küszöbök mellett – szegénynek nem tekinthető, de egyértelműen a jövedelemeloszlás alsó felébe tartozók felülreprezentáltak az idők között. A alsó két ötödbe tartozók aránya egyébként 1992 és 1996 között jelentősen, 56%-ról 38%-ra csökken, majd az évtized második felében, ha kisebb mértékben is, de emelkedik. A felső két ötödbe tartozó idők arányának változása ezzel ellentétes irányú, az évtized első felében

⁶ A jövedelmi ötödök itt a teljes népesség jövedelem szerinti sorba rendezésével kapott jövedelmi ötödök.

24%-ról 35%-ra nő, majd később stagnál, 2001-re pedig 29%-ra csökken. De még az évtized első felében tapasztalt növekedés mellett is a felső két ötödbe (és különösen a legfelsőbe) tartozók alulreprezentáltak az idősek között. Tehát a jövedelemeloszlás egészére jellemző, hogy az idősek relatív helyzete javult az évtized első felében, és romlott az 1997–1998 utáni időszakban. Mindezek mellett jövedelmi helyzetük az „átlagosnál” rosszabb, 2001-ben átlagjövedelmük 18%-kal (mediánjövedelmük 15%-kal) marad el az aktív korúakétól, és a 15% szegény mellett az idősek nagyobb része (56%-a) a 2. és 3. kvintilisbe tartozik.

A relatív helyzet változása a népesség szerkezetében bekövetkezett változások mellett⁷ az egyes társadalmi csoportok eltérő jövedelemdinamikájának következménye. Ennek vizsgálatára a következőkben azt elemezzük, hogy hogyan alakult az időskorúak, illetve aktív korúak jövedelmének reálértéke a jövedelmek eloszlásának különböző részein. Az 1. táblázat mutatja be, hogy az aktívak és az idősek jövedelemeloszlásainak kvintilisei hogyan alakultak az elmúlt évtizedben. 1992 és 1996 között, a reáljövedelmek általános csökkenésének időszakában az aktív korúak mediánjövedelmének reálértéke nagyobb mértékben csökkent, mint az időseké. A csökkenés mértéke azonban nem volt egyenletes a jövedelemeloszlás különböző részein. Az aktív korúak körében legnagyobb mértékben a legalsó kvintilis reálértéke esett vissza: 1996-ban az alsó kvintilis 71%-a volt a négy évvel azelőtti értéknek. Ezzel szemben az idősek között a legalacsonyabb kvintilis esetében figyelhetjük meg a legkisebb mértékű reálérték-csökkenést, ami mindössze 9%-os volt.

⁷ Demográfiai változások is okozhatják a népességcsoportok relatív jövedelmi helyzetének változását. Valamelyest növekedett az idős korcsoport részaránya a teljes népességben, ill. a 18 év alatti gyermekekhez képest, ami megváltoztatja az egyes jövedelmi ötödök népességcsoportok szerinti megoszlását.

1. táblázat

Kvintilisek, átlag és medián reálértékének változása aktív korúak és időskorúak között a megelőző időszakhoz viszonyítva, százalék

		1996 (1992-es kvintilisekhez viszonyítva)		1998 (1996-os kvintilisekhez viszonyítva)		2001 (1998-as kvintilisekhez viszonyítva)	
		Aktív korú	Idős- korú	Aktív korú	Idős- korú	Aktív korú	Idős- korú
1. kvintilis		71	91	92	92	124	113
2. kvintilis		76	90	90	92	125	115
3. kvintilis		77	88	90	94	128	114
4. kvintilis		80	85	89	94	129	116
Átlag (Ft)		517077	467234	465443	434843	591766	500671
Medián (Ft)		600884	517946	531956	476122	679290	559323

Forrás: 1992, 1996: MHP; 1998, 2001: Háztartás Monitor.

Megjegyzés: A kvintilisek a megfelelő rész népesség kvintilisei. A forint értékek 2001-es árral vannak kifejezve.

Az idők relatív helyzetének javulása tehát a kilencvenes évek első felében elsősorban úgy valósult meg, hogy az alacsony jövedelmű aktív korúak jövedelmi pozíciójában jelentősebb romlás következett be, mint az idősekében. A folyamat mögött az áll, hogy az évtized első felében a foglalkoztatottság jelentős mértékű csökkenése miatt egyre nőtt azon háztartások aránya, ahol egyik vagy esetleg minden kereső elvesztette munkahelyét, munkanélkülivé vagy gazdaságilag inaktívvá vált. Elsősorban ezeknek a háztartásoknak a jövedelmi helyzetében történt jelentős romlás magyarázhatja az aktív korúak között az alacsony jövedelmek nagymértékű csökkenését, illetve az idők között a relatív szegények arányának csökkenését. Emellett a nyugdíjjövedelmek egyenlőtlenségeit vizsgáló kutatások rámutatnak, hogy a nyugdíjak egyenlőtlensége csökkent a kilencvenes években, elsősorban azért, mert a nyugdíjemelések általában nagyobb mértékűek voltak az alacsony nyugdíjaknál, mint a magasaknál (Major–Martos 2000).

1998 és 2001 között mind az idők, mind az aktív korúak reáljövedelmei növekedtek. Az aktív korúak esetében a mediánjövedelem reálértéke 27%-kal emelkedett ebben az időszakban, az idők körében ennél alacsonyabb, 15%-os volt a növekedés. Mind az aktív korúaknál, mind az időskorúaknál gyorsabb volt a felső kvintilis növekedése, tehát valamelyest növekedtek az egyenlőtlenségek mindkét csoportban. Megállapíthatjuk azt is, hogy minden kvintilisnél nagyjából tíz százalékkal nagyobb növekedés ment végbe az aktív korúak körében. (Tehát míg 1992 és 1998 között az idők relatív helyzetének javulása főképpen a jövedelemeloszlás alján végbemenő folyamatok eredménye volt, addig 1998 után az eloszlás minden részén azonos mértékben romlott az idők helyzete.)

Jövedelmi különbségek az idősek csoportján belül

Ebben a részben arra a kérdésre keressük a választ, hogy mivel magyarázható az időskorúak jövedelmeinek szóródása. Láttuk, hogy az idősek körében kisebbek a jövedelmi egyenlőtlenségek, mint az aktív korúaknál, ugyanakkor a magas, illetve alacsony jövedelmű idősek között is jelentős különbségek vannak. Azt vizsgáljuk, hogy melyek azok az egyéni, illetve háztartási tulajdonságok, amelyek befolyásolják, hogy egy időskorú magasabb vagy alacsonyabb jövedelemmel rendelkezik. Öt ismérvet vizsgálunk: az időskorú személy nemét, életkorát, iskolai végzettségét, a háztartás típusát és a település típusát. A válaszadó utolsó foglalkozásának szerepét is vizsgálnunk kellene, mert részben ennek alapján kerül meghatározásra a nyugdíj összege. Sajnos a *Magyar Háztartás Panel* adatbázisában a nyugdíjasok utolsó foglalkozása nem került lekérdézésre, így ennek a változónak a szerepét nem tudjuk figyelembe venni. Az életkor azért lehet fontos tényező, mert az egyre fiatalabb életkori csoportok – a gazdaság és a termelékenység növekedése miatt – általában többet keresnek aktív korukban, és így átlagban magasabb nyugdíjakra jogosultak. Mivel azonban itt nem a személyi, hanem a háztartási jövedelmek eloszlását vizsgáljuk, a háztartás típusát is figyelembe kell venni. Nem mindegy, hogy az időskorú egyedül él, vagy népesebb háztartás tagja, és hogy a háztartásban van-e aktív személy stb.

Az ekvivalens háztartási jövedelmeket magyarázó regressziós modellel vizsgáltuk az egyes magyarázó változók szerepét, ennek eredményeit a 2. táblázat mutatja. Jelentős különbség látható az egyes változók magyarázó szerepében 1992 és 2001 között. A leginkább meglepő, hogy 1992-ben a regressziós modellben szereplő nem, életkor, iskolai végzettség, településtípus változók összesen az idősek jövedelmének szóródásából mindössze 5%-ot magyaráznak, míg 2001-ben 29%-ot. Az évtized elején csak két változó hatása szignifikáns: az aktív korúakkal egy háztartásban élő idősek, illetve a budapesti idősek jövedelmi helyzete kedvezőbb az átlagosnál a többi változó hatására kontrollálva. 2001-ben ezek mellett a hatások mellett kimutatható (*ceteris paribus*) az egyedülálló időseknek a többi háztartástípushoz képesti alacsonyabb jövedelme, az idősebb korosztályhoz (75-79 évesek, 80 éven felüliek) tartozók magasabb jövedelme, valamint a jövedelmek fokozatos növekedése az iskolai végzettség egyre magasabb szintjein.

Összességében tehát az egyedülálló idősek és az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők és a kistelepüléseken élők rendelkeznek általában alacsonyabb jövedelmekkel.

2. táblázat

Az idősök jövedelmeinek szóródását magyarázó regressziós modellek

	1992		2001	
	Regressziós együttható (10 000 Ft)	Az együttható- becslés sztenderd hibája	Regressziós együttható (10 000 Ft)	Az együttható- becslés sztenderd hibája
Függő változó: ekvivalens háztartási jövedelem (10 000 Ft)				
Konstans	11,03*	1,52	38,00*	2,45
Neme: férfi	0,85	1,08	0,65	1,54
Életkor: referenciakategória: 61–65 éves				
65–69 éves	1,37	1,39	3,16	2,09
70–74 éves	0,12	1,52	2,75	2,11
75–79 éves	–1,61	1,84	6,51*	2,35
80+ éves	–2,12	1,64	9,20*	2,53
Háztartástípus: referenciakategória: több idős/inaktív				
Egyedülálló	–1,57	1,31	–5,28*	1,79
Aktív felnőttel	7,41*	1,18	8,12*	1,72
Iskolai végzettség: referenciakategória: 1-7 osztály				
Általános iskola	–1,17	1,30	6,77*	1,93
Szakmunkás	–0,77	1,70	8,28*	2,33
Érettségi	1,85	1,86	18,54*	2,62
Diploma	3,56	2,17	39,47*	3,04
Településtípus: referenciakategória: falu, kisváros				
Megyeszékhely	1,31	1,16	1,76	1,63
Budapest	3,69*	1,49	16,46*	2,01
R2		0,05		0,29
N		1124		1175

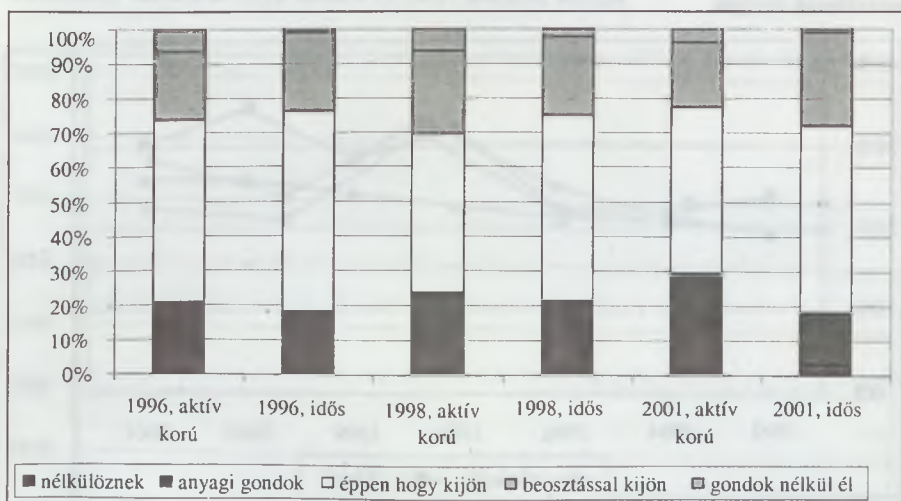
Megjegyzés: a 0,05-ös szignifikanciaszinten szignifikáns együtthatókat csillaggal jelöltük.

Jóléttel kapcsolatos szubjektív vélemények

A jövedelmi szegénység vizsgálata mellett érdemes a válaszadónak saját helyzetére vonatkozó „szubjektív” értékelését is vizsgálni. Megkértük a háztartási kérdőíveket kitöltő személyeket, hogy minősítsék életszínvonalukat a kérdőívben felsorolt lehetőségek közül választással. Az 5. ábra mutatja a válaszok időszerűak és aktív korúak közötti megoszlását.

5. ábra

Az anyagi helyzet megítélése

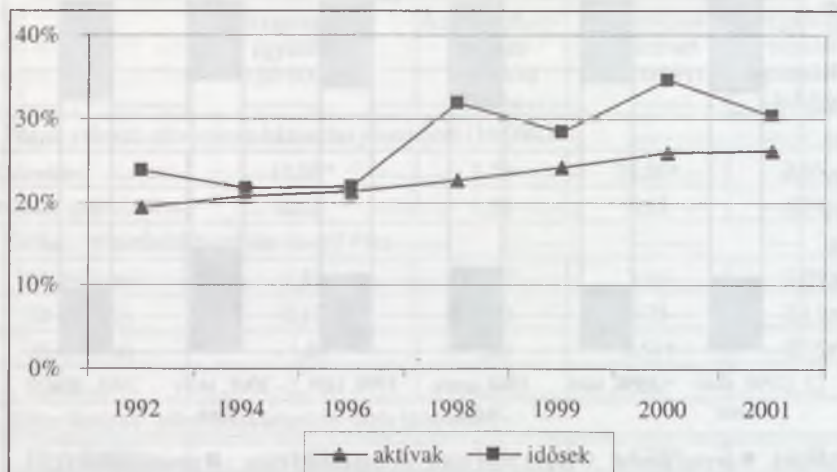

Az idősek között mintegy 3-5% válaszolja, hogy nélkülözés jellemzi háztartása anyagi helyzetét. Az aktív korúakra 1996-ban és 1998-ban jellemző 6% körüli arány ennél némileg magasabb, de 2001-re kiegyenlítődik ez a különbség. Az aktív korúak között nagyobb arányban válaszolják azt is, hogy hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak, míg az idősek között nagyobb arányban vannak, akik a középső, „éppen hogy kijönnék a havi jövedelemből” kategóriát választják. Ezek az eredmények összhangban vannak a jövedelmi adatok alapján levont következtetéssel, miszerint a szegények aránya magasabb az aktív korúak között.⁸ Ugyancsak összhangban van a jövedelemadatok alapján kialakult képpel, hogy az idősek között az 1998 utáni időszakban határozottan növekvő, és az aktív korúaknál nagyobb arányban válaszolják, hogy anyagi helyzetüket az ország lakosainak többségéhez viszonyítva rosszabbnak vagy sokkal rosszabbnak tartják. Az évtized első felében sokkal kisebb volt a különbség a két csoport válasza között (ld. 6. ábra).

⁸ Ugyanakkor a válaszok megoszlása nem mutatja, hogy a szegényeknél némileg jobb helyzetben, de közepesnél egyértelműen rosszabb jövedelmi helyzetben levők felülreprezentáltak volnának az idősek között. Ez minden bizonnyal annak a következménye, hogy a középső válaszkategóriát „túl sokan” választották, ami jelentős jövedelmi különbségeket fedhet el.

6. ábra

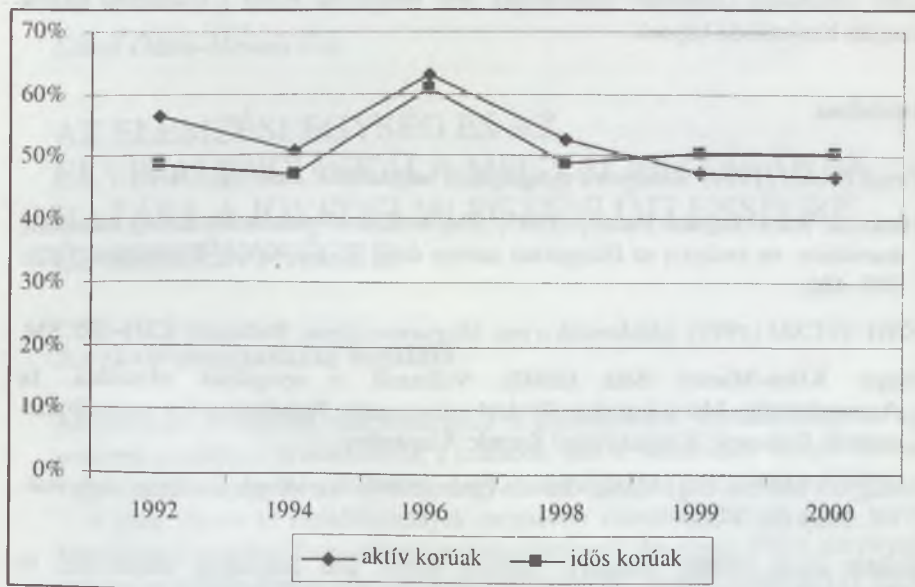
Akik helyzetüket az ország lakosainak többségéhez viszonyítva rosszabbnak vagy sokkal rosszabbnak tartják

Szintén megerősíti az aktív korúak és időskorúak relatív jövedelmi helyzetének alakulásáról a jövedelmi adatok alapján kialakult képet az anyagi helyzet időbeni alakulásának megítélése. Ahogy a 7. ábra is mutatja, az aktív korúak között nagyobb arányban voltak a kilencvenes évek első felében azok, akik családjuk anyagi helyzetét (öt fokú skálán) romlónak vagy jelentősen romlónak látták a kérdezést megelőző egy évben, 1999-től azonban az idősek körében magasabb ez az arány.

7. ábra

A családjuk anyagi helyzetének elmúlt évi alakulását romlónak /jelentősen romlónak tartók aránya idősek és aktív korúak között

Összességében tehát az anyagi helyzettel kapcsolatos vélekedések is megerősítik a jövedelmi adatok alapján kirajzolódó képet (vagy legalábbis annak nem mondanak ellent). Eszerint bár körükben a szegények aránya alacsonyabb, mint az aktív korúak körében, az idősek anyagi helyzete a társadalom többégéhez képest általában rosszabb, és relatív jövedelmi helyzetük 1998 előtt inkább javult, míg azóta romlik az aktív korúakhoz képest.

Összegzés

A tanulmányban az időskorúak jövedelmi helyzetének a kilencvenes években történt változásait elemeztük, elsősorban az aktív korúak jövedelmeihez viszonyítva. 1998 és 2001 között a reáljövedelmek emelkedése mellett romlott az időskorú népesség relatív jövedelmi helyzete az aktív korú népességhez képest illetve a teljes népességen belül. Bár a szegények aránya alacsonyabb az időskorúak között, mint az aktív korúaknál, az idősek jelentős része a 2. és 3. jövedelmi kvintilisbe tartozik, tehát általában átlag (ill. medián) alatti a jövedelmi helyzetük. Az utóbbi három-négy évben tehát ellentétes irányú folyamat játszódik le ahhoz képest, amit a kilencvenes évek első felében megfigyelhettünk. Akkor ugyanis, ahogy más tanulmányok is megállapították (KSH-SZCSM 1999; Ferge 1999; Medgyesi-Sági-Szívós 1999; Spéder 2000), a gazdasági visszaesés idején az alacsony, de biztos jövedelmet jelentő társadalombiztosítási nyugdíj miatt az időseket nem érintette olyan nagymértékű jövedelemcsökkenés, mint például a munkájukat elvesztő rétegeket, ezáltal ebben az idő-

szakban relatív jövedelmi helyzetük a teljes népességhez viszonyítva javulni tudott. Megmutattuk azt is, hogy különösen az egyedülálló és az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező idősök jövedelmi helyzete nehéz, valamint hogy az anyagi helyzetre vonatkozó szubjektív vélemények sem mondanak ellent a jövedelmi adatok alapján kirajzolódó képnek.

Irodalom

Ferge Zsuzsa (1999): Reálisan a nyugdíjasok helyzetéről. *Esély* (6): 34–49.

Hancock, Ruth–Stephen Pudney (1997): The welfare of pensioners during economic transition: an analysis of Hungarian survey data. *Economics of Transition*, 5 (2): 395–426.

KSH–SZCSM (1999): *Időskorúak a mai Magyarországon*. Budapest: KSH–SZCSM

Major Klára–Martos Béla (2000): Változott a nyugdíjak eloszlása. In Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány

Medgyesi Márton–Sági Matild–Szívós Péter (1999): Az idősök jövedelmi helyzetéről. *Esély* (6): 3–33.

Spéder Zsolt (2000): Hungary: Getting Better and Becoming Dissimilar. In Stanovnik, T.–N. Stropnik, N.–Ch Prinz (eds.): *Well-Being of the Elderly. A Comparison Across Five European Countries*. Ashgate, 53–95.

Éltető Ödön–Havasi Éva

AZ ELEMZÉSI EGYSÉG ÉS AZ EKVIVALENCIASKÁLA MEGVÁLASZTÁSÁNAK HATÁSA A JÖVEDELMI EGYENLŐTLENSÉGRE ÉS SZEGÉNYSÉGRE

Az ekvivalenciaskála fogalma

Az emberek jövedelmét többféleképpen is elemezhetjük. Kiindulhatunk az egyes emberek személyes jövedelméből, a családok, illetve háztartások összjövedelméből vagy a családok egy főre, illetve egy fogyasztási egységre jutó jövedelméből is.

A jólét, illetve az életkörülmények megítélése szempontjából az egyes emberek személyes jövedelme önmagában nem meghatározó. Az egyén jóléte, tényleges jövedelmi pozíciója függ a vele közös háztartásban élő – azonos jövedelmi és fogyasztási egységet alkotó – többi családtag, illetve háztartástag jövedelmi viszonyaitól is.

Amennyiben a különböző családtípusokban élők megélhetési költségeinek kiszámítása, illetve életszínvonalának összehasonlítása esetében figyelembe akarjuk venni azt a tényt, hogy a háztartások kiadásainak egy része nem lineárisan növekszik a háztartás méretével, akkor az egy főre jutó jövedelem helyett az egy fogyasztási egységre jutó jövedelmet érdemes használni. Az ekvivalens jövedelem mérőszáma esetén a család méretének növekedésével a család tagjai csökkenő súllyal szerepelnek. Az ekvivalenciaskála tehát a különböző nagyságú és eltérő összetételű háztartásokban élő személyek jövedelmének és fogyasztásának összehasonlítására szolgáló viszonyszám. Ez a viszonyszám azt fejezi ki, hogy egy adott háztartás jövedelemin-fogyasztási szükséglete hányszorosa a referenciaháztartás hasonló szükségletének.

Sokféle, egyszerűbb és bonyolultabb ekvivalenciaskála használatos, melyek közül négy főbb típust szoktak megkülönböztetni: a *viselkedési*, a *parametrikus*, a *szubjektív* és a *szakértői* skálát. A gyakorlatban ez utóbbi használata a leggyakoribb. Természetesen nagyobb számban találunk vegyes típusokat is, melyek a tiszta típusok valamilyen kombinációját jelentik.

A nemzetközi gyakorlatban használt skálák mechanikus átvétele helyett a hazai viszonyokra érvényes ekvivalenciaskála kidolgozására lenne szükség.¹ Ez a gondolat már a hatvanas években megfogalmazódott, de a mai napig is aktuális. A Statisztikai

¹ Erre hívja fel a figyelmet már a hatvanas években Ferge Zsuzsa a Statisztikai Szemlében megjelent írásában, ahol kísérletet is tesz a skála empirikus meghatározására (ld. Ferge 1965).

Hivatalban sikerült egy empirikus alapokon nyugvó, reális ekvivalenciaskálát kialakítanunk, mely mindmáig az íróasztalfiókban hever, illetve néhány érdeklődő szakember olvashatott róla. Egy új skála bevezetése ugyanis sokoldalú szakmai és egyéb egyeztetést és konszenzust igényel. Mielőtt az ekvivalenciaskálák hatásait vizsgálnánk röviden, bemutatjuk a lineáris regressziós modell alapján kapott hazai ekvivalenciaértékeket.

A hazai ekvivalenciaskála és kapcsolata a leggyakrabban használt skálákkal

A számítás egy lineáris regressziós modellen alapul.

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \cdot t + \beta_2 \cdot k_1 + \beta_3 \cdot k_2$$

ahol:

Y = a háztartás folyó fogyasztási kiadása

t = a felnőttek száma a háztartásban

k_1 = a 8-14 éves gyermekek száma a háztartásban

k_2 = a 0-7 éves gyermekek száma a háztartásban

A számításokat a *Háztartási költségvetési felvétel* 1998. és 1999. évi éves adatállományából végeztük el. Az ezzel a függő változóval képzett regressziós modellt különböző rétegekre is alkalmaztuk, s végül a számítási eredményeket értékelve a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozók és az egyszemélyes háztartások elhagyása után adódó ekvivalenciaértékeket fogadtuk el. A paramétereket az 1. táblázat foglalja össze:

1. táblázat

A lineáris regressziós modell alapján nyert ekvivalencia-értékek

Első felnőtt λ_0	Többi felnőtt λ_1	8–14 éves gyerek λ_2	0–7 éves gyerek λ_3
1	0,673	0,560	0,513

Forrás: KSH, Háztartási költségvetési felvétel, 1999

A modell végső verziója számos hipotézis tesztelése és elvetése után született, melyekből itt csak némi ízelítővel szolgáltunk. Sem a lakásfenntartási kiadás nélküli, sem az élelmiszer-résarány alapján számolt paraméterek nem tűntek elfogadhatónak. Kísérletet tettünk logisztikus regressziós modellekkel is, de végül – az észet kollegák tapasztalatait is áttanulmányozva – a lineáris regressziós módszert fogadtuk el. A legtöbb modell mellőzi a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű rétegeket, mivel ezek fogyasztási szokásai lényegesen eltérhetnek az átlagostól. Mi is ezt tettük, s az így nyert paraméterek már ellentmondásmentesek, s a szakmai tapasztalatainkkal is egyezők.

Az ekvivalenciaskála próbálkozások sorozatának végeredménye. A módszer egzakt, bárki számára követhető és felülvizsgálható, de természetesen számos ponton a

hazai fogyasztási szokásokat, életszínvonalat illetően előfeltevésekkel él. Lényegét tekintve parametrikus módszer ugyan, de – az összes többi skála megalkotásához hasonlóan – szakértői becsléseket is tartalmaz.

Az ekvivalenciaskála megválasztása, használata bizonyos rétegeket előnyösebb helyzetbe hoz, míg mások számára érdeksérelmekkel jár. A nemzetközi összehasonlításokban pedig egyes országok nyerhetnek, míg mások veszíthetnek. A meglevő gyakorlat megváltoztatásához nemcsak szakmai, hanem politikai konszenzusra is szükség van, mind az országon belül, mind pedig a nemzetközi porondon. Ugyanakkor a skálák használatát illetően nem született konszenzus sem itthon, sem külföldön, még akkor sem, ha a nemzetközi összehasonlításokban szinte mechanikusan az OECD2-skálával számolnak. Ennek negatív hatásaival a következő fejezetben részletesen is foglalkozunk.

A következőkben a leggyakrabban használt skálák jövedelemeloszlásra, jövedelmi egyenlőtlenségekre, szegénységre gyakorolt hatását vizsgáljuk, bemutatva a mögöttük meghúzódó értékpreferenciákat is.

Az ekvivalenciaskálák hatása a jövedelemeloszlásra és a szegénységre

Az ekvivalenciaskála és a jövedelemeloszlás

Mindegyik ekvivalenciaskála a háztartás fogalmából indul ki, mivel a közös háztartásban élő személyek közös jövedelmi és fogyasztási egységet alkotnak. Egy adott háztartás tagjainak jóléte függ a benne élő többi háztartástag jólététől. A háztartás fogalma tehát nem azonos a család fogalmával. A háztartásban élők alkothatnak családot, de ez nem szükségszerű. Sőt az is gyakori eset, hogy több család egy közös háztartás tagja.

A fogyasztási egységek esetében azt is feltételezzük, hogy a javak a háztartáson belül egyenlő módon kerülnek elosztásra. Azaz a háztartáson belüli egyenlőtlenségek rejtve maradnak. Bár tudjuk, hogy a férfiak és nők, valamint a szülők és gyermekek generációi között lehetnek elosztási egyenlőtlenségek, ezek figyelembevétele nem valószínűsíthető.

Az ekvivalenciaskála megválasztásánál a két lehetséges szélső érték közül az egyik az, amikor minden személy azonos értéket, 1-et képvisel, a másik pólus pedig az, amikor a háztartás – taglétszámától függetlenül – mindig 1 egységet alkot. Az első esetben azt feltételezzük, hogy a háztartás minden egyes tagja azonos mértékben növeli a háztartás összkiadását, míg a második esetben abból indulunk ki, hogy a háztartások összkiadása független a taglétszámtól.

Minél magasabb egy ország életszínvonala annál inkább indokolt a taglétszámmal lineárisan változó skála helyett egy, a taglétszámtól kevésbé függő, degresszív skála alkalmazása. Egy olyan országban, ahol a háztartások összkiadásán belül az élelmiszerkiadások részaránya nagyon magas, ott egy taglétszámmal egyenletesen növekvő egységskála indokolt. Azon országokban azonban, ahol az összkiadás zömét a rezsiköltségek, a tartós beruházásokra költött összegek teszik ki, ott egy taglétszámtól kevésbé függő skálát lehet és érdemes alkalmazni.

Az elmondottakból az is következik, hogy az országok közötti korrekt összehasonlításokhoz különböző – minden egyes ország fejlettségi szintjének, fogyasztási szerkezetének megfelelő – nemzeti skálát kellene alkalmazni. A nemzetközi összehasonlíthatóság alapja – a mai gyakorlattal szöges ellentétben – nem az, hogy közös, nemzetek fölötti skálát használunk, hanem az, hogy figyelembe vesszük a nemzeti sajátosságokat, s ezt érvényesítjük az ekvivalenciaskála használatakor.

Kezdetben az OECD1-skála használata volt a legelterjedtebb, de napjainkban már az OECD2-skálát használják. Mindkét skála szakértői becslésen alapul, de parametrikus formában is felírható.

Az OECD1-skála esetében az első felnőtt 1, a további felnőtt 0,7 egységet, s a gyermekek 0,5 ekvivalenciaértéket képviselnek. Az OECD2-skála esetében az első felnőtt 1, a további felnőtt 0,5 egységet, s a gyermekek 0,3 ekvivalenciaértéket kapnak.

A magyar ekvivalenciaskála – végeredményét tekintve – sokban hasonlít az OECD1-skálához, de nagyon távol áll az Európai Unió országaiban használt OECD2-skálától. A lineáris regressziós modellből számított paraméterek a következők: az első felnőttre 1, a további felnőttre 0,7, a 8–14 éves gyerekekre 0,6 és a 1–7 évesekre 0,5.

Nézzük meg, hogy az egységskálák megválasztása hogyan hat a társadalom különböző csoportjainak, rétegeinek jövedelmi pozíciójára.

Az nyilvánvaló, hogy az egy főre jutó jövedelmet vagy fogyasztását alapul vevő számításokhoz képest az összes többi valamilyen mértékben leértékeli a növekvő taglétszámot és különösen a gyermekek szerepét a háztartásban. Az egy főre vetített jövedelmekhez képest az OECD-skálák és a magyar skála is előnyösebb pozíciót biztosít az egytagú, illetve a kisebb taglétszámú háztartásoknak, és jobb helyzetbe hozza a felnőtteket a gyerekekhez viszonyítva.

2. táblázat

A személyes nettó jövedelmek alapján képzett népességtizedek részesedése az összes személyes jövedelemből egy főre jutó jövedelem, magyar, OECD1 és OECD2 fogyasztási egység alapján számolva, 2000, százalék

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	Tized									
1 fő	3,9	5,8	6,8	7,7	8,6	9,4	10,4	11,7	13,7	22,1
Magyar	4,3	6,1	7,0	7,8	8,6	9,4	10,3	11,5	13,5	21,5
OECD1	4,1	6,0	6,9	7,8	8,5	9,4	10,3	11,6	13,5	21,8
OECD2	4,5	6,4	7,2	7,9	8,5	9,4	10,2	11,3	13,3	21,4

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

A jövedelemeloszlás esetében az egy főre jutó jövedelem alapján számított egyenlőtlenségi mutatók értékei a legmagasabbak, és az OECD2 alapján számítottak a legalacsonyabbak. A jelenleg leggyakrabban használt skála az összes többi skálához

képest felértékeli a jövedelmi (kiadási) egyenlőtlenségeket, az Európai Unió országaiiban használt és az Eurostat által is támogatott OECD2-skála pedig nyilvánvalóan alulértékeli.

3. táblázat

A főbb egyenlőtlenségi mutatók egy főre jutó jövedelem, OECD1 és OECD2 fogyasztási egység alapján számolva, 2000

	1 főre jutó jövedelem alapján	Magyar	OECD1	OECD2
		fogyasztási egység alapján		
A 10. és 1. decilis aránya	5,6	5,0	5,4	4,8
A 8. és 2. decilis aránya	2,0	1,9	1,9	1,8
Éltető–Frigyes-index, %	206	198	197	197
Robin Hood-index, %	17,9	16,8	17,2	16,2
Gini-mutató	0,2524	0,2372	0,2442	0,2287

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

A tizedik decilisbe (felső tizedbe) és az első decilisbe (alsó tizedbe) tartozók átlagjövedelmének egymáshoz viszonyított aránya az elemzések során kitüntetett szerephez jut. Minél nagyobb ez a számarány, annál egyenlőtlenebb a társadalom. Gyakran nemcsak a két szélső tized jövedelmét hasonlítják össze, hanem a közbülső jövedelmi tizedek jövedelmeit is, esetünkben a 8. és a 2. tizedét.

Az átlag feletti jövedelemből élők átlagjövedelmének az átlag alattiak százalékában kifejezett értékét nevezzük Éltető–Frigyes-indexnek.

A Robin Hood-index arra ad választ, hogy az átlag fölött élők jövedelméből mennyit kellene átcsoportosítani a szegényebbek javára ahhoz, hogy a teljes jövedelmi egyenlőség megvalósuljon.

A Gini-index a jövedelmi egyenlőtlenség legegyszerűbb szintetikus mutatója. A mutató neutrális jellegű, mert érzéketlen az egyenlőtlenség természetére, azaz növekedhet a gazdagok egyenlőtlenségének növekedése következtében úgy is, hogy a szegények egyenlőtlensége semmit sem változott.

4. táblázat

A különböző jövedelmi tizedekbe tartozó háztartások részaránya az egy főre jutó, a magyar, az OECD1 és OECD2 fogyasztási egységre jutó jövedelem alapján számolva, 2000, százalék

Jövedelmi tizedek	1 főre jutó jövedelem alapján	Magyar	OECD1	OECD2
		fogyasztási egység alapján		
1. tized	6,8	8,3	8,3	11,0
2. tized	7,6	9,6	9,8	11,7
3. tized	8,3	9,8	9,9	10,8
4. tized	9,2	10,7	10,6	10,2
5. tized	9,9	10,2	10,2	9,7
6. tized	10,7	10,2	10,2	9,5
7. tized	11,3	10,2	10,1	9,2
8. tized	11,6	10,3	10,1	9,1
9. tized	12,0	10,2	10,1	9,2
10. tized	12,6	10,8	10,7	9,6
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

Látványos és egyben elgondolkodtató különbségeket eredményez a különböző skálák használata a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmi tizedbe, illetve ötödbe tartozó háztartások arányát illetően. Egy főre jutó jövedelemmel számolva a háztartások 6,8%-a tartozik a legalacsonyabb jövedelmi tizedbe, míg a magyar, illetve az OECD1-skála alkalmazása esetén 8,3%-a, OECD2-skálánál pedig 11%-a. Az eltérés a két végpontot figyelembe véve több mint 4%. A legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozó háztartások aránya a jelenlegi KSH-számítás szerint 12,6%, míg a nemzetközi gyakorlat alapján számolva 9,6%-a, a különbség 3%. Miből adódik ez az eltérés?

Annak a valószínűsége, hogy az egyedülálló háztartások a legalsó jövedelmi tizedbe kerülnek, az egy főre jutó jövedelem alapján számítva 0,3 – azaz a saját súlyarányuk felénél is kisebb. A magyar és az OECD1-skála szerint 0,9 – ami saját súlyarányukkal közel azonos valószínűséget jelent, míg az OECD2-skálával számolva 1,8 – vagyis saját súlyarányuk majdnem duplája. Ugyanezek az előfordulási valószínűségek ellentétesen alakulnak, ha a legmagasabb jövedelmi tizedbe kerülés esélyeit vizsgáljuk.

A magas taglétszámú háztartásokat illetően az előbbi tendenciák éppen fordítottan érvényesülnek.

5. táblázat

A különböző taglétszámú háztartások egyes jövedelmi tizedekbe tartozásának valószínűsége saját részarányukhoz viszonyítva (RISK mutatók) eltérő ekvivalens jövedelmek alapján, 2000

Ekvivalencia-skála	Ötöd	Háztartások taglétszáma						
		1	2	3	4	5	6	7 és több
Egy főre jutó jövedelem	1.	0,2	0,3	0,7	1,1	2,0	2,6	2,7
	2.	0,5	0,7	1,0	1,1	1,4	1,3	1,2
	3.	1,0	1,0	1,1	1,1	0,7	0,6	0,5
	4.	1,4	1,3	1,1	0,9	0,5	0,3	0,3
	5.	1,7	1,6	1,1	0,8	0,4	0,2	0,2
Magyar	1.	0,2	0,4	0,8	1,1	2,0	2,7	2,8
	2.	0,6	0,7	1,0	1,1	1,4	1,2	1,2
	3.	1,0	1,0	1,1	1,1	0,8	0,6	0,5
	4.	1,4	1,3	1,1	0,9	0,50	0,3	0,3
	5.	1,7	1,5	1,0	0,8	0,4	0,2	0,2
OECD1	1.	1,1	0,7	0,9	1,0	1,7	2,1	2,4
	2.	1,2	0,9	0,9	0,8	1,2	1,3	1,0
	3.	1,1	1,0	0,9	1,0	0,9	0,8	0,8
	4.	0,8	1,2	1,1	1,1	0,8	0,5	0,7
	5.	0,9	1,2	1,1	1,0	0,6	0,3	0,2
OECD2	1.	2,0	0,8	0,8	0,8	1,2	1,3	2,0
	2.	1,3	1,0	1,0	0,9	1,0	1,6	0,4
	3.	0,7	1,1	1,0	0,9	1,3	0,9	1,2
	4.	0,5	1,0	1,1	1,2	0,7	0,8	1,0
	5.	0,5	1,0	1,1	1,2	0,8	0,4	0,4

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

Az egy főre jutó jövedelem alapján számolva az első tizedbe tartozó háztartások átlagos taglétszáma 3,9, míg az OECD2-skála szerinti jövedelmi eloszlást alapul véve csak 2,4. A tizedik decilisbe sorolt háztartások esetében az átlagos taglétszám rendre 2,1 és 2,8. Az egy főre jutó számításokkal szemben a hazai és az OECD-skálák növekvő mértékben leértékelik a taglétszám és ezen belül is különösen a gyerekszám jövedelmi helyzetben játszott szerepét.

6. táblázat

A különböző fogyasztási egységek alapján számított legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozó háztartások átlagos taglétszáma és a taglétszám szórása

	I.		10.	
	decilisbe tartozó háztartások taglétszámának			
	átlaga	szórása	átlaga	szórása
1 fő	3,9	1,6	2,1	1,1
Magyar	3,2	1,7	2,5	1,2
OECD1	3,2	1,7	2,5	1,2
OECD2	2,4	1,6	2,8	1,2

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

A háztartás taglétszáma és még inkább a háztartásban élő gyermekek száma az OECD2-skála kivételével negatív kapcsolatban van a jövedelmi decilis értékekkel. Vagyis a taglétszám és a gyermekszám növekedése a jövedelem csökkenésével jár együtt. Ez a negatív kapcsolat az egy főre jutó jövedelmek alapján képzett tizedek esetében a legszorosabb, a magyar skála esetében már lényegesen kisebb, s az OECD1-skála használata mellett már nagyon gyenge. Az OECD2-skála alapján az összefüggés iránya is megfordul!

Az ekvivalenciaskála hatása a szegénységre

Az ekvivalenciaskála megválasztása, mint azt az előző fejezetben számításokkal is alátámasztottuk, lényeges változásokat eredményez a jövedelmek nagyságában, a jövedelem-eloszlás sajátosságaiban, a jövedelmi egyenlőtlenségekben. Legalább ennyire fontos a szerepe a szegénység mérésének területén is.

Az egyik legvitatottabb kérdés a szegénységben élők száma és népességen belüli aránya. Először is erre – a nemcsak szakmailag, hanem politikailag is aktuális – kérdésre keressük a választ különböző ekvivalenciaskálákat használva, bemutatva a szegénység mélységére vonatkozó értékeket is.

7. táblázat

A szegény (medián 60 %-a alatt élő) háztartások és személyek száma és aránya különböző ekvivalenciaskálák alapján, 2000

	Háztartások		Személyek	
	száma	aránya	száma	aránya
1 fő	310 495	8,3	1 177 229	11,8
Magyar	290 900	7,8	929 435	9,3
OECD1	290 718	7,8	923 215	9,3
OECD2	369 877	9,9	903 689	9,1

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

8. táblázat**A szegénység mélysége eltérő ekvivalenciaskálák választása esetén**

	Normatív szegénységi rés, %
1 fő	23,1
Magyar fogyasztási egység	22,2
OECD1 fogyasztási egység	21,6
OECD2 fogyasztási egység	20,8

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

Ha a szegénység kiterjedtségét a szegény háztartások arányával mérjük, akkor a legnagyobb arányszám – minden tizedik háztartás szegény – az OECD2-skála használatával adódik. Ami a szegények lakossági részesedését illeti, az egy főre jutó jövedelem alapján számolva kapjuk a legmagasabb, közel 12%-os részarányt. A többi skála esetében, azonos arányban, az emberek valamivel több mint 9%-a tartozik a szegények közé.

A szegény háztartások nemcsak számarányaikban, hanem jellemzőikben is különböznek egymástól eltérő skálákat használva. A KSH gyakorlatának megfelelő egy főre jutó számítás szerint a szegény háztartások átlagos taglétszáma messze meghaladva az országos átlagot, 3,8 fő. A hazai skálát alkalmazva 3,3 fő/háztartás, az OECD1-skála szerint 3,2 fő/háztartás, és az OECD2-skálával számolva már az országos átlagnál is alacsonyabb, 2,4 fő/háztartás. Azaz a skálák sorrendjét követve a szegény háztartások mérete egyre kisebb lesz. *Leegyszerűsítve: az egy főre jutó jövedelem alapján számolva a szegények az átlagosnál magasabb taglétszámú, többgyermekes családok, míg az EU gyakorlatában használt skálát alkalmazva az idős nyugdíjas, illetve egyedülálló háztartások.*

9. táblázat**A szegény háztartások átlagos taglétszáma eltérő ekvivalencia-skálák választása esetén**

	Taglétszám
1 fő	3,8
Magyar fogyasztási egység	3,3
OECD1 fogyasztási egység	3,2
OECD2 fogyasztási egység	2,4

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

10. táblázat

A háztartások korösszetételének megoszlása különböző szegénységi küszöbök mentén, százalék

A háztartások korösszetétele	Jövedelmi szegények (medián 60%-a)				Országos átlag
	1 főre számítva	Magyar	OECD1	OECD2	
		fogyasztási egység alapján			
Csak fiatalokból álló (30 év alatt)	13,2	11,1	10,9	8,6	7,1
Csak középkorúakból álló (30–60 év között)	11,9	20,1	19,6	23,4	16,3
Csak idősekből álló (60 év fölött)	3,8	12,3	12,9	28,9	25,2
Fiatalokból és középkorúakból álló	61,8	47,9	47,3	31,2	37,7
Fiatalokból és idősekből álló	1,0	0,6	0,8	0,9	1,3
Középkorúakból és idősekből álló	2,6	4,0	4,1	4,1	7,5
Mindhárom generációból álló	5,7	4,1	4,4	2,9	4,9
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

11. táblázat

A különböző korösszetételű háztartások szegénységi kockázata eltérő szegénységi küszöbök mentén, RISK-mutató

A háztartások korösszetétele	Jövedelmi szegények (medián 60%-a)				Országos átlag
	1 főre számítva	Magyar	OECD1	OECD2	
		fogyasztási egység alapján			
Csak fiatalokból álló (30 év alatt)	13,2	11,1		8,6	7,1
Csak középkorúakból álló (30–60 év között)	11,9	20,1	19,6	23,4	16,3
Csak idősekből álló (60 év fölött)	3,8	12,3	12,9	28,9	25,2
Fiatalokból és középkorúakból álló	61,8	47,9	47,3	31,2	37,7
Fiatalokból és idősekből álló	1,0	0,6	0,8	0,9	1,3
Középkorúakból és idősekből álló	2,6	4,0	4,1	4,1	7,5
Mindhárom generációból álló	5,7	4,1	4,4	2,9	4,9
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

A szegénység és a szegények jellemző különböző ekvivalenciaskála választása esetén

A hazai-skála alapján számított jövedelmi szegények 51,5%-a a létminimum alatt él és halmozottan szegény. Az OECD2-skála szerinti jövedelmi szegények valamivel kisebb arányára, 50,9%-ra igaz ez. A halmozottan szegény, kirekesztett szegények² kevesebb mint fele jövedelmi szegény, és egyben létminimum alatt él. A létminimum alattiak – a többi számítási módhoz képest kiugróan nagy száma miatt – mindössze 15-16%-a tekinthető szegénynek a vizsgált másik két szempont alapján is.

12. táblázat

A különböző szempontok – jövedelem (magyar skála), létminimum, kirekesztettség – alapján szegénynek tekintett népesség együttes előfordulása, százalék

Szegénység	Jövedelem	Létminimum	Kirekesztés	Mindhárom
	alapján számított szegénység			
Jövedelem (magyar skála)	100,0	100,0	51,5	51,5
Létminimum	31,2	100,0	27,7	16,1
Kirekesztés	43,5	74,8	100,0	43,5
Mindhárom	100,0	100,0	100,0	100,0

13. táblázat

A különböző szempontok – jövedelem (OECD2-skála), létminimum, kirekesztettség – alapján szegénynek tekintett népesség együttes előfordulása, százalék

Szegénység	Jövedelem	Létminimum	Kirekesztés	Mindhárom
	alapján számított szegénység			
Jövedelem (OECD2-skála)	100,0	100,0	50,9	50,9
Létminimum	30,4	100,0	27,7	15,5
Kirekesztés	41,8	74,8	100,0	41,8
Mindhárom	100,0	100,0	100,0	100,0

Érdekes összehasonlítani, hogy az eltérő skálák alapján szegények közé tartozók milyen demográfiai-szociológiai jellemzőkkel rendelkeznek, és mennyiben különböznek egymástól és a kirekesztett szegények csoportjától.

A négyféle skála alapján számított jövedelmi szegények között lényeges demográfiai különbségek vannak, melyekről egy korábbi fejezetben már részletesen

² Kirekesztett (halmozottan) szegénynek tekintünk egy személyt vagy háztartást, ha az a jövedelem (1.), a fogyasztás (2.), a lakásjellemzők (3.), a lakásfelszereltség (4.) és szubjektív szempontok (5.) alapján legalább 3 dimenzió mentén szegény. Lásd erről bővebben Havasi Éva *Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai magyar társadalomban* című tanulmányát e számban.

szóltunk. Ugyanakkor nem találunk kiugró eltéréseket az életminőséget és annak megítélését illetően.

14. táblázat

A szegények jellemzői különböző skálák alapján számolva, százalék

Az érintett népesség demográfiai- szociológiai jellemzői	1 fő	Magyar	OECD1	OECD2	Kire- készített
Háztartás átlagos taglétszáma, fő	3,8	3,2	3,2	2,4	2,6
Iskoláskor alatti kisgyermek 100 háztartásra jutó száma	68	49	50	30	35
Általános iskolai tanulók 100 háztartásra jutó száma	68	51	45	29	35
Tanulók 100 háztartásra jutó száma	94	74	67	44	43
Munkanélküliek 100 háztartásra jutó száma	42	39	39	29	22
A háztartásfő átlagos életkora, év	42	46	47	53	55
Jelenleg nagyon szegénynek tartja magát	22,9	26,2	26,2	25,5	26,0
Mindig szegény volt véleménye szerint	15,1	16,7	17,2	13,9	20,4
Soha nem volt szegény véleménye szerint	5,5	5,0	5,0	5,3	2,8
Semmilyen esélyt nem lát a jobb anyagi helyzetbe kerülésre	33,4	39,0	39,0	47,0	63,6
A lakását nem tudja elég melegen tartani	40,0	41,0	41,0	43,0	49,1
Nem tud minden másnap húst enni	73,3	75,2	75,0	75,8	79,5
Nem tud szükség esetén új ruhát venni	71,2	71,8	71,8	74,5	82,2
Élelmiszer részaránya az össz- kiadásban (medián)	37,0	37,1	37,1	37,1	44,7
Van tartósan beteg személy a háztartásban	19,5	22,5	23,0	24,2	29,6
Nedves, vizes, dohos lakás	26,7	26,8	26,9	26,7	37,1
Nincs vezetékes telefonjuk	45,0	49,7	49,6	51,9	65,0
Hagyományos fűtésű a lakás	42,6	47,8	47,7	47,0	86,2
Nincs WC és fürdőszoba a lakásban	28,0	32,0	32,7	34,5	63,1
Mennyit ér a lakása, millió forintban	8,2	8,5	8,5	7,4	3,5
Egy háztartástagra jutó lakásérték	2,2	2,7	2,7	3,1	1,3

Forrás: KSH Háztartási költségvetési felvétel, 2000

A kirekesztett szegények azonban lényegesen rosszabb helyzetben vannak, mint a jövedelmi szempont alapján szegények. Rosszabb minőségű lakáskörülmények között, szegényebben és kevesebb reménnyel élnek. Szegénységük nem átmeneti jellegű, közülük minden ötödik esetében életük egészét végigkísérő állapot.

A legszorosabb kapcsolatot a hazai és az OECD1-skála alapján számolt szegénység között találunk. Ebből logikusan következik az is, hogy az európai uniós adat-szolgáltatási kötelezettségünk során – a nemzetközi összehasonlításokban – ehhez a skálához kellene ragaszkodnunk. Hiszen fejlettségük korábbi szakaszában az EU-tagállamok is ezt alkalmazták. A jelenlegi hazai gyakorlatnak megfelelő – egy főre jutó jövedelem alapján történő – számítás megváltoztatása esetén is több-kevesebb ma szegénynek minősített ember kikerül a szegények közül, s ez, amennyiben a szociálpolitikai döntéseknél is figyelembe veszik, komoly érdeksérelmekkel járhat.

Összegzés

Ebben a tanulmányban egy konkrét mérési probléma – a különböző nagyságú és összetételű háztartások életszínvonala, jóléte összehasonlításának – megoldására mutattunk be példákat. Minden egyes mérési megoldás, minden egyes ekvivalenciaskála mögött – kimondva vagy kimondatlanul – értékválasztás húzódik meg, melynek a szegénység számbavétele esetén komoly szakmai, etikai és politikai következményei is vannak. Ugyanakkor a statisztikai-szociológiai gyakorlatban az erre vonatkozó döntés legtöbbször rejtve marad. A szegénységgel foglalkozó irodalomban a skála megválasztásának hatására kevés figyelmet szentelnek, s a szegénységi adatok mögött is általában csak egy lábjegyzet utal arra, hogy melyik ekvivalenciaskála képezi a számítások alapját.

A szegénységet akár abszolút, akár relatív módon, akár objektív, vagy akár szubjektív ismérvek alapján, monetáris szempontból vagy nem monetáris tényezők figyelembe vételével vizsgáljuk, az ekvivalenciaskála megválasztása nem kerülhető ki. Bármely szegénységszámítási-módszert alkalmazzuk, mindenképpen szükségünk van egy reális, a különböző háztartástípusokban élőket közös nevezőre hozó ekvivalenciaskálára. Az erre vonatkozó döntés hatása pedig legalább olyan fajsúlyú, mint a szegénységi nézőpont megválasztása.

Irodalom

- Blundell, R.–A. Lewbell (1991): The information content of equivalence scales. *Journal of Econometrics*, 50: 49–68.
- Buhmann, B.–L. Rainwater–G. Schmaus–T. Smeeding (1988): Equivalence scales, well-being, inequality and poverty: sensitivity estimates across ten countries using the Luxembourg Income Study database. *The Review of Income and Wealth*, 34: 115–142.
- Charlier, E. (2002): Equivalence scales in an intertemporal setting with an application to the former West Germany. *The Review of Income and Wealth*, 48: 99–126.

- Éltető, Ö.–E. Frigyes (1968): New income inequality measures as efficient tools for casual analysis in planning. *Econometrica*, 36: 383–396.
- Lancaster, G.–R. Ray (1998): Comparison of alternative models of household equivalence scales: the Australian evidence on unit record data. *The Economic Record*, 74: 1–14.
- Lancaster, G.–R. Ray–M. R. Valenzuela (1999): A cross-country study of equivalence scales and expenditure inequality on unit record household budget data. *The Review of Income and Wealth*, 45: 455–482.
- Lewbel, A. (1989): Household equivalence scales and welfare comparisons. *Journal of Public Economics*, 33: 377–391.
- Lyssiotou, P. (1997): Comparison of alternative tax and transfer treatment of children using adult equivalence scales. *The Review of Income and Wealth*, 43: 105–117.
- Nicholson, J. L. (1976): Appraisal of different methods of estimating equivalence Scales and their results. *The Review of Income and Wealth*, 22: 1–11.
- Pollak, R.–T. Wales (1979): Welfare comparisons and equivalence scales. *American Economic Review*, 69: 216–221.
- Poverty Reduction in Estonia. Appendix 2. <http://www.ciesin.ee/undp/poverty/en/II.htm/>
- Radner, D. B. (1997): Noncash income, equivalence scales, and the measurement of economic well-being. *The Review of Income and Wealth*, 43: 71–88.
- Tsakoglou, P. (1991): Estimation and comparison of two simple models of equivalence scales for the cost of children. *The Economic Journal*, 101: 343–357.

A SZEGÉNYSÉG MAGYARORSZÁGON – AZ ARÁNYOSÍTOTT DEPRIVÁCIÓS INDEX KONCEPCIÓJA ALAPJÁN

A szegénységkutatás szakirodalmának megismerése során hamar kialakul bennünk az a vélemény, hogy a szegénység kutatásának nincsen mindenki által elfogadott paradigmája, a szegénység mérésének nincsen mindenki által elfogadott mérőrúdja. Noha a megközelítések többsége besorolható az abszolút vagy relatív, illetve jövedelmi vagy deprivációs ellentétpárok által meghatározható négy típus valamelyikébe,¹ továbbá ismervé, hogy ma különösen a nemzetközi összehasonlításokban a relatív jövedelmi szegénység koncepciója a leggyakrabban alkalmazott elképzelés, ki kell emelnünk, hogy a szegénységkutatást folyamatosan jellemzik azon erőfeszítések, amelyek új, nehezen besorolható megközelítéseket eredményeznek. Jelen tanulmányban egy ilyen új megközelítést, a lakossági standardok (vélemények) által súlyozott relatív deprivációs koncepciót kívánjuk bemutatni, értelmezni, adatokkal szemléltetni, és részben összehasonlítani a leggyakrabban használt relatív jövedelmi koncepcióval. Ez összhangban van korábbi elképzeléseinkkel és gyakorlatunkkal (Andorka–Spéder 1996), amely szerint a szegénységről árnyaltabb képet kapunk, ha párhuzamosan több szegénységi koncepciót alkalmazunk.

Az ismertetendő *arányosított deprivációs index* módszerét ismereteink szerint Bradshaw és Halleröd dolgozta ki (Bradshaw et al. 1998; Halleröd et al. 1997).² Kiindulópontként a többdimenziós hátrányos helyzet, azon belül is a townsendi koncepció és gyakorlat állt, amely szerint az egyének és a családok anyagi státusát az életkörülmények komplex együttesével kell mérni. Az újdonság, hogy az elméleti megfontolások alapján a korábbi kutatások által kiválasztott életkörülményeket, súlypontosabban az egyes dimenziókban megmutatkozó deficiteket súlyozzuk. A súlyozás alapja pedig nem kutatói döntésen és nem is statisztikai eloszlásokon alapul,³ hanem *lakossági véleményeken*, a véleményekben megragadható minimumstandardokon.⁴ A kérdőívben ugyanis kérdés szerepel arra vonatkozóan, hogy az érintettek egy adott életkörülmény-komponenst elengedhetetlennek tartanak-e a tűrhető megélhetéshez. Azaz pontos képünk alakul ki arról, hogy a lakosság milyen arányai tartanak egy-egy életkörülmény-összetevőt elengedhetetlennek. Egy adott életkörülmény esetében tapasztalható deficit pedig annál nagyobb súllyal szerepel az összegző indexben, minél többen mondják róla, hogy léte a tűrhető életkörülményekhez elengedhetetlen.

¹ A megközelítéseket a mögöttük meghúzódó előfeltételezések alapján részletesen tárgyalom nemrégén megjelent munkám 3. fejezetében (Spéder 2002).

² Ugyanezen irányba mutattak Andress kutatásai is (Andress–Lipsmeier 1995).

³ Mint például a „Z-score”-ok esetében.

⁴ Ez alapján a koncepció a szubjektív megközelítések csoportjába sorolható be.

Ezen új koncepció központi elemének, a társadalmi minimum standardjai mérésének, a „tűrhető életkörülményekhez” elengedhetetlen összetevők feltárásának központi jelentősége lehet a napjainkban egyre gyakrabban tematizált „kizárás vs. integráció” (exclusion vs. integration) problematikájának empirikus vizsgálatában is (Kronauer 1997; Ferge 2000). Anélkül, hogy e tematikát részletesen áttekintenénk, megemlíthjük, hogy a szegénység – egy politikailag kezdeményezett hangsúlyváltás következtében – gyakran „neveződik át” kirekesztéssé. A fogalom ezen jelentésmódosulása, vagy inkább a „jelenség fogalommódosulása” nem teljesen indokolatlan. Hiszen a szegénység egyik megközelítése szerint azokat kell szegénynek tekinteni, akik olyan kevés erőforrással (jövedelemmel) rendelkeznek, hogy nem képesek részt venni a szokásszerű, mindennapi életben. Az erőforrások alacsony szintje tehát a részvételből, a társadalmi integrációból való kizár(ód)áshoz vezet. Ezen erőforrásokon alapuló *exclusion*-megközelítéseket így *strukturális* megközelítéseknek is nevezhetjük. Ugyanakkor ezen elemzési szint esetén nem igazán látjuk értelmét az új fogalom(pár)nak, hiszen a fenti célra a szegénység, illetve a (többszörös) depriváció kiválóan megfelelnek. Az általunk itt alkalmazott koncepció, a *résztvevők véleményének* figyelembevétele, az egyéni mérlegelést és a társadalmi normaképződést is a szegénység definiálásának részévé teszi. Vagyis túlmutat a strukturális hátrányos helyzeten, amennyiben azt a lakossági véleményekkel, a véleményekben megmutatkozó normákkal súlyozza. Mi éppen ezt tartjuk a szegénység fogalmát meghaladni akaró *exclusion*-koncepció egyik meghatározó jellemzőjének. Kik azok, akik nem csak kevés forrással rendelkeznek, de nem rendelkeznek azon „kellékekkel”, életkörülményekkel, amit a többség („társadalom”) a „tűrhető életkörülményekhez”⁵ elengedhetetlennek tart. Kizáró-kirekesztő „stigmatizációs” folyamatok ugyanis éppúgy elindulhatnak a strukturális helyzetekből, mint ahogy meg- és elítélő véleményekből, normákból, többség vagy meghatározó kisebbség által fontosnak tartott életformákból. Úgy gondoljuk tehát, hogy az alább részletezett koncepció közelebb visz az anyagi kívülrekedtség, kizáródás értelmezéséhez.

Dolgozatunkban első lépésben megvizsgáljuk, hogy a vizsgált életkörülményeket tekintve Magyarországon milyenek a „társadalmi standardok”. Ezt követően kialakítjuk az anyagi helyzet arányosított indexét, majd az indexet felhasználva határozzuk meg az anyagi depriváltak körét. Ezt követően a depriváltságot összehasonlítjuk a relatív jövedelmi szegénységgel. Végül megvizsgáljuk, kik és mennyire érintettek egyik, másik vagy mindkét szegénység által.

Adatfelvételünk egy nemzetközi együttműködés keretében készült el.⁶ A magyarországi lekérdezés 1999 novemberében történt, 1510 kérdezett szerepelt a mintában. A mintát kor, iskolai végzettség, nem és településtípus szerint súlyoztuk; elemzésünkben mindig a súlyozott adatokat használjuk.

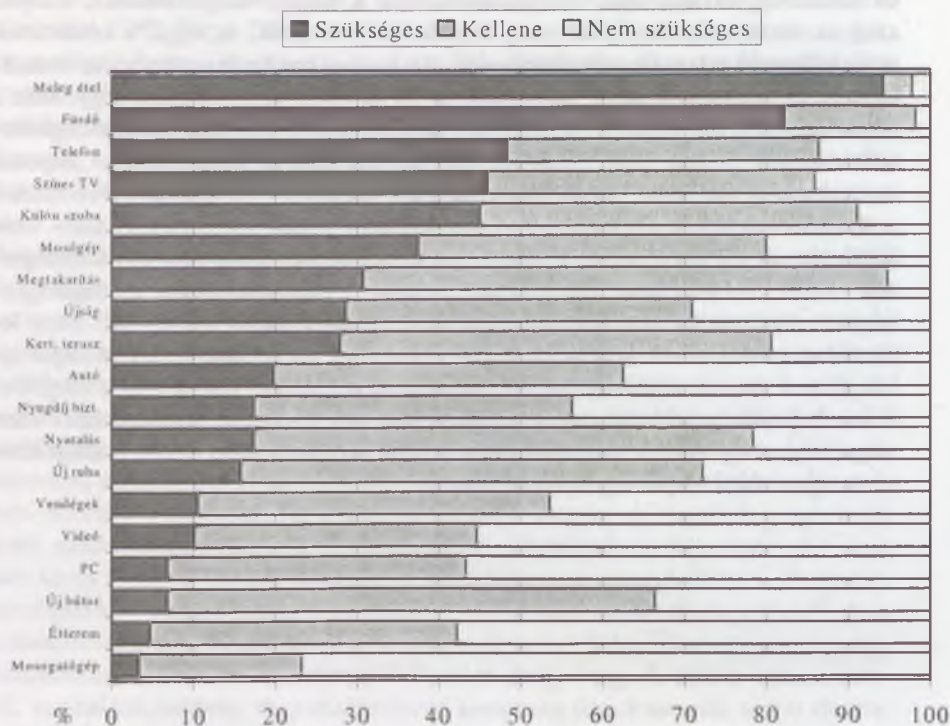
⁵ Külön tárgyalandó a nem kényszerből más életmódot választók köre.

⁶ A nemzetközi összehasonlító kutatást a berlini WZB irányítja, a következő országok vesznek részt benne: Németország, Svédország, Olaszország, Törökország, Görögország, Szlovénia (Delhey et al. 2001).

A minimális életkörülmények magyarországi standardjai

Első lépésben tehát azt tekintjük át, hogy a népesség milyen aránya tartja az egyes életkörülmény-összetevőket elengedhetetlennek a túrhető megélhetéshez, melyek azok az összetevők, amelyeket még kívánatosnak tartanak, és végül a kérdezettek mely jellemzőket tartják szükségtelennek. Az *1. ábra* tanulmányozása során első látásra az a szembetűnő, hogy viszonylag kevés az olyan életkörülmény-jegy, amit a népesség döntő többsége (több mint 80%-a) a minimális megélhetéshez elengedhetetlennek tart. A két, majd mindenki által elengedhetetlen komponens – „naponta egyszer meleg ételt enni” és „fürdőszoba/WC a lakásban” – a legalapvetőbb emberi szükségleteket fedi le. Ugyanakkor viszonylag nagy – szám szerint 8 a 19-ből – azon körülmények száma, amelyet a népességnek még az egyötöde sem tart szükségesnek. Ezek: PC-tulajdon; videótulajdon; önálló nyugdíjbiztosítás; mosogatógéptulajdon; havonta egyszer étteremben étkezni; vendégfogadás; elöregedett bútor lecserélése; rendszeresen új ruha vásárlása; évente egy hét üdülés. Nem állíthatjuk tehát, hogy a magyar népesség nagyon tágan, „nagyvonalúan” húzná meg a megélhetéshez legszükségesebbnek tartott tényezők körét. A minimális standardoknak ezen szigorúsága még inkább kiviláglik, ha a magyar megoszlásokat a más országokban adott válaszokkal vetjük egybe (*1. táblázat*).

1. ábra
Mi szükséges a tūrhető életkörülményekhez?

Forrás: Euromodul, NKI.

1. táblázat

A tűrhető megélhetéshez az alábbi életkörülményeket elengedhetetlenül szükségesnek tartók részaránya, százalék

	Magyar- ország	Kelet- Németország	Nyugat- Németország
Naponta legalább egyszer meleg étel	94	91	87
WC és fürdőszoba vagy zuhanyzó a lakásban	82	93	92
Színes TV	46	72	59
Mindenkinek van önálló szobája	45	55	48
Telefón	43	76	74
Automata mosógép	37	92	88
Havonta legalább 5000 Ft-ot félre tudjon tenni	30	43	38
Egy újság előfizetése	29	34	27
Kert, terasz vagy kellemes környezetre nyíló erkély	28	19	20
Autó	20	61	46
Évi egyhetes üdülés	17	34	29
Önkéntes nyugdíjpénztári tagság	17	27	36
Rendszeresen vásárolhasson új ruhát	16	26	24
Havonta egyszer meghívhassa barátait	10	17	18
Videomagnó	10	15	12
Lecserélhesse előregedett bútorait	7	19	15
Személyi számítógép	7	13	14
Havonta egyszer étteremben ehessen családjával	5	12	12
Mosogatógép	3	12	20

Minden életkörülmény esetében Magyarországon a legalacsonyabb az adott összetevőt elengedhetetlennek tartók aránya. Az egyik kivételt a „naponta egyszer meleg ételt enni” alapszükséglete képezi, a másikat a „kert, terasz vagy kellemes környezet”. Ez utóbbit tekintve, feltételezéseink szerint a mezőgazdasági önellátáshoz elengedhetetlen földterület fontossága jelenik meg a véleményekben. A Magyarországra jellemző alacsonyabb standard-szint mind a modernizációs (Zapf 1994) hipotézis, mind pedig a jóléti gazdaságtan (Atkinson 1989) perspektívájából logikus. Ezen megközelítések szerint ugyanis az anyagi jólét (GDP) növekedésével, a rendelkezésre álló erőforrások bővülésével nő az átlagos, szokászerű fogyasztáshoz tartozó javak köre. Magyarországon tehát azért kaptunk alacsonyabb arányszámokat,

mert országunk gazdasági fejlettsége, anyagi gazdagsága a németországiétól elmaradt. Ha azonban a két német társadalmat hasonlítjuk össze, akkor a fenti hipotézisnek ellentmondó összefüggéseket tapasztalunk. Köztudott, hogy a reáljövedelmek Németország nyugati felében még ma is magasabbak (Noll–Habich 2000). A minimális megélhetés tényezőit tekintve viszont tíz esetben egyértelműen Kelet-Németországban magasabb az azokat „elengedhetetlennek” tartók aránya. Csak két item esetén (önkéntes nyugdíjpénztár, mosogatógép) tapasztaljuk, hogy a nyugatnémet népesség elvárásszintje a keletnémeténél magasabb. A két Németország esete tehát ellentmondani látszik a modernizációs és/vagy jóléti ökonómiai elvárásoknak.⁷ A két Németország esetében megmutatkozó eltérő arányszámok („társadalmi standardok”) arra világítanak rá, hogy az egyes társadalmakon belül történelmi időhöz és társadalmi relációkhoz is kötődnek azon mechanizmusok, amelyek az elégséges életkörülményekhez szükséges összetevők szintjét és szerkezetét, pontosabban a rólu-
 luk kialakított képet, elképzeléseket létrehozzák.

Megvizsgálhatjuk, hogy van-e eltérés az egyes társadalmi csoportok között, van-e különbség az elégséges életkörülményekhez elengedhetetlen összetevők megítélésében (A1. táblázat).⁸ Természetesen nem minden ismerv esetében azonos a kapcsolatok iránya és erőssége. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy többnyire a fiatalabb, illetve magasabb státusúak (magas iskolai végzettség, „fehérgallérosok”) rendelkeznek magasabb igényszinttel a „minimum életkörülmények” színvonalát tekintve (A1. táblázat). A jövedelmi helyzetnek is van némi befolyásoló szerepe, ám kevesebb, mint amit előzetesen vártunk. A szegények igényszintje egyes esetekben (pl. külön szoba, új ruha, színes TV) alig marad el a nem szegények minimum-igényszintjétől. (A1. táblázat) A rendelkezésre álló erőforrások tehát vélhetőleg nem hatnak determinisztikusan. Látunk néhány sajátos – ámde nem váratlan – összefüggést is. Az új ruha vásárlásának szüksége például a fiatalok mellett a nőknél átlag feletti, a televízió szükségességét vallók részaránya pedig a közepes helyzetűek (szakmunkás végzettség; irodai, szakmunkás foglalkozások) véleményeiben átlag feletti elterjedtségű. Végezetül azt is meg kell állapítanunk, hogy a válaszoknak a szó-rása a különböző ismérvek szerint viszonylag alacsony.

Azt is megvizsgáltuk, hogy milyen a kapcsolat a minimumigények és az adott életkörülmény-összetevőt birtokolók között. A kapcsolat erős, de nem determinisztikus (A2. táblázat).

Az érintett cikkeket nem azért tartják nélkülözhetetlenek, mert rendelkeznek velük, de akik egy cikket nélkülözhetetlenek tartanak, azok átlagot meghaladó mértékben birtokolják azt.

⁷ A két Németország összehasonlításába itt nem tudunk belemenni. Azt feltételezzük, hogy a látott megoszlások mögött a német egyesülés, a sokkal alacsonyabb keletnémet egyenlőtlenségi színvonal és egyéb tényezők húzódnak meg. E kérdésekről bővebben lásd Noll–Habich 2000.

⁸ Az A-val jelölt táblázatokat lásd a cikk végén.

Az arányosított deprivációs index (PDI) és néhány sajátossága

Az arányosított deprivációs index kiszámítása során tehát két tényezőt veszünk figyelembe. Egyrészt mérjük, hogy a már jelzett életkörülmény-összetevők melyikéről mondtak le a kérdezettek a költségvetési korlátaik szűkössége („szeretném, de nem telik rá”) folytán.⁹ Másrészt a költségvetési korlát szűkössége következtében kialakult hiányokat nem azonos súllyal értékeljük, hanem annak megfelelően, hogy a kérdezett népesség milyen arányba tartja azt elengedhetetlennek a tűrhető megélhetéshez. Konkrétan: ha valakinek „nem telik” fürdőszobára, akkor 0,82-vel nő a deprivációs indexe, ha viszont személyi számítógépre, akkor 0,07-tel. Vagy a színes TV kényszerű hiánya 0,46-tal, az új ruha vásárlásának elmaradása pedig 0,16-tal növeli a deprivációs indexet. Végezetül minden egyes háztartás esetében összeadjuk a fenti módon súlyozott kényszerű életkörülmény-hiányokat. E számolás révén jön létre az arányosított deprivációs index. A kiszámolási algoritmusnak megfelelően azok vannak a legjobb helyzetben, akik a legalacsonyabb deprivációsérték-indexszel rendelkeznek a legjobb helyzetűek pedig nagyon alacsony értékkel rendelkeznek.

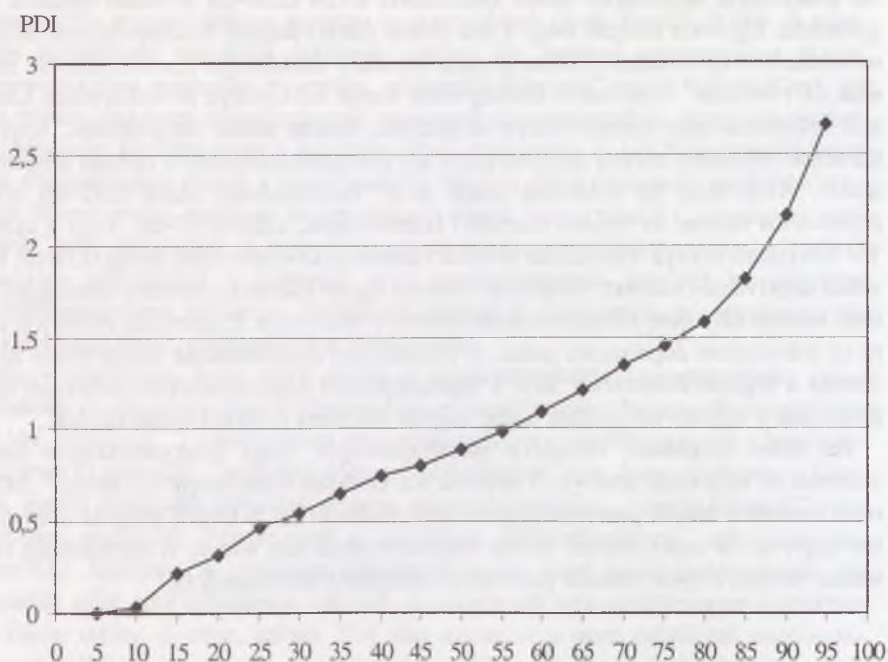
Az index alakulását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Magyarországon nincs számottevő népesség, amelyik 0 deprivációs értékkel rendelkezik (2. ábra).¹⁰ Másrészt a minden ötödik percentilisértéket mutató ábrán azt is látjuk, hogy az arányosított deprivációs index értékei sokáig majdnem lineárisan nőnek. A meredekség változása valahol a nyolcvanadik percentilis környékén következik be.¹¹

⁹ Külön kérdéssorral kérdeztük meg, hogy a kérdezettek a felsorolt itemekkel „rendelkeznek-e”, „szeretnék, de nem telik rá”, vagy „más okból nem rendelkeznek vele”. A kérdésekre adott válaszok megoszlását lásd mellékletben lévő ábránkon.

¹⁰ Németországban a népesség négytizedére jellemző ez (Böhmke–Delhey 1999: 22), pedig – a magasabb súlyokból kifolyólag – ott valaminek a kényszerű hiánya jobban megemeli a deprivációs indexet.

¹¹ A törés meglete érvet jelent a townsendi koncepció használhatósága mellett, amely szerint a szegénységhatárt ott kell meghúzni, ahol a depriváltság mértéke meredeken emelkedni kezd.

2. ábra

Az arányosított deprivációs index $P_5, P_{10}, P_{15}, \dots, P_{95}$ értékei

Vajon milyen a kapcsolat a jóléti helyzet mérésére gyakran használt ekvivalens jövedelem és a fenti módon kialakított deprivációs index között? Nyilvánvalóan a jövedelmek (erőforrások) növekedésével nő a javak birtoklásának lehetősége és megvásárlásának valószínűsége. A tényleges reláció a várakozásunknak megfelelő: a két változó szignifikáns negatív kapcsolatban áll egymással, minél magasabb valakinek a jövedelme, annál alacsonyabb a deprivációs indexe.

Ugyanakkor a kapcsolat szorossága (-0,33) az általunk vártnál alacsonyabb (ld. 2. táblázat). Azt vártuk ugyanis, hogy a jövedelem szinte egyértelműen meghatározza, hogy a családoknak milyen az ellátottsága. Erről azonban nincs szó! És vélhetőleg nem csak azért, mert esetleg eltérés van a megélhetés alapjairól kialakult többségi vélemény és az egyéni fogyasztási gyakorlat között. Hiszen ha a súlyozatlan (nem arányosított)¹² deprivációs indexet számoljuk ki, akkor sem növekszik a jövedelem és a deprivációs index közötti kapcsolat szorossága (-0,32).

¹² Ebben az esetben minden egyes életkörülmény-összetevő kényszerű hiánya eggyel növeli a deprivációs index értékét.

2. táblázat

Kiválasztott változók korrelációs kapcsolata (Person's)

	Ekvivalens jövedelem	Arányosított deprivációs index	Súlyozatlan deprivációs index
Ekvivalens jövedelem	1		
Arányosított deprivációs index	-0,331	1	
Súlyozatlan deprivációs index	-0,3176	0,8825	1

Vélhetőleg hibáznánk, ha a kapcsolat vártnál alacsonyabb szorosságból a jövedelemen túli tényezők erőteljes hatására gondolnánk. Ennél fontosabbnak tartjuk, hogy a jelenbeli deprivációs helyzetet erőteljesen befolyásolják a múltbeli jövedelmi folyamatok (vö. Gordon 1999). A jövedelmek háztartási dinamikájáról pedig pontos képzünk van az *Magyar Háztartás Panel* adatainak elemzését követően (Spéder 2002). A deprivációs indexben ugyanis több olyan összetevő is szerepel, amely birtoklásához hosszabbtávú megtakarítás szükségeltetik. Alacsony deprivációs érték eléréséhez tartósan stabil jövedelmi helyzet, illetve instabil jövedelmi viszonyok esetén alkalmi magas jövedelem szükséges. Az időbeliség egy másik szempontja: a régebb óta együtt lévő háztartásoknak (az idősebbeknek) több idejük volt az említett tárgyak, életkörülmény-összetevők akkumulálására. Természetesen lehetnek jövedelemen túli tényezők is. Ezek két típusát emeljük ki. Egyrészt az érintettek egyes vagyontárgyakhoz örökség, ajándékozás révén is hozzájuthattak. Másrészt nem zárható ki, hogy egyesek az adott jövedelemmel jobban, akkurátusabban gazdálkodtak. Végül pedig ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy indexünk diszpreferálja az általánosan elfogadottól eltérő életmódot. Ugyanolyan jövedelem esetén ugyanis az kap magasabb deprivációs pontot, aki pénzét a kevesebbek igényei szerint költi. Ezen a helyen vizsgálatunk egyik fő kérdésére kell utalnunk: az érdekel minket, hogy az átlagosnál hátrányosabb helyzetet határozzuk meg, és ehhez egy lehetséges és tartható kiindulópont a többségi vélemény „felülsúlyozása”.

A fenti megfontolások részben megvilágítják, hogy a súlyozott deprivációs index miért nem egyezik meg a családok jelenbeli jóléti helyzetének jellemzésére használt mutatóval, az ekvivalens jövedelemmel. Ebből már az is sejthető, hogy a jövedelmi szegények és depriváltak csoportja se fogja lefedni egymást.

Relatív jövedelmi szegénység és depriváltság

Ahogy a bevezetőben jeleztük, az arányosított deprivációs index egy alternatív (párhuzamos) szegénységi mérték kialakítását teszi lehetővé. Míg ugyanis a jövedelmi szegénység koncepciója, és ezen belül az általunk leggyakrabban használt relatív jövedelmi szegénység a háztartások rendelkezésére álló *erőforrások* felől közelít, addig a deprivációs jellegű szegénységmegközelítések a *megvalósult jólét* koncepciójának felelnek meg: milyen körülmények között, milyen életszínvonalon élnek az emberek. Sajnos a deprivációs jellegű szegénységvizsgálatok sem kerülhetik ki azt a problémát, hogy meghatározzák azon tételek, életkörülmény-összetevők körét,

amelynek hiánya esetén valakit depriválnak, szegénynek kell tekinteni. A gond nem azon esetekkel van, ahol nyilvánvaló a szegénység, hiszen ha valaki semmivel nem rendelkezik, nyilvánvalóan szegénynek tekinthető. De vajon a felsorolt 22 jellemzőből melyek hiánya elégséges vagy szükséges ahhoz, hogy valakit szegénynek tekintünk? A lehatároló, definiáló döntéseket mindig a kutatónak kell megtenni – támaszkodjon saját belátására vagy táplálkozástudományi szakemberek javaslataira. Mi a relatív jövedelmi szegénységnél alkalmazott módszert – határmegállapítási eljárást – használtuk.¹³ Ha jövedelmi szegény az, aki az átlagjövedelem ötven százalékánál kevesebbel rendelkezik, akkor deprivált az, akinek deprivációs indexértéke az átlag kétszerese. A hatvan százalékos jövedelmi szegénység határának pedig a deprivációs index átlagának 1,67-szeresét kitevő deprivációs érték feleltethető meg. A fenti módszer szerint az alábbi szegénységi arányokat és deprivációs értékeket kapjuk (3. táblázat). A hatvan százalékos szegénység határának megfelelő deprivációs határ nagyon közel lehet ahhoz a ponthoz is, amikor a deprivációs értékek elkezdnek erőteljesebben növekedni.¹⁴

¹³ Ez eltér a Böhmke és Delhey (1999) által alkalmazott módszertől.

¹⁴ Megjegyezzük, hogy Townsend vizsgálatai során a jövedelmi helyzet és a depriváltság változójának összefüggése alapján húzta meg a depriváltság határát (Townsend 1979). Ennek objektivitását Pichaurad (1987) vitatta. Ha van töréspont, ami a 2. ábra szerint elképzelhető, akkor az érv a townsendi határmeghúzási koncepció mellett.

3. táblázat**A szegények és depriváltak aránya a népességben, 1999, százalék**

	50%-os határ	60%-os határ
Jövedelmi szegénység	10,2	18,3
Depriváltság	12,4	16,9

Mindkét szegénységekűzőb közel hasonló nagyságrendű népességet „választ le” a teljes népességből. Tudjuk, hogy a két kiinduló változó között kapcsolat van, de nem tudjuk, hogy a két szegénységekategoriat tekintve milyen a közös népesség aránya. A mindkét megközelítés szerint hátrányos helyzetűek – *a jövedelmi szegények és a depriváltak* – az adott kategóriába tartozók kevesebb mint felét teszik ki (4. táblázat).

4. táblázat**Az egyének jövedelmi szegénysége és anyagi depriváltsága, 1999, százalék**

	50 %-os határ	60 %-os határ
Nem szegény	81,6	71,3
Jövedelmi szegény	6,1	10,9
Deprivált	8,3	10,4
Deprivált és szegény	4,1	7,3
Összesen	100	100

Már a korábbiakban jeleztük, hogy nem véletlenül nem esik egybe a jövedelmileg szegény és a deprivált népesség, noha a deprivációs helyzet döntően függ a jövedelmi lehetőségektől. Az eltérés legfontosabb oka a jövedelmek, pontosabban a jövedelmen alapuló jóléti pozíciók ingadozása, fluktuálódása (vö. Spéder 2002), illetve az, hogy az életkörülmények összességében jobban függenek a hosszú időtávot felölelő „permanens jövedelemtől” – ami figyelembe veszi, kisimítja a jövedelemin-gadozásokat. Azaz figyelembe kell venni az életkörülmények kialakításának és kialakulásának idősükségletét. A két anyagilag hátrányos helyzet összevetéséből mindenesetre levonható az a következtetés, hogy vélhetőleg a mindkét megközelítés szerint szegények vannak a legrosszabb helyzetben.

Az egyes társadalmi csoportok – deprivációs és kétszeres szegénységi kockázatainak – vizsgálatát egyszerre végezzük. Táblázataink (A3–A5.), az egyes ismérvek szerint egyszerre négyféle „szegénységkategória” szerinti megoszlást tartalmaznak. E négy szegénységkategória¹⁵ a következő:

- *depriváltak*, akiknek deprivációs indexe magasabb, mint az átlag 1,67 szerese (5/3 szorosa);
- *csak depriváltak*, akik depriváltak, de nem tartoznak a jövedelmi szegények közé;
- *csak jövedelmi szegények*, akiknek ekvivalens jövedelme kevesebb az átlag hatvan százaléknál (háromötöd részénél), de nem depriváltak;
- *szegények és depriváltak*, akik egyszerre tartoznak a jövedelmi szegény és a deprivált kategóriába.¹⁶

A *demográfiai ismérvek* tanulmányozásakor, hasonlóan az eddigi (jövedelmi) szegénységvizsgálathoz, lényeges csoportkülönbségeket láthatunk (A3. és A4. táblázat). Nők és férfiak között az eltérés nem erőteljes, noha kitűnik a nők enyhe hátránya. Ennek oka azon háztartástípusok – egyszemélyes háztartások és egyszülős családok – átlag feletti deprivációs kockázata, ahol a nők felülreprezentáltak. Másik oldalról a legalacsonyabb szegénységkockázatokkal a párok és az „érett családok” rendelkeznek. A nukleáris családok deprivációs veszélyeztetettsége átlag körüli (A4. táblázat). Némileg módosul a kép, ha megvizsgáljuk a gyerekszámot és a legidősebb gyerek életkorát, amit a családciklus egy indikátorának tekintünk. Egyértelműen a gyermektelenek vannak a legelőnyösebb helyzetben, az egy- és kétgyerekesek helyzete kicsit rosszabb az átlagnál, a sokgyerekeseké viszont sokkal rosszabb. Ez egyformán igaz a depriváltság és a kétszeres szegénység szempontjából, hiszen a sokgyerekesek 27 százaléka tekinthető deprivátnak, 16 százaléka pedig kétszeresen szegénynek – amely érték a népességi átlag több mint kétszerese. A családciklust vizsgálva azt látjuk, hogy a legkisebb gyerekek esetében – tehát a családciklus elején – tapasztalható leginkább a magas depriváltság és a kétszeres szegénység is (A4. táblázat). A hét év alatti gyerekekkel rendelkezők közel háromtizede (27%) deprivátnak tekinthető, és 16 százaléka kétszeresen szegény. Hogy a családi életpálya kezdetén sokféle anyagi gondot kell megoldani, az a korcsoportok szerinti megoszlásból is jól látszik. Az életkor növekedésével fokozatosan csökken a depriváltság. Ez azon feltételezésünk helyességére utal, hogy az arányosított deprivációs index egy hosszabb távú anyagi helyzet „lenyomata”. A kizárólag jövedelmi szegénység életkorhoz kötöttsége nem látszik ennyire egyértelműnek.

A *településtípus* vizsgálatával árnyalódik a jövedelmi szegénységről kialakult képünk. Az elemzés előtt érdemes megjegyezni, hogy a jövedelmi szegénységet alkalmazó vizsgálatok vitája során sokszor vetődik fel, hogy a jövedelmi szegénység koncepciója nem veszi figyelembe, hogy az élet városon és falun nem „egyforma drága”, így falun inkább lehet élni az önellátás kiadásmegtakarító módszerével. A deprivációs pozíció vizsgálatakor e kérdéshez is hozzá lehet szólni. Az adatok alapján egyrészt visszaigazolódik, hogy a relatív jövedelmi koncepció alapján számolt

¹⁵ Az egyes típusok között – az első, illetve a második és negyedik között – átfedés van.

¹⁶ Őket a továbbiakban gyakran nevezzük „kétszeresen szegénynek”.

szegénységi ráták a falvaktól – ahol 25 százalékos – a városok és Budapest felé – ahol 7 százalékos – egyértelműen csökkennek (A3. táblázat). Másrészt – ha a depriváltakat vizsgáljuk – azt látjuk, hogy a határvonal a falusiak, illetve a városiak között húzódik meg (A3. táblázat első oszlopa). Ugyanazon táblázat második oszlopából pedig azt látjuk, hogy a „csak” depriváltak részaránya falun és Budapesten a legnagyobb. A falvak és a városok viszonylatában tehát nem látunk evidenciát arra, hogy a falusi önellátó-kiadáscsökkentő életvezetés „irreálissá” tenné a falusiak magas, átlag feletti szegénységkockázatát. A feltételezés azonban csak többváltozós elemzéssel tesztelhető.¹⁷ Ezek alapján megállapítható, hogy a kiadásmegtakarítási stratégiák csak olyan esetekben képesek ellensúlyozni a jövedelmi szegénységkockázatokat (például a kisvárosok és Budapest viszonylatában), ha ezen elmaradások nem nagyok, ha a szegénységkockázatok nem a legmagasabbak.

Végül vizsgáljuk meg a társadalmi tagolódás hagyományos ismérveit. Az *iskolai végzettség* és a deprivációs kockázatok közötti összefüggések egyértelműek (A3. táblázat). Minél alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik valaki, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a depriváltak csoportjába kerül. Míg a nyolc általánost el nem végzettek 28 százaléka, addig a felsőfokú végzettségűek 5 százaléka került a hátrányos anyagi helyzettel jellemezhető csoportba.¹⁸ Ugyanez igaz – sőt még egyértelműbben – a kétszeresen szegények (a szegények és depriváltak) csoportjára is. A *foglalkozási csoportokat és a társadalmi helyzetet* megvizsgálva megállapítható – még akkor is, ha egyes rétegekben nagyon alacsony az elemszám, ám a tendenciák egyértelműek –, hogy a „fehérgallérosok” közül szinte senki nem él deprivált anyagi körülmények között, illetve többszörösen hátrányos helyzetben (A5. táblázat). A szakmunkások helyzete is jobb még az átlagosnál, és a foglalkoztatottak közül egyedül a betanított- és segédmunkások foglalkozási rétege él hátrányos, a társadalmi átlagnál rosszabb anyagi körülmények között. Minden szegénységkategóriát tekintve kiemelkedően magas a munkanélküliek szegénységi kockázata. Több mint egyharmaduk (37 %) deprivált, és több mint egynegyedük (27 %) egyszerre szegény és deprivált is. Úgyszintén hátrányosak az otthon a családot ellátó (gyesen lévő, htb.) anyák anyagi életkörülményei. Eddig is tudtuk, hogy jövedelmi pozícióik igen rosszak, ám most azt is látjuk, hogy anyagi életkörülményük sem jobb, hiszen háromtizedük a depriváltak csoportjába került. A második leghátrányosabb helyzetű csoportot alkotják a kétszeresen szegények kategóriáját tekintve. Az öregségi nyugdíjasok társadalma, hasonlóan a szegénységvizsgálatokban megismert eredményekhez, egységesen nem tekinthető hátrányos helyzetűnek. Egyes csoportjait – idős, egyedül élők – a javak akkumulálódása folytán a depriváció vélhetően kevésbé ve-

¹⁷ Három változót felhasználva – iskolai végzettség, korcsoport, településtípus – MCA-elemzést végeztünk. A függő változó az arányosított deprivációs index volt. A modell szignifikáns, úgyszintén az minden változó hatása. Az iskolai végzettség hatása kiemelkedő, a második legfontosabb a korcsoport. Végül leggyengébb hatása a harmadik változónak, a településtípusnak van. A hatás jellege nem lineáris: falusi és budapesti lakóhely növeli a depriváltság mértékét, városi és megyeszékhelyi lakóhely pedig csökkenti – a másik két változó változatlanlansága mellett.

¹⁸ Persze felmerült az a kérdés, hogy nem magas-e az 5 százalékos arány? Nem értékelődött-e le a felsőfokú végzettség? Az arány ennél is alacsonyabb lenne, ha az életkort kontrollálnánk.

szélezteti, mint a jövedelmi szegénység. A rokkantnyugdíjasok viszont az átlagnál rosszabb anyagi körülmények között élnek (A.5. táblázat).

A különböző társadalmi csoportok deprivációs és „kettős szegénységi” vizsgálatát követően egyrészt azt tudjuk összefoglalóan megállapítani, hogy a *népességi véleményen és objektív anyagi helyzeten egyszerre alapuló arányosított deprivációs index* elemzésével a jövedelmi szegénységi vizsgálatokhoz nagyon hasonló eredményeket kaptunk. Nagyon sok olyan társadalmi csoportot találtunk, amelyek mind a jövedelmi szegénység, mind az anyagi depriváció szerint magas kockázatokkal rendelkeznek. Ezek: a sokgyerekesek, a gyereküket egyedül nevelők, a kisgyermekesek, az alacsony iskolai végzettségűek, a munkaerőpiacról kiszoruló munkanélküliek, az otthont ellátók (gyes, htb.) és a rokkantnyugdíjasok. Ugyanakkor két tényező szerint némileg eltér az anyagi helyzeten alapuló depriváció és a jövedelmi szegénységgel érintett csoportok jellege. Míg a jövedelmi szegénység esetén a felnőtt kérdezett kor csak kevésbé számít, az anyagi depriváció annál nagyobb, minél fiatalabb valaki. A településtípust tekintve pedig a településtípus szerepe tér el: a budapesti lakóhely a jövedelmi szegénység esetén csökkenti, az anyagi depriváció esetén növeli a hátrányos helyzetűvé válás kockázatait.

Azt is szeretnénk még hangsúlyozni, hogy kilátástalanul hátrányos helyzetben a „kétszeresen szegények” vannak. Azok, akik hosszú időszakot tekintve nem rendelkeztek annyi erőforrással, hogy megteremtsék az életkörülmények megfelelő körét és szintjét, és akik aktuálisan is igen alacsony forrásokból kénytelenek napi kiadásait fedezni.

Összefoglalás

Dolgozatunkban a szegénységkutatások új irányzatait figyelembe véve egy általános anyagi jóléti indikátor kialakítására tettünk kísérletet. Az „arányosított deprivációs index” egyszerre veszi figyelembe, hogy a családok az életkörülmények mely komponenseivel nem rendelkeznek forráshiányok okán, és azt is, hogy a népesség az adott anyagi hiányokat mennyire tartja elengedhetetlennek a mindennapi megélhetéshez. Az így kialakított anyagi helyzet index erős kapcsolatot mutat az ekvivalens jövedelemmel és a relatív szegénységi helyzettel, de semmiképpen nem tekinthető azonosnak velük. Megítélésünk szerint az anyagi helyzet indexe a családok anyagi helyzetét hosszabb távon méri, egy egész akkumulációs időszakot fed le. Ennyiben inkább a permanens jövedelemmel (Friedman), az *n*-szer szegény változóval (Spéder 2002) lehet rokon. A depriváció és a jövedelmi szegénység összehasonlítása, illetve azok különböző szocio-ökonómiai ismérvek szerinti vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző koncepciók szerinti vizsgálódások nagyon hasonló eredményekhez vezetnek. Különbségek is mutatkoznak, így a koncepciók párhuzamos alkalmazása árnyalja képünket a szegénységről, a hátrányos helyzetről.

Irodalom

- Andorka Rudolf–Spéder Zsolt (1996): Szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély* (4): 25–52.
- Andress, H.-J.–G. Lipsmeier (1995): Was gehört zum notwendigen Lebensstandard und wer kann ihn sich leisten? Ein neues Konzept zur Armutsmessung. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte, B 31–32*: 35–49.
- Atkinson, A. B. (1989): *Poverty and Social Security*. Hempstead: Harvester
- Böhnke, P.–J. Delhey (1999): *Lebensstandard und Armut im vereinten Deutschland*. WZB-Arbeitspapier. FS III. 99–408.
- Bradshaw, J. et al. (1998): *Perceptions of Poverty and Social Exclusion 1998*. Report on Preparatory Results. Bristol: Townsend Centre for International Poverty Research
- Delhey, J.–P. Böhnke–R. Habich–W. Zapf (2001): *The Euromodul. A new instrument for comparative welfare research*. WZB Working Papers FS III. 01–401.
- Ferge Zsuzsa (2000): A társadalom pereme és az Európai Unió. In Ferge Zsuzsa: *El-szabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- Gordon, D.–C. Pantazis (eds.) (1997): *Breadline Britain in the 1990s*. Aldershot: Ashgate
- Gordon, D. (1999): *The Scientific Measurement of Poverty: Recent Theoretical Advances*. Paper presented at the Seebohm Rowntree Centenary Conference, University of York, 18–20. March, 1998.
- Halleröd, B.–J. Bradshaw–H. Holmes (1997): Adapting the consensual definition of poverty. In: *Gordon–Pantazis 1997*, 213–234.
- Kronauer, M. (1998): „Social exclusion” and „underclass” – new concepts for the analysis of poverty. In Andress (ed.): *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*. Aldershot: Ashgate, 51–76.
- Noll, H.-H.–R. Habich (Hg.): (2000): *Vom Zusammenwachsen einer Gesellschaft. Analysen zur Anglichung der Lebensverhältnisse in Deutschland*. Frankfurt am Main: Campus
- Pichaud, D. (1987): Problems in the definition and measurement of poverty. *Journal of Social Policy*, 16 (2): 125–146.
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai*. Budapest: Századvég
- Townsend, P. (1979): *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standard of Living*. Harmondsworth: Penguin
- Zapf, W. (1994): *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Dransformation*. Berlin: sigma

Melléklet: táblázatok és ábrák

A1. táblázat

A túrhető életkörülményekhez az alábbi összetevőket elengedhetetlennek tartók részaránya egyes szocio-ökonómiai jegyek szerint, százalék

Ismérvek	Életkörülmények						
	Külön szoba	WC/fürdő	évente üdülés	új ruha	színes TV	meg-takarítás	PC
Korcsoport							
18–39 év	42	86	20	20	41	34	8
41–59 év	51	82	21	17	52	31	8
60– év	40	75	9	8	46	25	3
Nyolc ált. alatt	37	68	5	6	40	17	1
Nyolc általános	42	78	10	16	45	25	4
Szakmunkás	47	80	12	16	50	31	5
Középfok	48	90	31	19	46	37	9
Felsőfok	48	93	30	18	45	42	18
Felsővezető*	57	93	37	31	36	60	19
Értelmiségi	44	93	30	16	39	42	16
Irodai	51	91	29	21	52	35	14
Önálló	54	91	33	25	51	40	16
Alsóvezető*	42	97	35	22	33	41	14
Szakmunkás	49	84	19	15	50	37	4
Betanított munkás	43	81	15	16	48	25	4
Munkanélküli	48	80	13	13	40	25	5
Gyes/gyed	45	79	16	24	46	27	10
Öregségi nyugdíjas	43	80	11	10	49	26	3
<i>Jövedelmi szegénység</i>							
Nem szegény	44	82	18	15	46	31	7
Szegény	45	72	8	13	40	23	4
<i>Mintaátlag</i>	45	82	17	16	46	30	7

*50 alatti elemszám

A2. táblázat

Az adott életkörülmény összetevőt birtokolók és azokat elengedhetetlennek tartók megoszlása, százalék

Eletkörülmény összetevők	Az adott item van és nélkülözhetetlen	Nélkülözhetetlennek tartja
Külön szoba	50	79
WC/fürdő	87	94
Egyhetes üdülés	37	52
Autó	38	87
Színes TV	48	98
Mosógép	46	90
Megtakarítás	53	47
Vendéglátás	28	61

A3. táblázat

A meghatározott szegénységtípusokba tartozók aránya az egyes társadalmi csoportokban 1., százalék

	Összes deprivált	Csak deprivált	Csak jövedelmi szegény	Szegény és deprivált
<i>Nem</i>				
Férfi	15	7	12	8
Nő	19	13	10	7
<i>Korcsoport</i>				
-29 év	23	12	10	12
30-39 év	19	13	13	7
40-49 év	16	5	15	12
50-59 év	15	12	12	4
60-69 év	14	13	7	2
70- év	10	7	7	3
<i>Településtípus</i>				
Falu	22	13	14	11
Város	15	7	13	9
Megyeszékhely	10	8	9	3
Budapest	14	12	3	2
<i>Iskolai végzettség</i>				
Nyolc általános alatt	28	13	8	16
Nyolc általános	24	12	16	12
Szaktudás	17	12	11	6
Középfok	9	7	8	2
Felsőfok	5	4	5	1
Összesen	17	10	11	7

A4. táblázat

A meghatározott szegénységtípusokba tartozók aránya az egyes társadalmi csoportokban 2., százalék

	Osszes deprivált	Csak deprivált	Csak jövedelmi szegény	Szegény és deprivált
<i>Gyerekszám</i>				
Nincs	14	11	8	3
1	20	9	15	12
2	19	9	14	11
3+	27	10	19	16
<i>Családtípus</i>				
Egyedül	14	13	3	2
Pár	11	7	7	4
Egyszülős	28	16	17	13
Nukleáris	18	9	15	9
Három generáció	19	11	11	9
Felnőtt gyerek és szülők	11	9	7	3
Egyéb	23	14	14	10
<i>Legidősebb gyerek kora</i>				
–6 év	27	12	11	16
7–14 év	21	9	18	13
15–18 év	21	10	16	11
19–24 év	9	5	10	8
Összesen	17	10	11	7

A5. táblázat

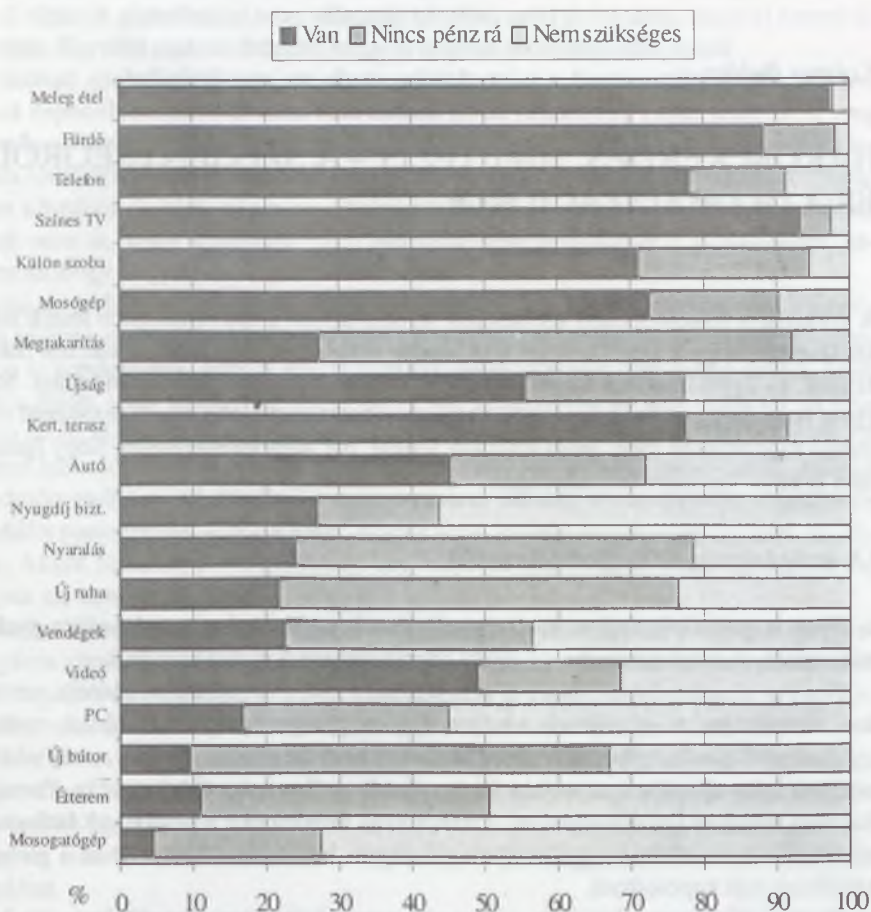
A meghatározott szegénységtípusokba tartozók aránya az egyes társadalmi csoportokban 3., százalék

Foglalkozási csoportok és társadalmi helyzetek	Összes deprivált	Csak deprivált	Csak jövedelmi szegény	Szegény és deprivált
Felsővezető*	(0)	(0)	(0)	(0)
Értelmiségi*	(10)	(7)	0	3
Irodai	8	13	5	
Önálló*	3	3	14	0
Szakmunkás	13	11	8	2
Betanított munkás	23	14	15	9
Munkanélküli	37	13	21	27
Gyes/gyed*	29	12	18	17
Öregségi nyugdíjas	10	9	4	1
Rokkantnyugdíjas	27	13	18	14
Tanuló*	16	9	2	4
Összesen	17	10	11	7

*100 alatti elemszám

A1. ábra

Mivel rendelkeznek a magyar családok?

Forrás: Euromodul, NKI.

VÁLASZOK EGY KÖRKÉRDÉSRE

Krémer Balázs

HÁROM KÉRDÉS, 10+1 TÉZIS – A SZEGÉNYSÉGRŐL ÉS A GLOBALIZÁCIÓRÓL

A körkérdést felvető leendő szerkesztők mindig abban a hiú reményben teszik fel a kérdéseiket, hogy a szerzők majd arra fognak válaszolni. Egy fenét, a szerzők mániákusak, és úgyis csak azt fogják mondani, amit amúgy is el szoktak mondani. Szégyen, nem szégyen, én is így fogok tenni. A válaszaimat előbb rövid, tézisszerű állításban fogalmazom meg, majd kifejtem azokat, bár nem mondhatnám, hogy igazolnám is ezzel téziseim helytállóságát.

(A szegénység és a globalizáció)

I. tétel: A globalizációtól való elszigetelődésnek nagyobbak a szegénységre gyakorolt veszélyei, mint annak, ha valamely ország részese a globalizációnak.

Hogy a szegénység mennyire a piacgazdaság globális méretű velejárója, azt sohan, köztük én is, erőteljesen vitatom. Fejlett piacgazdaságokban (értsd: nyitott, „globalizált” gazdaságban) élő népek általában nem szegények, és ha vannak sikeres nemzeti felemelkedések az utóbbi fél évszázadban (Írország, Görögország, Portugália, nem beszélve Dél-Koreáról stb.), akkor ezek mindegyike a piaci elvek befogadásához és a nemzetközi integrációkba való sikeres beilleszkedéshez (értsd: a globalizációhoz) volt kapcsolható.

Most, amikor e sorokat írom, akkor egy nemzetközi szervezet alkalmazottjaként Belgrádban ülök a globalizációban fogant irodámban (egy német nő osztályvezető és egy amerikai, szintén nő közvetlen főnök mellett, szigorúan 6 óra után, munkaidőn túl, merthogy a munkaidő nem bírja el a globalizációról való elmélkedést). Az ablakon kinézve kétség kívül nem látok el Fekete-Afrikáig, de látom Belgrád némely lepukkant lakótelepi házát, és azt kell megállapítanom, hogy a globalizációtól való elhatárolódásnak, a globális folyamatoktól való izoláltságnak sokkal nagyobbak a szegénységre gyakorolt kockázatai, mint a globalizáció folyamataiban való benne levésnek.

Bárkinek, aki Magyarország szegénységéről mint a globalizáció átkáról akar beszélni, annak először is tudnia kell azt, hogy Magyarország a világ felső egynegyedébe tartozik, hogy globális kitekintésben Magyarország nem tekinthető szegény országnak. Valamint azt is, hogy Európában mindazok az országok, amelyek akár az elmúlt ötven évben (mint Albánia), akár csak az elmúlt tíz évben (mint Jugoszlávia)

elszigetelték magukat, azok sokkal csóróbbak, mint az a Magyarország, amely mindig is sokat adott arra, hogy a lehetőségeihez mérten nyitott legyen a globális tendenciák és a nemzetközi kapcsolatok befogadására.

2. tézis: A globalizáció nem választás kérdése, ezért érdektelen, hogy ki szereti és ki nem. Egyedül csak az érdekes, hogy ki hogyan alkalmazkodik hozzá.

Szóval, globalizáció van, ez olyan nekünk, mint a kontinentális klíma, nekünk most éppen ilyen van – és ezen nem tudunk sokat változtatni. Lehet szeretni is, meg nem is – éppúgy, mint a kontinentális klímát –, de nem túl bölcs dolog, ha emocionális viszonyulásaink határozzák meg a cselekvések, a politika irányát. A kontinentális klímához is lehet sikeresen alkalmazkodni, meg a globalizációhoz is, a kérdés tehát nem az, hogy szeressük, vagy bűnbakká téve gyűlöljük-e a globalizációt, hanem az, hogy hogyan alkalmazkodunk hozzá.

Ha az ember azt tapasztalja, hogy emberek megfagyhatnak kontinentális klímatis viszonyok között, akkor nem csak azt a fránya telet lehet ezért szidni. El lehet azon is gondolkodni, hogy a megfagyottnak miért nem volt elég meleg ruhája, fedél a feje fölött, vagy tüzelő a kályhájában... Bár, kétségkívül, ha nem volna tél, és még ezen túl is, éjjel-nappal sütné a nap, akkor bizonyára kevesebben fagynának meg. És ehhez hasonlóan, ha nem lenne globalizáció, vagy legalábbis a heves szitkozódások eredményeképpen mi diktálnánk a globalizáció ütemét, és mi fújnánk a gazdaság globális passzátszelét – akkor lehet, hogy kisebb lenne a szegénység. De nem mi fújuk. Akkor fújhatnánk, ha gazdasági nagyhatalom lennénk, a centrumban. Nem vagyunk az, nem ott vagyunk.

Lehet birodalmi álmokat kergetni, és keseregni azon, hogy nem vagyunk elég befolyásos tényező a globális folyamatok irányításában – de nem is leszünk ilyenek. Lehet utálni és megköpökdni a globalizációt, de ez nem segít sokat. A globalizációhoz nekünk alkalmazkodni kell, épp úgy, mint a kontinentális klímához.

3. tézis: A magyar szegénység nem a globalizáció átkja. Bár a szegénység újabb fejleményei hasonlóak itt is, mint sok helyütt máshol (ebben a sajátos értelemben a tendenciák „globálisak”), az okokat és felelősöket abban kell keresnünk, hogy itthon hogyan sikerült alkalmazkodni a megváltozott gazdasági és társadalmi körülményekhez.

A szegénység sokkal régebben itt van Magyarországon, mint a globalizáció. Nem a globalizáció eredménye volt a „hárommillió koldus országa”, és nem a globalizáció teremtette azt a szocialista szegénységet, amely enyhítéséért húsz éve magyar értelmiségiek Alapot hoztak létre (SZETA), vállalva egzisztenciájuk feladását is.

Ami a „rég” szegénység rendszerváltás utáni fennmaradását és új formákban való felbukkanását hozta, az sokkal inkább a keleti piacok összeomlása volt, mintsem a nyugati, „globalista” nyitás. A szegénység rendszerváltozás utáni megnövekedése nem a világra való nyitásnak, hanem szimplán annak tudható be, hogy Magyarország 1989 és 1993 között elveszítette exportpiacainak több mint felét, piacainak egyharmadát, GDP-jének egyötödét. Mindezt csak tetézte az, hogy a piacgazdaság és a demokrácia intézményeinek kiépítését és elitjeinek kiemelkedését csak a csökkenő gazdasági javakból lehetett finanszírozni, és így még kevesebb maradt a többieknek, mondjuk így az egyszerűség kedvéért: a szegényeknek.

A szegénység növekedése, ez a nem tiszta koncepciók mentén leírt folyamat, amiről beszélünk, az nem a „nyugati nyitás-globalizáció” eredménye, hanem a szocializmus összeomlásáé. Aki ezt összekeveri, az akarja-nem akarja, de azt mondja, azt a történelmietlen nosztalgiát képviseli, hogy mégiscsak jobb lenne nekünk ott a szocializmus globalizációtól védett (bár a nagy testvértől kevésbé védett...) biztonságos, kissé kopottas zománcú lavórájának langyos vizében ücsörögni. Szerintem meg nem.

Azt meg lehet, meg is érdemes vizsgálni, hogy a magyar társadalom, a magyar gazdaság és a magyar politika mennyiben alkalmazkodott sikeresen a globalizáció körülményeihez a rendszerváltás során, vagy ami ugyanezt jelenti, a keleti blokk összeomlására adott válságreakciói során. Ugyancsak vizsgálat tárgyává lehet tenni azt is, hogy akár a sikerekben, akár a kudarcokban mennyire játszott szerepet a nemzetközi szervezetek és nemzetközi segélyprogramok képében színre lépett (és eképp új definíció alapján átértelmezett) „globalizáció”. Nem lesz könnyű a válasz, hisz bizonyos szempontokból kiváló, másokból csapnivaló bizonyítványt kell kiállítanunk.

A bizonyítvány kiváló, ha a magyar termelékenységi adatok javulását nézzük, ha azt látjuk, hogy Magyarország versenyképessége, helytállása a globális klímában ugrásszerűen feljavult. Hogy Magyarország vonzó hely lett a világ vezető vállalatai számára, és, mondjuk, hogy a Bródy féle kriptonégő gyártása óta először, ismét olyan, a világ csúcsszínvonalát jelentő terméket gyárt az ipar Magyarországon, mint az Audi TT. Ha még patetikusabbá akarnám fogalmazni mondandómat, akkor felidézném a Szűcs Jenő hajdani nagyszerű könyve nyomán kialakult vitát, abban is az általam igencsak kedvelt Tamás Gáspár Miklós kritikájának főbb elemeit. TGM akkor úgy vélte, hogy a történelem fatalista és álszent interpretációja úgy tenni, mintha Közép-Európa önálló régió lenne a Nyugat és a Kelet között félúton. Közép-Európa csak annyiban különbözik a fejlett Nyugattól, hogy bár mindig oda akart tartozni, ez sohasem sikerült neki. Nem sajátos kultúra, nem sajátos orientációk, csupán a folyamatos kudarc és pofáraesés (meg a tatár, a török stb.) különbözteti meg Kelet-közép Európát a fejlett Nyugattól.

Nos, TGM akkori érvét a mába áthozva, patetikus gúnnyal azt mondhatjuk, hogy hála a rendszerváltó bölcs kormányoknak, politikai és gazdasági eliteknek, a globalizációhoz és az EU elvárásaihoz való sikeres alkalmazkodásnak – ma Magyarország eljutott oda, ahova Szent István óta akart, de sohasem volt ilyen közel hozzá, hogy tudniillik a fejlett Nyugat befogadja (ilyenkor kell kopogni, fán és alulról...).

Na de félre a patetizmussal, az emelkedettséggel, lássuk azt a csapnivaló bizonyítványt is. Hát, ennek a csapnivaló bizonyítványnak is a legszörnyűbb jegye, az épp az, ami az előző bizonyítvány legszebb piros pontja volt: a termelékenység, a produktivitás növekedése. Ugyanis, bár mindenki szereti a termelékenység növekedését pusztán annak betudni, hogy új technológiák, termelési kultúrák jelentek meg az országban (na ja, mint az Audi TT...), a valóság ennél szomorúbb. A termelékenységi átlagokat ugyanis úgy is lehet javítani, ha a satnya termelékenyséű egységeket, gyárakat, termelőket és szolgáltatókat vagy éppen teljes ágazatokat kihajítunk a szemétkbe. Én még nem találkoztam efféle becslésekkel, de nem lennék meglepve, ha a magyar termelékenységi adatok növekedése mögött több mint kétharmados

súllyal az az eltűnt és gyakorlatilag mind a mai napig folyamatosan eltűnő közel kétmillió munkahely jelenne meg, és legfeljebb egyharmadot hoznának az új beruházások. A magyar politikai elit az elmúlt tíz évben nem ismert fel egy harmadik elemis végzettséggel megérthető összefüggést: ha a nemzetek jólétét, fejlettségét a szokásos egy főre jutó GDP-vel akarjuk kifejezni, akkor a hányadost két másik hányados szorzataként kell elképzelnünk:

$$\text{GDP/lakosság} = \text{GDP/foglalkoztatottak} * \text{foglalkoztatottak/lakosság}$$

A GDP/foglalkoztatottak hányados fejezi ki azt, hogy egy dolgozó, munkában levő ember átlagosan mennyi értéket produkál. Amikor a produktivitás növekedéséről beszélünk, akkor kissé rövidlátóan csak erről a tényezőről szoktunk beszélni, és tapsikolunk (jó okkal...), hogy mily nagyszerű a fejlődés. A munkaadók, a vállalatok (illetve a rájuk közvetlenül ható szabályozók és ösztönzők) igen jó eredményt produkáltak. A munkában lévők valóban több értéket hoznak létre, mint korábban. Nem kell révületbe esni a kapitalista vállalatok magatartásától, de el kell ismerni: tették a dolgukat.

Ha azonban a foglalkoztatottak arányát is mellérakjuk (vigyázat, a hivatalos foglalkoztatotti ráták ennél bonyolultabbak, de ez mit sem ront érvünk súlyán), akkor azt látjuk, hogy bizony, ez az arány hihetetlenül leesett az elmúlt tíz évben. A nyolcvanas években Magyarország lakosainak nagyobb fele dolgozott, mára ez az arány alig jobb, mint egyharmad. Na már most, ha a nyolcvanas évek végének egy főre jutó GDP-jét a maival hasonlítjuk össze, akkor a nagyjából azonos mérték mögött két különböző szorzatot fogunk találni. A nyolcvanas évek végén alacsony termelékenységet és magas foglalkoztatottságot, az új évezredben feljavult termelékenységi mutatókat és Európa (legalábbis az uniós tagországok és a csatlakozni kívánók között a legalacsonyabb foglalkoztatási adatait fogjuk találni).

A foglalkoztatottak arányának alakulása nem a vállalatok, hanem a kormányok asztala. A kormányok teljesítménye pocsék, ők nem tudtak alkalmazkodni a nyitás és az integráció kihívásához, legalábbis ezen a területen. Az adó- és társadalombiztosítási rendszer a foglalkoztatás bővülése ellen hat, különösen ellene hat annak foglalkoztatási (alacsony bérű, atipikus, rugalmas és részfoglalkozású formák stb.) szegmensnek a növekedése ellen, amely a jelenleg munkanélküli és aktív korú inaktív lakosság számára jelenthetne alternatívát a jelenlegi feltételekkel szemben. Ehhez hasonlóan, az olyan „hagyományos” jóléti és közszolgálati ágak (foglalkoztatáspolitikai, szociálpolitika, oktatás, felnőttképzés, egészségügy stb.) elleni kritikaként is megfogalmazható, hogy nem tettek sokat, és nem is értek el semmit a foglalkoztatás bővülése érdekében. A kormányok teljesítménye elégtelen a globalizációhoz való alkalmazkodásban, legalábbis a „foglalkoztatás bővítése” és a „szegénység enyhítése” tantárgyakból.

4. *tézis:* A szegénység az alacsony arányú foglalkoztatottságból ered.

Témánk, a szegénység szempontjából a foglalkoztatás csökkenésének két fontos következménye van. Egyrészt, azzal, hogy sok ember elveszítette a munkáját, sokaknak megszűnt a keresete. Ők bizony elszegényednek, pláne, ha nem kapnak valamilyen jogcímen pénzt az államtól. Az matematikailag is belátható, hogy elég pénzt nem kaphatnak az államtól. A nyolcvanas években egy dolgozó embertől el-

vont pénzből egy másik társadalmi jövedelmét (nyugdíját, gyesét, családi pótlékát, szociális segélyét stb.) kellett kifizetni. 1993-tól napjainkig az arány alig változott, és fenntarthatatlanul rossz: egy dolgozótól elvont állami bevételből két másik ember társadalmi-szociális jövedelmét kell(ene) kifizetni. Ahhoz, hogy bármilyen rossz színvonalon, de fizetni lehessen az ellátásokat, magasan kell tartani a járulék- és adókulcsokat. Ám még a magas elvonások mellett sem lehet tisztességes pénzeket kifizetni valamennyi munkával és saját jövedelemmel nem rendelkezőnek.

Minden ellátás külön-külön is, de összevontan is kifejezhető egy szorzatként:

az ellátás(ok) teljes költsége = ellátottak száma * az átlagos ellátási mértékkel

Ha csökkennek a képződő, elosztható szociális alapok, akkor vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét szorzótényezőt csökkenteni kell. Az előző kormányok alapvetően az átlagos ellátási mértékeket csökkentgették, amiben a kezük alá dolgozott az infláció: nem kellett csökkenteni, elég volt nem (eléggé) emelni. A Fidesz kormánya új, kissé rasszista színt hozott be a politikába. Az ellátottak számát csökkentette, mindenekelőtt azzal, hogy 250 ezer embert kiszorított a munkanélküli-ellátásokból (ne feledjük: semmiképpen sem növekedő foglalkoztatottság mellett, tehát a munkanélküli-ellátásból kimaradók nem lettek foglalkoztatottak!). Azután meg azzal, hogy a gyerektámogatásokat abba az adókedvezményes rendszerbe csatornázták, amelyből (amiatt, hogy a szülők egyáltalán nem rendelkeztek adóköteles jövedelemmel, vagy mert nem rendelkeztek annyi jövedelemmel, hogy a kedvezményt érvényesíteni tudják) kimaradt a gyerekek legalább egyharmada, még inkább (a részleges összeget igénybevevőket is ideszámítva) a fele.

Ezt még nem kellene rasszizmusnak tartanunk, azt a sajnálkozó indoklást már sokkal inkább, amely szerint a nem dolgozás akarati, morális, kulturális, mintegy örökletes hiányosság, és hogy sajnos a gyerekek nem azokba a családokba születnek, ahol őket tisztességesen fel tudnák nevelni. A biológiai, személyiségbeli, életformabeli adottságokat fátumként kezelni, és eszerint megkülönböztetni értékes „génanyagot” (a nemzeti közepet, a polgárt) a fattyú értéktelentől (ki nem hallja ki a leszólásokból a cigányokra és más páriánépekre való utalásokat?) – hát, ez bizony a „biopolitika”, a rasszizmus maga. No meg az önfelmentő kormányzati impotencia maga: ha a problémákat olyan körülmények okozzák, amelyekről a politika nem tehet (a „géné”), akkor ezen, ugyebár, nem is lehet változtatni. A magyar szegénység alakulásában, különösen az utóbbi években tapasztalható alakulásában sokkal nagyobb szerepe volt a „nép-nemzeti”, magyar és keresztény kormánynak – mint a (tegyük is félre, mennyire „nemzetietlen”) globalizációnak.

Mindezek után, visszakanyarodva, talán árnyaltabban fogok tudni válaszolni a feltett kérdésre is. Az átmenet kormányai helyesen mérték fel, hogy az ország előrejutása (a globalizáció „klimatikus” viszonyai között különösen) a termelékenységi alakulásán múlik, és tulajdonképpen helyesen hagyták a gazdaság szereplőit azon heveskedni, hogy a saját házuk táján javítsák a cégük termelékenységi mutatóit, versenyképességét. Mindeközben a magyar politikának soha nem volt még szava sem, nemhogy koncepciója arra, hogy a foglalkoztatási problémát politikai problémává tegye (szeretnék emlékeztetni mindenkit, 1993 óta minden kormány sikerpropagan-

dát csinált a munkanélküliség csökkenéséből, miközben, a munkanélküliség csökkenésével párhuzamosan, gyakorlatilag a teljes időszak alatt, folyamatosan, a foglalkoztatottság is csökkent!!!), netán tegyen is valamit, legalább a foglalkoztatási adatok romlása ellen. A vállalatok érdekeik szerint ügyesen tették a dolgukat: nőtt a termelékenység, a veszteségesen termelő vállalatok szép csendben kimúltak, a nyereséggel termelők meg szép csendben megerősödtek. A foglalkoztatottsági kérdés, a szorzat második tényezője, a foglalkoztatottak/lakosság hányados viszont nem a vállalatok asztala. Legalábbis abban az értelemben, hogy ha nekik nem éri meg több embert foglalkoztatni, akkor ők ugyan nem is fognak több embert foglalkoztatni. Sok minden más kérdés mellett a foglalkoztatás arányainak a kérdése a kormány asztala: vajon kellően ösztönző és foglalkoztatásbarát környezetet teremte-e ahhoz, hogy megérje több embert foglalkoztatni?

5. tézis: Ha a szegénységet a globalizáció következményének tekintjük, akkor nem pályázhatunk nemzetközi segélyekre. Manapság mi nem a segélyezettekhez, hanem a segélyezőkhöz integrálódunk, ha minden igaz.

A miénk egy síró-rívó, a felelőségeket a felsőbb hatalmakban és a balsorsban kereső kultúra. A globalizáció nekünk éppen annyit jelent, mint az aktuális balsors, ami éppen mostan minket tép, és azzal mi már jól eltájékozódunk a világban, ha megvan az éppen aktuális balsorsunk. Ennél egy kicsit rosszabb is a helyzet. Sokan és sokszor oly mélyen átélik a globalizáció balsorsát, hogy úgy vélik, honfitársaik nevében is megalázkodva, gazsuláló koldulásra is ragadtathatják magukat a nemzetközi fórumokon, ha már ennyire tép minket a balsors. Én a magam részéről ezt a nyavalygó hozzáállást eleve nem szívelem (ez így egy kicsit túl enyhe), de még a tejébe igazságok nélküli bugyutaságnak is tartom.

Racionálisan mérlegelve inkább az a helyzet, hogy globális értelemben Magyarország nemhogy nem szegény, hanem egyenesen a leggazdagabb egynegyed-egyötöd része. Innen nézvést, a globalizáció és a szegénység nyelvi kontextusában nem az a kérdés ma és a közeljövőben, hogy milyen nemzetközi támogatásra számíthatunk, ha – jó magyar szokás szerint – hangosan siránkozunk a globalizáció okozta szegénységen. Egy ilyen felvetésben egyre inkább azzal a kérdéssel kell szembesülnünk, hogy milyen nemzetközi kötelezettségek fognak ránk hárulni a Föld (de legalábbis: Európa) szegénységének enyhítésében. (Írom mindezt Belgrádban, néhány hónappal az után, hogy egy albán projektben vettem részt...) A választ sejt-hetjük: az EU-tagországok az ENSZ és az EU dokumentumaiban arra vállaltak kötelezettséget, hogy nettó nemzeti jövedelmük (GNP) 0,7–1 százalékát a legszegényebb országok fejlődésének támogatására fordítják. Ez Magyarország esetében azzal összevethető összeg, mint amit a szociális tárca pályázati rendszerei a szociálpolitika hazai szereplői között osztanak szét. És én nem olvastam arról, hogy az EU-tagországok kötelezettségei az új tagokra nem vonatkoznának.

Hogy tahón és cinikusan lényegretörően hümmögjek egyet: nem biztos, hogy éredekünkben áll a szegénység és a globalizáció kölcsönhatásait hangsúlyoznunk. És, ha már így teszünk, akkor nem árt, ha szembesülünk ennek következményeivel is: sokba fog ez még nekünk kerülni. Már ha netán nemcsak „lihegnénk”, hanem tényleg komolyan gondolnánk azt, hogy a globalizáció a szegénység növekedésének egyik tényezője.

6. *tézis*: A szegénység elsődleges oka a tartós munkanélküliség és jövedelemhiány, de a baj nem jár egyedül. A tipikus szegény még egy kicsit nő is, cigány is, fogyatékos is, rossz helyen is lakik, és számosabb gyereke is van, mint az átlagnak – amin épp úgy nem sikerül segíteni, mint a munkanélküliségen.

Az eddigiekben szinte kizárólag a foglalkoztatás, még pontosabban, a tartós munka- és jövedelemhiány dolgában beszéltem a szegénységről. Bár tudom, hogy a kérdés ennél sokkal összetettebb, mégis megengedhetőnek tartom ezt a leegyszerűsítést. Részben azért, mert ma Magyarországon éppúgy, mint a fejlett világ többi országában a jövedelemrangsorok alsó tizedében szinte csak és kizárólag aktív korú, elvileg munkára képes, ámde hosszú ideje nem dolgozó, pénzt nem kereső felnőtteket, no meg az ő családjaikban az átlagost meghaladó számban fellelhető gyerekeket találjuk. Tudjuk jól azt, hogy a baj nem jár egyedül. Hogy ennek az „új”-nak titulált szegénységnek a tipikus reprezentánsa kissé maga az etnikum, némi fogyatékossgal és tartós betegséggel is küzd, némiképp iszik is, és ez még mindig jobb, mintha más szerektől függene, növekvő arányban nő (értsd: a gyerekeket egyedül nevelő anyák...), erőteljesen koncentrálódik területenként és családonként (a családok „kiegyenlítő” szerepe megszűnt, ma nem úgy van, hogy ha a férj vagy a feleség munkanélküli, attól még a párja dolgozik, hanem vannak kétkeresős és „nullakeresős” családok...). Ám azt is tudjuk, hogy a fenti felsorolásban felemlített körülményekre adott „klasszikus” szociálpolitikai válaszoknak gyakorlatilag semmi hatásuk nincsen a szegénység – mint strukturális probléma – alakulására. Nem akarnám én csökkenteni ezeknek a szociálpolitikai eszközöknek és intézményeknek a jelentőségét, hiszen ha ezek vannak és működnek, akkor jelentősen javíthatnak a szegények életkörülményein. Pusztán két dolgot kívánok érzékeltetni.

Egyrészt, hogy ma az aktív korú felnőttek támogatására hivatott rendszerek meglehetősen gyengécske, esetlegesen és véletlenszerűen elérhető, decentralizáltságukban és privatizáltságukban (NGO) áttekinthetetlenül sokféle és sztenderdek nélküli megoldásocskákat kínálnak, különösen ha összevetjük kiforrottságukat és érettségüket a II. világháború után kialakult jóléti rendszerekkel (nyugdíj, oktatás- és egészségügy, fogyatékosági és gyerekvédelmi rendszerek stb.)

Másrészt azt, hogy még ha egy a fenti kategóriába sorolható „új szegény” segélyt is kap, be is engedik a menhelyre, kúrálják is drogfüggőségét, esetleg érzékeny lelkű terapeuták fejlesztik konfliktus-tűrő készségeit – ez mind szép, és mind segíthet is könnyebbé tenni a szegénység gyötrelmeit. De nem árt folyton emlékezni arra, hogy a segély, a menhely és a terápia nem emelt még ki senkit a szegénységből, sőt, általában mindezeket csak addig kapja valaki, amíg szegény. A szegénységből leginkább az emelhet ki valakit, ha tartós, elfogadható pénzkeresettel járó munkához jut. Mint ahogyan az is lökte őt oda, hogy elveszítette hasonló munkáját, ha volt neki ilyen valaha is...

(A szegénység és az értelmiség)

7. *tézis*: A kérdésben hallgatólagosan feltételezett értelmiség már nincs, és ezért nem lehet felelőssége sem a szegénység dolgában, sem semmi másban

Hogy van-e az értelmiségnek felelőssége a szegénységgel kapcsolatosan, ebben csak a kérdésben implicite bennfoglalt két előfeltevést szeretném megkérdőjelezni, hogy nevezetesen van-e egyáltalán még értelmiség, és ha van is, felvethető-e bármiben is a felelőssége. Mindkét előfeltevéssel kapcsolatosan hajlamos vagyok azt gondolni, hogy, eh, badarság, nincs ilyen.

Azt a hajdani sajátos kelet-európai értelmiséget leginkább a felelősségérzete különböztette meg a világ más részein őshonos egyetemet végzett „professional”-októl. Ez az elvarázsolts, heti rendszerességgel bulizó, a bulik konyháiba menekülve, vörösbor mellett világmegváltó, szabadságát barátságokban, intimitásokban és promiskuitásokban kiélő értelmiség leginkább abban volt más a nyugati kollégáktól, hogy legalább álmaiban, vágyaiban, vörösboros révületeiben és darvadozó hajnali világmegváltásaiban, megeshet, hogy naivan és hülyén, de válaszokat keresett a társadalom égető gondjaira, a társadalmi fejlődés, haladás sorsdöntő kérdéseire. Hihetetlenül progresszív szerep volt ez, hiszen e félrészeg, félig kábult révületben, minden más külső körülmény ellenére, fenn lehetett tartani az álmodozás képességét, a kissé sámánisztikusan, a sorok közé kódolt írás és olvasás képességét, azt az utólag teljesen megmagyarázhatatlan intellektuális közállapotot, amelyben a közélet témaiként voltak fenntarthatók a társadalom, a gazdaság és a politika olyan kérdései, amelyek másképpen nem lehettek volna a közbeszéd témái. És azt a társadalmi státuszt, amit e virágnyelven és sámánisztikusan hadovázó értelmiség épp azzal vívott ki magának, hogy cirkalmas szózuhatagaiban a többieket is érdeklő és érintő ügyekről próbált meg beszélni.

Nos, ez a bulizó, vörösbort ivó, révületeiben a rögválóság sáros összefüggéseire felülemelkedni képes értelmiség mára éppúgy eltűnt, amint eltűnt minden felelőssége is. Néha még a nyelv, tán még a buli is meg a vörösbor is megtévesztő emlékeket hoz elő, de ez nem tart sokáig. Csak addig, ameddig ki nem derül, hogy a kellékek és bizonyos dramaturgiai rituálék legfőljebb az előadásmódban különböztetik meg ezen utó-értelmiséget a társadalom bármely más tagjától, csoportjától. Ez az utó-értelmiség épp azt teszi, mint mindenki más: hajtja a saját buliját, és magasról tesz arra (ha még egyáltalán emlékezne is ilyenre), hogy mi lenne a társadalom, a „haza és haladás”, a közjó érdeke. Ha manapság efféle szavak bárhol előbukkannak, akkor enyhébb esetben hangos röhögés kíséri elhangzásukat. Durvább esetben kínos feszengés övezi a dolgot, lehet tudni, hogy a szavak kimondója „nagybanimacher”, nehézsúlyú politikai kalandor, „a polgári lenyúlás bajnoka”, vagy legalábbis neki valami efféle pálya a buli.

Nem kell különösebben álszentnek lennünk, ma a szegénység nyelvi közege is e magánérdekek világa. Aki ma szegénységről probléma-érzékenyen, hevűlten beszél, arról tudni lehet, hogy ő ebből, mármint a szegénység-bizniszből él. Szándékai, nagyvívó stratégiai elképzelései kevésbé a szegénység problémáinak leküzdésével állnak összefüggésben, mint inkább azzal, hogy emberünk mit lát pályának, bulinak a szegénység-bizniszben (politikában, önkormányzatban, közszolgáltatásban, kutatásban, egyetemben, tanácsadásban, nemzetközi programban, NGO fund-raising-ben,

stb.). Ennek megfelelően nincsenek értelmes, felülemelkedett diskurzusok a szegénység mibenlétéről, hanem legfőljebb üzleti alkuk, *deal*-ek, projekteknek becézett pénzkereseti akciók. Már maga a szegénység köreinek a meghatározása is az arról beszélő érdekeit tükrözi inkább, mint valamilyen „objektív” tartalmakat. Ha valamely politikus a nyugdíjasoktól remél több szavazatot, akkor ők lesznek a legszegényebbek, ha valaki fogyatékosügyben nyert külföldi pályázati pénzt, akkor ők, és ha valaki a kisvállalkozókat képviseli, akkor meg ők lesznek az úgymond „szegények”. A szegénységről való nézetek racionális tartalma igencsak kétséssé vált, a mondanókat ma inkább az érdekeket felfejtve érthetjük meg, ha egyáltalán...

A szegénységgel kapcsolatos társadalmi és erkölcsi felelősségek is legfeljebb annyira és úgy jelennek meg e szegényügyi nyelvi és kulturális közegben, mint ahogyan és amint az acél és/vagy a körömlakk iránti erkölcsi és társadalmi felelősség az acél és/vagy körömlakk üzletágban heveskedő üzletemberek és üzletasszonyok megnyilvánulásaiban.

Félreértés ne essék, én a szegénység-bizniszben ügyködő üzletemberek és üzletasszonyok igen jelentős hányadát tisztességes üzletembernek, korrekt és megbízható partnernek tartom, és megeshet, ők is annak tartanak engem. Így például lehet, hogy ezért kapok felkérést ilyen körkérdésekre válaszolandó, és megeshet, hogy ezért is válaszolok rájuk. Ám mindennek nincs, legfeljebb nosztalgiaiban van köze értelmiségi léthez vagy felelősségvállaláshoz.

8. *tézis*: Az értelmiség kihalásával megszűnt az a véleményformáló elit, amelyik a gyarapodó közjóból való részesüléstől remélte saját sorsának javulását. A közjó fogalma, politikai értelme kiüresedett, a problémák csak annyiban „társadalmiak”, hogy gyakran megeső magánproblémák. A szegénység problémája is a szegények magánnyomora.

A rendszerváltás előtti értelmiség a saját magánproblémáinak, mindenekelőtt szabadságihiányainak megoldását csak attól remélhette, ha az általános társadalmi viszonyok megváltoznak. Az akkori egyéni problémák orvoslásának esélyét csak valamilyen szolidáris, közjóban gondolkodó koncepciókban (a fentiek alapján, inkább: álmódosításokban) lehetett megtalálni. Akkor nem lehetett piaci és vállalkozói szabadságokban, alkotói autonómiákban, az emberi jogok tiszteletben tartásában úgy gondolkodni, hogy ezek a lehetőségek ne vonatkozzanak magától értetődően másokra is, mindenkire is. Azoknak, akik akkoriban beszéltek a szegénységről, elég markáns üzenetük volt az átlagnak, a köznek, a többségnek: ha előre akarsz jutni, akkor nézz magad mögé is, számolj velük is, különben te sem jutsz előre.

Ma az efféle üzeneteknek nincs értelmük és közegük. „Hülye lennék hátra nézni, mi gondom velük, legfeljebb akkor van gondom, ha hátráltatnak, de akkor inkább hátranézve rúgok is egyet hátra” – és ez ma sokkal több hasznot eredményező hozzáállásnak tűnik, bárki számára.

A hajdani bulik világmegváltó álmódosításainak funkcióját mára nagyrészt átvette az intézményesült politika. Amikor a köz ügyeiről való beszéd kiüresedéséről beszélek, akkor nagyrészt a politikai diskurzus intellektuális színvonalának lesüllyedéséről és tartalmi beszűküléséről beszélek. Ma a szegénység kérdése csak annyiban politikai téma, amennyiben „hoz valamit a konyhára” szavazatban, a hatalom megtartásában. Ennek a kiüresedésnek az egyik legmeggyőzőbb bizonyítéka az, hogy a foglalkoztatottságról való kérdés nem szerepel a politikai témák között, legfeljebb

akkor, amikor a „munkanélküliség csökkenéséről” lehet politikai sikerpropagandát folytatni. És nem hörög a nem létező értelmiség sem, a média sem, még a szakértő újságírók és társadalomtudósok sem azon, hogy 1993 óta minden kormány sikerpropagandát folytat a munkanélküliségről, noha úgy csökken a munkanélküliség Magyarországon, hogy közben nemhogy nem nőtt, hanem inkább folyamatosan csökkent is a foglalkoztatottság.

A munkanélküliség csökkenése „jó hír”, sőt „jó bolt” a hangadó köznek. Az, hogy a munkanélküliség csak azáltal csökkent, hogy emberek kikerültek az ellátottak köréből, hogy még annál is szegényebbek lettek – ez az ő bajuk. Nem a globalizáció hatását kellene először megértenünk, hanem azt, hogy mi közük van politikusainknak, a politikai gondolkodást befolyásoló hangadó elitünknek a társadalomhoz, a társadalmi problémákhoz, a szegénységhez. Sok közülük biztos nincs, és amennyi van, annak is jelentős hányada nem több a populista handabandázásnál. A társadalom és a politika között nincsen érdemi érintkezés.

9. *tézis:* A szegénységgel kapcsolatos problémákat ma nem a nem létező értelmiségnek, hanem a szociális szakembereknek és a politikusoknak kellene címezni. A szegénységgel kapcsolatosan ma senki nem teszi fel azokat a lényegyet érintő kérdéseket, amelyekre nem filozófiai és érzelmi, hanem technokrata közigazgatási válaszokat kellene találni. Pedig volnának ilyen kérdések.

Szerintem ma a szegénységről nem csak abban a kontextusban kellene beszélni, hogy miképpen lehetne a társadalmat, a politikát ráébresztteni arra, hogy itt bajok vannak. Ma talán nem is annyira az olyan megfoghatatlan fátumok közegében kellene beszélni szegénységről, mint a „globalizáció” meg az „értelmiség”. Manapság talán ideje feltenni azokat az illetlen kérdéseket, amelyekre szakszerű politikai, szabályozási, igazgatásszervezési és intézmény-menedzselési válaszokat lehetne találni. Nem könnyű ezeket a gyakorlatias technokrata kérdéseket megfogalmazni, de talán épp ma vagyunk a jó időpontban az ilyen kérdések feltételéhez, mielőtt még az EU új mágikus szavaival kell új misztikus fátumokat bevezetnünk (mint „kirekesztés”, „empowerment” és a többiek...).

Pusztán érzékeltetendő az ilyen kérdéseket irányát és műfaját, jeleznék néhányat közülük:

- Vajon mi indokolja azt, hogy ma a kereset nagyságához viszonyítva a legmagasabb arányú közterhek a legalacsonyabb jövedelmeket sújtják? Vajon lehet-e foglalkoztatást bővíteni, ha a bővülésre leginkább azokban a szolgáltatási ágakban volna elvileg mód, ahol képzetlen munkaerőt, alacsony béren, atipikus munkarendben dolgozó embereknek is jutna munka – ám nekik ilyen elvonások mellett egyáltalán nem éri meg (legálisan) dolgozni, és senkinek nem éri meg őket (legálisan) foglalkoztatni?
- Vajon fenntartható-e az, amit a Világbank (!) magyarországi szegénységriportja a TÁRKI adatai alapján 2000-ben állított, hogy az elvileg jövedelemtesztelt, szegényekre címzett önkormányzati segélyek hetven százaléka „elszíváro”, nem a szegényekhez jut? Ha nem, és a szegényekre jelenleg is szánt közpénzt a szegényekhez akarjuk eljuttatni, akkor ki és miképp fogja korlátozni az önkormányzatokat abban, hogy ezt a pénzt ne másra költse?

- Bár harminc éve minden politikai és szakmai program arról beszél, hogy az emberek lehetőleg ne a kissé kórházias-börtönös bentlakásos intézményekben próbáljuk meg ellátni, hanem otthonaikban, lakásaikban, családjuk környezetében – mégiscsak az történt, hogy az elmúlt tíz évben a házhoz szállított szociális szolgáltatások mértéke (úgy a gondozottak, mint a gondozók létszámában) a korábbiak negyven százalékára esett vissza, miközben a bentlakásos intézményi férőhelyek száma megduplázódott. Vajon elégséges-e szakmai kurzuslásokkal és politikai ráolvasásokkal megpróbálni hatni az ellátási szerkezet alakítására, vagy netán hathatósabb eszközöket is igénybe kellene venni?
- A létező szociális törvény számos szociális szolgáltatás üzemeltetését írja elő az önkormányzatok részére, ám gyakorlatilag egyetlen olyan önkormányzat sincsen az országban, amely valamennyi, a törvényben előírt szociális ellátási feladatát ellátná. A szolgáltatások körében számos olyan feladatot nevez meg a törvény, amelyet az erre kötelezett önkormányzatok 0-10 százaléka lát el. Kell-e csodálkoznunk azon, hogy ilyen feltételek mellett sokan nem jutnak hozzá azokhoz a szociális támogatásokhoz, amelyekről a törvény alapján szeretjük azt hinni, hogy léteznek?
- Nem lenne itt az ideje a szociális szakemberekre, intézményvezetőkre és hasonlókra nem misszionárius szent emberekként tekinteni, hanem tudomásul venni azt, hogy ők is csak az érdekeiket követik? Nem lenne itt az ideje a szofisztikált filozofálgatás mellett amolyan világos, számonkérhető, elvégezhető feladatok nyelvén is szót ejteni a szegénységről? Hogy úgy konkrétan, kinek mi lenne a dolga? És a felelőssége? Ma ugyanis ilyen feladatok sehol sincsenek megfogalmazva...

(Adatok, tendenciák, mobilitás)

10. tétel: A jövedelmek országosan reprezentatív méréséből származó adatok érvényessége korlátozott a legszegényebb régiókban. A szegénységből való kikerülés leírásához és magyarázatához kevés az a tudás, mely szerint az utóbbi időkben lettek olyanok, akiknek még kevesebb a jövedelmük.

A szegénység arcairól elég sokat tudunk a különböző kismintás, célzott vizsgálatokból és szociális munkások által dokumentált esetekből. Ezek a leírások nem teljesen fedik a reprezentatív jövedelemvizsgálatok megállapításait. Mindez nem jelentheti kritika alapját egyik „műfajjal” szemben sem, mindegyiknek van létjogosultsága. A TÁRKI adatfelvételének is vannak műfajbeli korlátjai, de ezt jó szívvel csak akkor mondhatja az ember, ha hozzáteszi, hogy a többi, általam ismert hasonló célú vizsgálatoknak még ennél is súlyosabb problémái vannak. Egyetértek Tóth István Györggyel, aki öniróniával többször is elmondta, hogy lehet, hogy a jövedelemfelvételek versenyében a TÁRKI vizsgálata csak harmadik díjra lenne jó, de egy ilyen versenyen nem osztanának ki első és második díjakat.

A TÁRKI műhelyvitáin többször elmondtam azt, hogy az átfogó felvételekből az első 10-20 százalékra koncentráló szegénységi elemzések már a mintavételtől kezdve viszonylag gyenge lábakon állnak. Minden, a teljes lakosságra vonatkoztatott reprezentatív mintának megvan az a sajátossága, hogy a minta „középre gravitál”, tehát

hogy alul és fölül „gyengébb”, mint középen vagy az egészre nézvést (a hajléktalan ki fog maradni a lakóhelyi mintából, a kastély elől meg az izomagyú őrző-védők fogják elhajtani a kérdezőbiztost). Na már most, hogy az ekképp az alsó és felső régiókban előálló hiba 1, 2, netán 5 százalékos, ez nem fogja nagyon lerontani az elemzést az egészre nézvést. Ez a hiba viszont 10, 20, 50 százalék is lehet az alsó vagy a felső 10 százalékra vetítve, ami azért döntő jelentőségű lehet, ha valaki az alsó vagy a felső 10 százalék szociológiai összefüggéseit akarja elemezni.

Ugyancsak erős kételyek merültek fel az alsó 10-20 százalék mobilitásával és fluktuációjával kapcsolatban. A TÁRKI-adatok a vártnál lényegesen nagyobb fluktuációt mutattak az alsó régiókból való kikerülésben, miközben soha nem dokumentálták azt, hogy milyen társadalmi dinamikák húzták ki az emberek bizonyos csoportjait a legalsó jövedelmi kategóriákból. Ebben a kérdésben a számomra legvalószínűbb magyarázat az, hogy semmi nem húzta fel őket, pusztán annyi történt, hogy mások mintegy „alájuk buktak”, és ők pusztán így kerülhettek ki az alsó, legszegényebb tizedből, ötödből.

Mindez nem csupán méréselméleti, technikai kérdés, hanem a szociológiai alapfogalmakat is érintő ügy. Ha „középrétegeknek” tekintjük azokat az aktív korúakat, akiknek korábban volt állásuk, munkájuk, jövedelmük, és azóta, már jó régóta nincs nekik ilyen – akkor mondhatjuk azt, hogy a „középrétegek” veszítették a legtöbbit, bár ennek nincs túl sok értelme. Részben mert nem tudjuk azt, hogy ők mennyire voltak korábban valójában a középréteg tagjai attól, hogy volt munkájuk és bérük a teljes foglalkoztatás időszakában. Azt meg viszont, például e nélkül is tudjuk, hogy bár akkor sokan közülük kevéssé voltak romák, inkább csak cigányok, ám ők már akkor is csaknem ugyanúgy szegények voltak. Meg ennek megfelelően, azt sem igazán tudjuk, hogy ők, akik ma a legszegényebbek, az ő szegénységük hogyan viszonyul a korábbi szegények szegénységéhez, és ha tudnánk is, azzal sem lennénk igazán kisegítve.

Szóval a magam részéről a legfontosabb körülménynek nem a kissé tisztázatlan tartalmú „ki a vesztes”, és „középen van-e még a közép, vagy már lent” típusú kérdések tisztázását tartom, hanem annak regisztrálását, hogy a szegénység, a magas szegénységi kockázatú csoportok szociológiai karaktere alapvetően megváltozott az elmúlt tíz évben. Mintegy befejeződött az az átrendeződés, amely már a nyolcvanas években megindult, és amely folyamat teljesen megegyezik azzal, ami a nyugati országokban tíz-húsz évvel korábban lezajlott. Ma a legnagyobb szegénységi kockázattal nem a jóléti államok klasszikus célcsoportjai (öregek, árvák-gyerekek, fogyatékosok) jellemezhetőek. Az ő ellátásukra, az ötvenes évektől kiépült, beérett rendszerek megfelelő védelmeket biztosítanak, még akkor is, ha e védelmi rendszereket is elérték a költségvetési stabilitást és állami kiadások csökkentését célzó szükség-szerű (vö. a korábban elmondottakat az aktív-inaktív arányok változásáról) reformok kurtító szelei. Az „új” magas társadalmi-szegénységi kockázatok kezelésére viszont nem eléggé jók a rendelkezésre álló eszközök. Sőt, talán a leíró koncepciók sem.

+1. *tézis* (következtetés): Ha netán lenne olyan szándék, hogy a magyarországi szegénység okát a globalizációban találjuk meg, akkor ezzel felmentéseket adhatnánk az eddigi és az ezután következő kormányok tehetetlenségéért. Én ezt nem tenném.

A legveszélyeztetettebb csoportok tehát a tartósan munkátlan (munkanélküli, inaktív, segélyezett, semmit sem kapó stb.) aktív korú generációk meg az ő gyerekeik. Innen fogva egy kis visszakanyar az első kérdéshez. Esetükben nem az az igazi globalizációs probléma, mint amiről a globalizáció kapcsán beszélni szoktak, hogy tudniillik őket a nemzetközi tőke, a multik és a New York–Tel Aviv-tengely lökte a szegénységbe. Esetükben az az igazi globális probléma, hogy a jóléti rendszerek, eszmények, intézmények világszerte teszetoszáznak és tehetetlennek bizonyultak abban, hogy épp olyan hatékony, jól működő, egyetemeken tanítható megoldásokat alakítsanak ki, mint amilyen elfogadottan rendben levő szisztémákat a második világháború után sikerült kialakítani az akkori, a háború utáni legmagasabb társadalmi, szegénységi kockázatok orvoslására.

Na már most, az ízlés dolga, hogy a szociális rendszerek világméretű inadekvát-ságát, mellélövéseit, rendszerszerű alkalmatlanságát ki mennyire akarja a globalizáció problémájának beállítani. Lehet akár annak is, hiszen világméretű, legalábbis a fejlett világot átfogó és megoldatlan szociális problémáról van szó, épp úgy, mint mondjuk az öregedés vagy a drog vagy a bevándorlók esetében. Ez akkor is így van, ha a mieinkénél sokkal okosabb és sikeresebb kormányokat, a problémákat bölcsében és hatékonyabban kezelő rendszereket is ismer a világ.

Én viszont arra hívnám föl a figyelmet, hogy az efféle problémákat kezelő politikai, közszolgálati intézmények működtetése ma a nemzeti kormányok dolga. Aki a problémák kezelését a globalizáció misztikus világába akarja transzcendálni, az előre felmentést ad minden hülye, tehetetlen vagy éppen tisztességtelen, erkölcstelen, rasszista politikának és nemzeti kormánynak. Mondván, hogy egyetlen kormány sem, no pláne a félperiférián egzisztáló bármely kis ország egyetlen kormánya sem képes egymaga gyógyírt találni a világméretű bajokra. Ennek a bölcs felismerésnek azért nem kellene föltétlen abba a felmentőn fatalista álláspontba torkollania, hogy „így azután, a nemzeti kormányoknak és politikáknak nincs is dolguk a szegénységgel...”

Szerintem volna. Nem is kevés. Még ha nem is feltétlen úgy.

(Annak kifejtésére, hogy hát akkor hogyan – arra itt most nincs mód, meg nem is biztos, hogy ki tudnám fejteni. Ötletem azért volnának.)

2002. április-május, Belgrád.

GLOBALIZÁCIÓ, RENDSZERVÁLTÁS, SZEGÉNYség – ÉS AZ ÉRTELMIség FELELŐSSÉGE

A globalizáció fogalmának több meghatározása lehetséges. Az *első* megközelítés szerint a globalizáció nem más, mint az erőforrások, jövedelmek, eszmék, kultúrák nemzetállami kereteken túllépő áramlása. A *második* meghatározás szerint (elsősorban Held–Mc Grew fogalmazza meg) globalizációnak nevezzük azt a történelmi folyamatot, amely úgy alakítja át a társadalmon belüli viszonyokat és tranzakciókat, hogy ezáltal az interakció és hatalomgyakorlás világrészeken átnyúló hálózatai jönnek létre. Ezt a hatalmi hálózatot nemzetközi, pénzügyi-gazdasági szuperstruktúrának nevezhetjük, melynek alanyai a világ legnagyobb pénzügyi centrumai, a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a rendiesen is egymáshoz kapcsolódó nagy multinacionális világcégek. *Végül* szokás globalizációnak nevezni a nemzetközi nagytőke és azzal adekvát neoliberális, angolszász kapitalizmusmodell korlátlan előrenyomulását (azóta, hogy az államszocialista rendszerek bukásával a mai újkapitalizmus rivális nélkül maradt). A három meghatározás nem mond ellent egymásnak, csupán a globalizáció sokrétű jelenségének más-más oldalára helyezi a hangsúlyt. Mostani gondolatmenetem szempontjából fejtegetésemben a középso, a hatalmi középpontú megközelítést tekintem elsősorban irányadónak.

Eszerint a létrejövő nemzetközi pénzügyi, gazdasági szuperstruktúra – mint minden gazdasági hatalmi centrum – kettős motivációjú képződmény. Egyfelől a termelés dinamizmusának motorja, másfelől kemény redisztribútor – a megtermelt javakat folyamatosan önmaga és a hozzá közvetlenül kapcsolódó társadalmi csoportok javára osztja újra. Valószínűleg ebből a kettősségből alakul úgy a világszegénység, hogy (a Világbank adatai szerint) az abszolút szegénység aránya csökken (miközben az abszolút szegények száma nő) – tehát a bővülő termelés eredményeinek egy része „lecsorog” az alsóbb társadalmi csoportok irányába –, ugyanakkor az egyenlőtlenségek gyors növekedése következtében a relatív szegénység aránya növekszik. Az egyenlőtlenségek nemcsak azért nőnek ugyanis, mert az erősek a verseny során folyamatosan győznek a gyengék felett, hanem azért is, mert a nemzetközi pénzügyi gazdasági szuperstruktúra tartósan az erősek javára és a gyengék rovására osztja újra az erőforrásokat. (Csak két adat ezzel kapcsolatban: 1. A nemzetközi kereskedelmi cserearányok [terms of trade] egyértelműen a perifériák, félperifériák társadalmait – és főként szegény rétegeit – sújtják. Ma a nem kőolajexportőr fejlődő országoknak kétszer annyi mennyiségű nyersanyagot kell exportálniuk, mint az 1970-es évek elején, hogy ugyanannyi készterméket importálhassanak. 2. Az adósságtörlesztés az adós országok exportjának általában húsz százalékát, Latin-Amerikában már több mint a felét köti le. Ezen értékek durván fele a tőkerész törlesztése, a másik fele kamat. Ha csak a kamatot vesszük, az is a GDP-jük öt-tíz százalékának kiszivattyúzását jelenti.)

A fenti értelmezés szerinti globalizációs folyamatok és a szegénység közötti összefüggés Magyarországon még erősebben érvényesül. A magyarországi újkapitalizmus létrejötté nem eredeti tőkefelhalmozás, hanem eredeti tőkeátcsoportosítás révén ment végbe. Lényege: a rendszerváltó Magyarország – és szinte az egész középkelet-európai régió – számára a nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra sajátos érdekeiből és érdekérvényesítési képességéből adódóan (a nagy rivális összeomlása után eme szuperstruktúra nem volt érdekelt a térség eredeti tőkefelhalmozása számára a helyi elitiek által *szabadon felhasználható* forrásokat biztosítani, sőt, abban volt érdekelt, hogy eme országok kényszerhelyzetükben egyoldalúan kinyíljának a centrumországok tőkebefektetései számára) nem álltak rendelkezésre a kapitalista fejlődés beindításához klasszikusan szükséges erőforrások. Ráadásul a nemzeti termék 1997-ig gyakorlatilag zsugorodott. Ezért *a gazdasági, politikai és kulturális elitiek felhalmozását döntően belső erőforrás- és jövedelem-átcsoportosítás révén lehetett csak biztosítani* (és csakis így lehetett előállítani azt az évi 2,5–3,5 milliárd forint profitot [a GDP durván 5–7 százalékát], melyet a hazánkban jelenlévő külföldi működő tőke repatriál). Ennek a folyamatnak a kárvallottjai a szociálliberális kormányzati ciklus alatt a középrétegek, 1998 után pedig a társadalom legszegényebb csoportjai voltak. Bár a szegénység kialakulása már az államszocializmus hosszú felbomlási periódusában megkezdődött, a politikai rendszerváltást követően a folyamat felgyorsult. A KSH adatai szerint az abszolút szegények aránya 10 százalékról mára 30 százalékra növekedett. A beindult gazdasági növekedés hatására az elmúlt néhány évben megkezdődött ugyan a szegénység mérséklődése, kialakulóban van viszont egy tartósan reményt vesztett, stabil *underclass* réteg, mely egyre inkább kívülreked minden társadalmi integrációs mechanizmuson.

A globalizáció és a lecsúszási folyamatok összefüggése az ehhez kapcsolódó folyamatokat vezérlő elitiek kiválasztódási mechanizmusában is tetten érhető. Kutatásaim szerint végül is a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra volt az a hatalmi tényező, mely a legradikálisabb neoliberalis fordulatot végrehajtó késő-kádári technokráciát már az államszocializmus bomlásának időszakában mint legjelentősebb társadalmi ellenelitscsoportot kijelölte, majd annak 1994–1998 közötti kormányzása idején radikális döntéseiben motiválta és megerősítette.

Szelényi Ivánék kutatásai első látásra cáfolják a neoliberális gazdaságpolitika és a lecsúszási folyamatok közötti pozitív összefüggést – sőt, határozott negatív összefüggést mutatnak ki. Régióink szinte egészére kiterjedő kutatásaik szerint azokban az országokban, ahol neoliberális reformokat hajtottak végre (Lengyelországban és Magyarországon), valamelyest csökkent azok aránya, akik helyzetüket 1988-hoz képest romlónak ítélik meg, míg a „neopatrimonális” rendszerekben a válaszadók élet-színvonaluk további számottevő romlásáról számoltak be.

A neoliberális fordulatot elkerülő országokban a lecsúszási folyamatok tehát erősebbek, mint az eme fordulatot végrehajtó nemzetgazdaságokban. Ennek oka az, hogy a globalizáció, a neoliberalizmus és lecsúszási folyamatok összefüggésrendszere jóval bonyolultabb, mint azt első látásra gondolnánk. Valószínűleg a következőről van szó: a nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra azzal (is) gyakorol nyomást a helyi elitekre a neoliberális fordulat kikényszerítése érdekében, hogy azoknak az országoknak a teljesítményét, amelyek elitjei eme fordulattól tartózkodnak – többek között nem nyitják meg feltétel nélkül a belső piacukat a

centrumországok gazdasági elitjei számára –, bonyolult mechanizmusokon keresztül a világpiacon leértékeli, ezzel összefüggésben magát az országot kirekeszti a nemzetközi tőkeáramlás mechanizmusaiból. (Így ezek az országok a vészes tőkehiány állapotába kerülnek, pontosabban maradnak.) Ily módon ezen országok elitjei még hatványozottabban csakis a társadalom többségétől való erőforrás-átszivattyúzással – a szegénység tömegessé válásának árán – tudnak felhalmozni, gazdagodni, mint azt Magyarország esetében láttuk.

A nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra és a közép-kelet-európai félperifériák kapcsolatának vázolt jellegzetességei Michael Hindley hasonlatát juttatják eszembe: „Történetünk az egyszeri szerencsejátékosé, aki mindig ugyanazt a kártyajátékot játszotta, és mindig veszett, azonban sosem panaszkodott. Még akkor sem, amikor barátai figyelmeztették, a játék hamis, azt csalók irányítják, abból a célból, hogy megfosszák őt a pénzétől. Csak annyit mondott gyászosan: »Tudom, hogy hamiskártyások, de ez az egyetlen játéklehetőség a városban.«” (Hindley 2002)

Feladatom az is, hogy válaszoljak a kérdésre, vajon van-e az értelmiségnek felelőssége a szegénységgel kapcsolatban.

Nem lenne helyes, ha bármely értelmiségi kötelességeket írna, írhatna elő más értelmiségiek számára. Korunkban az értelmiség minden korábbinál megosztottabb, tagjai a társadalmi hierarchia legkülönbébb szegmenseiben helyezkednek el, a hatalomhoz való viszonyuk is tökéletesen differenciált, egyéni életüket így a legkülönbébb élmények, benyomások övezik, melyekből a legkülönbébb motivációk, késztetések adódnak. Eme posztmodern, az értelmiség számára is szétfördézett világban válik csak igazán nyilvánvalóvá az a régi tétel, hogy nincs – nem lehetséges – értékmentes tudomány, értékmentes értelmiségi szerep. Amellett, hogy nem lenne jó, realitása sincs tehát annak, hogy bárki meghatározhassa „az értelmiség” feladatát, követendő útját.

A továbbható történelmi tradíciók bázisán a mai újkapitalizmus kihívásai ugyanakkor megszülik azt a kritikai értelmiséget, mely tudatosan vállalja a kívülrekedőkkel, a lecsúszókkal, alávetettekkel való szolidaritást. Ez az értelmiség tudatosan szakít tehát az értéksemlegesség ideájával, fő feladatának ezzel összefüggésben sem nem a médiumok, sem nem a szaktudományok piacaira való „termelést”, hanem a kívülrekesztettek hangjának megszólaltatását tekintik. (Ez nem jelenti azt, hogy elemzéseiben nem törekszik elfogulatlanságra, tudja azonban magáról azt, hogy ő a vizsgált társadalmi folyamatokat elsősorban *adott* társadalmi rétegek, csoportok szemszögéből vizsgálja, tökéletes elfogulatlansága ezért nem valósítható meg.) A kritikai értelmiség köre ma Magyarországon még szűk – de már fel-feltűnik a horizonton egy új, fiatal nemzedék, mely határozott felelősséget érez a kívülrekesztettekért, szegényekért, és nagyon valószínű, hogy ezen az úton el fog jutni a kritikai értelmiségi szerep felvállalásához, sőt megújításához is. (A társadalomilag, szociálisan érzékeny fiatal értelmiséget ilyen irányban fogják ösztönözni nemcsak egyéni élettapasztalatai, de a nemzetközi civil társadalmi mozgalmak – elsősorban a világ szegénységével közösséget vállaló globalizációkritikai mozgalmak – magatartásmintái is.)

Ugyanakkor a szegénységért akár tudattalanul is felelősséget érző értelmiségiek köre tágabb a kritikai szerepét tudatosan vállaló értelmiség körénél. Szeretnének va-

lamit tenni, de nehezen találják meg ennek útjait, eszközeit. Vannak, akik karitatív tevékenységet is folytatnak.

A segítség, a szolidaritás módját illetően nagy bizonytalanságot, tisztázatlanságot tapasztalok – és most már nem az egyéni gesztusok mikéntjére, hanem a probléma társadalmi szintű kezelésére gondolok. Ezek kiindulópontja a szegénység természetéről folyó nyílt és főként aktualizált viták elmaradása.

Hagyományosan a szociálpolitika és a szegénypolitika szembeállításaként írható le az a dilemma, mely egyfelől a szegénységnek és más deprivációknak a többség problémájából való levezetése és kezelése, másfelől mindezen bajok lokális, egyéni problémaként való tételezése és megoldása között feszül. (Az átfogó megközelítési módot nevezem társadalmi, a lokálisat szociális érzékenységnek.)

Számomra Ferge Zsuzsa írásai világítják meg legplasztikusabban a kétfajta attitűd közötti különbséget: Ferge megfogalmazásában a szociálisan érzékeny elit a relatív egyenlőtlenségekkel összefüggő szegénységet nem vagy kevéssé érzekeli problémának. Zavaró, kezelendő jelenségnek az abszolút, létfenntartási küszöb alatti szegénységet tekinti. Célja az, hogy ezt enyhítse. E törekvéseiből következően a szegénység egyéni problémaként jelenik meg. Ebben a megközelítésben a szegénység előfordulásáért való felelősség részben vagy egészben az egyénre hárul. „Ilyenkor nem úgy merül fel a kérdés, hogy nincs-e például a gazdaság működésében valami zavar, ami miatt emelkedik a munkanélküliek száma, hanem úgy, hogy egyesek miért *nem képesek* munkát találni, mások miért *nem hajlandók* munkát vállalni. Nem úgy merül fel a kérdés, hogy nincs-e hiányosság a társadalmi elosztás–újraelosztás elveiben vagy rendszerében, ha számos sokgyerekes családnál vagy idősnél súlyos megélhetési gondok tapasztalhatók, hanem úgy, hogy nincs-e ezen családok vagy öregek magatartásával valami baj... A segítségre szoruló egyének magatartása ezért ellenőrzésre szorul, és ez szükségképpen vezet a segítségre *érdemesek*, valamint a segítségre nem méltók, *érdemtelenek* megkülönböztetéséhez.” (Ferge 1998)

A szegénypolitika lényegéből fakadóan elkülönítő, autonómia-korlátozó és egészében negatívan diszkrimináló, gyengíti a társadalmi kohéziót, szolidaritást. Mert élesen elkülöníti egymástól a támogatottakat és nem támogatottakat, ellenérzéseket, gyakran faji előítéleteket keltve az előzőekkel szemben, elsősorban a már nem támogatott és gazdaságilag legkevésbé erős társadalmi rétegekben. Megítélésem szerint erről (is) szól a Magyarországon erősödő cigányellenesség.

Másfelől a szegénység, lecsúszás atomizált kezelése erősíti a szegények, lecsúszók atomizálódását, gyengítve annak az esélyét, hogy effektív szolidaritás alakulhasson ki közöttük.

A probléma kezelésének lehetséges kiindulópontját Ferge Zsuzsa a következőképpen fogalmazza meg: „A társadalompolitika (szociálpolitika – Sz. E.) hátulütője az lehet, hogy miközben a szegénység ellen sikerrel lép fel, elfelejtkezik a szegényekről. A szegénypolitika hátulütője az, hogy miközben a szegényekkel törődik, elfelejtkezik a szegénységről, sőt ezt esetleg tartósítja. Kézenfekvő lenne olyan együttes alkalmazásuk, hogy csak mindkettő előnye érvényesüljön. Ezt roppantul megnehezíti, hogy két ellentétes társadalomszemléletből indulnak ki, s így az egyik szinte óhatatlanul kiszorítja a másikat. Arra azonban talán lehetőség van – és valószínűleg erre érdemes törekedni –, hogy a viszony- és rendszerfejlesztő társadalompolitika kiegészüljön egy olyan új szemléletű gyakorlattal, amely a rendszerek által nem ke-

zelt problémákra válaszol, de az állampolgári autonómiákat nem korlátozza.” (Ferge 1998)

Végül, de az előzőekkel szoros összefüggésben meggyőződésem, hogy a szegénység ügyét nyíltan felvállaló kritikai értelmiségnek nem a gazdagok szegények iránti együttérzésének élesztgetése, hanem a társadalmi tagságból következő szociális jogok minél szélesebb körű kiterjesztése melletti folyamatos kiállás az alapvető feladata. A társadalmi szolidaritás nem leereszkedést, kegyek nyújtását, hanem egyenrangú állampolgárok kölcsönös egymásra utaltságából fakadó attitűdjét, magatartásformáját jelenti. Vagyis a társadalom kötvőszövetét.

Irodalom

Ferge Zsuzsa (1998): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Kávé Kiadó

Hindley, Michael (2002): Az egyetlen játéklehetőség a városban? *Eszmélet* (50)

ABSTRACTS

Zsuzsa Ferge

Social Structure and Inequalities in Old Socialism and New Capitalism in Hungary

The structure of state socialism was stifled by totalitarian power yet inequalities persisted. The stratification by the 'character of the work done', a combination of power/authority, knowledge, working conditions etc. was veiled by the official ideology about the near-equality of two 'classes' and about the abolition of poverty. Social inequalities were studied in the 1960s and 1980s in these terms, showing a structure that was shifting upwards in two decades, where social distances decreased in some respects, but where the reproduction of inequalities already started, and the lack of freedom was increasingly keenly felt. The structure of new capitalism seems to be based on capital ownership and the position on the labor market, though the old professional categories still have some validity. The new structure produces much larger inequalities and new forms of poverty. The threat of lasting poverty and exclusion looms large.

Júlia Szalai

Social Outcasts in 21st Century Hungary

Part One of this study summarizes the general view of poverty since the political regime changed, and the practical consequences. The previous regime's denial and hiding of the poverty issue has had several effects. One is that poverty is considered foreign to the system, simply the fallout of economic crisis, and therefore transitional. The belief in its transitional nature has covered up the difference between mass *impoverishment* and lasting *poverty*, which always existed, is becoming increasingly serious, and can easily escalate into permanent exclusion. The need to dismantle an overcentralized state is a major reason why the poverty problem has not been understood. Public expenditure can be reduced with little resistance if only those 'who really need it' are assisted. This policy suggests that poverty is 'accidental' and individualized, and that the victims can be blamed. Another, more practical consequence has been the segregating effect of separate institutional poverty management. Institutional reforms have created a huge network of decentralized institutions, which have cut off poverty from other social problems. The social nature of poverty has thus been hidden under the guise of individualization as well as by transferring management to small communities. At the same time, these measures have anchored lines of demarcation between mainstream society and the poor. Part Two of the study focuses on the internal stratification of the poor. The result of impoverishment is that there is now a mass of income-poor people (retirees, low-income families, parents of young children), whose problems are 'only' ones of distribution. Since their bonds to mainstream society have not been fatally injured, their situation could be resolved with money

and economic expansion. The other group of the poor are the long-standing, extremely poor. They are in a consolidated state of poverty from which escape is almost impossible. As individuals, people without families, or whose families are in a state of collapse, are in particularly dire situations. Others, who are unskilled and come from less competitive strata and have been driven off the increasingly limited labor market to lock themselves into the underground economy, are in a similarly ominous position. There are also two groups that are collectively poor. It is almost impossible to break out of tiny pockets of isolated settlements and of regions particularly depressed by mass unemployment. The other collective is made up of the victims of the dead-end of forced assimilation, primarily the Roma poor which make up 60–80 per cent of the Gypsy population.

Éva Havasi

Poverty and Exclusion in Contemporary Hungary

The paper analyses multi-dimensional poverty also called exclusion with the help of a large national sample. The paper shows the long-term trends covering three decades of increasing income inequalities, the decade-long decrease and slow upturn of personal incomes, and the changes in various poverty measures. The second part offers an approach to multiple deprivation or exclusion as the simultaneous presence of various aspects of objective and subjective poverty, and gives an account of the situation of the families that may be considered excluded. The third part analyses the dynamics of poverty as a lifetime and as a shorter-term experience, and also the future expectations of the poor. The conclusion is that there is a small and not very visible group split off the 'first society' that, without public help is condemned to lasting exclusion.

János Ladányi–Iván Szelényi

The Nature and Social Determinants of Roma Poverty – A Cross-National Comparison

This paper is based on data from the survey "Poverty, ethnicity and gender in transitional societies" carried on in 2000 in six Central and East European countries. The paper focuses on three of them (Bulgaria, Hungary, and Romania) with a significant Roma minority. The first part presents the recollection of Roma and non-Roma about their poverty experience before 1989, and the second part reviews evidence about the impact of the changes. The situation of the majority of both groups seems to have deteriorated but decrease is much stronger in case of the Roma. The third section offers an overview of cross-national and inter-ethnic differences in living standards in the year 2000. In a cross-national perspective both groups seem to fare better in Hungary than in the other two "neo-patrimonial" systems, but the difference between the Roma and the non-Roma is everywhere significant. The fourth section assesses how various new capitalist countries deal

with the challenge of new poverty and under what circumstances – if ever – can one meaningfully apply the concept of the "underclass".

Ágnes Darvas–Katalin Tausz

The Poverty of Children

We investigated the poverty of children by means of a sample covering only the poorest third of the population. Our starting point was that children have special needs that differ from those of adults, and that the degree of satisfaction of those needs determines to a large extent the quality of their life and their future life chances. The results show that within the poor population the children in the most disadvantaged situation are those who live in Budapest, who live in families without an active earner, and the children of the Roma. The difference between the poverty of children living in the capital and in villages is significant despite the fact that on the national level the income level of the capital is higher than in the villages. Two factors that were expected to be significantly influencing need satisfaction, namely the age of the children and the number of children in the household do not seem to differentiate significantly the poor population. The majority of poor households with children get some social benefits but the level of the benefits is too low to significantly improve the situation.

Ágnes Simonyi

Rural and Urban Families on the Periphery of Society

The paper analyses the experiences of case studies with 120 families that belong to those who were hit hardest by the economic and social transition. The steadily disadvantageous situation of these families can be traced back to the labor market processes. Despite decreasing unemployment figures and several labor market programs there are still large groups – young people, women with small children, elderly middle-aged persons, the Roma – who can hardly reintegrate into permanent employment. For these people no good choices exist between low wages of available and often uncertain, formal and official jobs and between the irregular incomes from casual, precarious work supplemented with social allowances and benefits. The mobilization of all family resources, including often the work of children, may help to overcome daily problems of subsistence, however their family system is often in danger. Market instability, the loss of continuous income, health problems, tensions and emotional crisis situations often jeopardize the daily conduct of life, housing conditions and the future of children. In the lack of other subsistence strategies and family models this instability is going to be reproduced by the younger generations.

Ödön Éltető–Éva Havasi

Impact of Choice of Equivalence Scale on Income Inequality and on Poverty Measures

The authors present the theoretical bases and the results of an equivalence scale developed recently in the HSO. The paper shows how the income distribution and various measures of income inequality are affected by the choice of the equivalence scale. The authors investigate the impact of this choice on the phenomenon of poverty. According to the authors' opinion no global, generally applicable equivalence scale can be constructed because an appropriate scale is largely determined by the country's special circumstances. In order to change the present Hungarian practice they suggest not only professional, but also political consensus, because the choice of the equivalence scale can be advantageous for certain social groups, while disadvantageous for others.

Zsolt Spéder

Poverty in Hungary – Using the Concept of the Proportional Deprivation Index

The author summarizes the results of employing a new method, the proportional deprivation index (PDI). The novelty of the approach is the weighting of deficits in specific dimensions. The PDI takes two things into account: the lack of living condition components owing to scarcity of resources and the importance people attach to the lack of these items. According to the author's opinion the central components of this new concept may play a part in the empirical analysis of the problem of exclusion vs. integration. On the basis of the comparison of deprivation and income poverty and the analysis of these according to various socio-economic factors the author concludes that the investigations based on disparate concepts have led to very similar results. However, certain dissimilarities are also observable, thus the simultaneous application of the concepts may/will provide a more differentiated and nuanced understanding of poverty and disadvantage.

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kézíraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájlt flopin MS-Word for Windows 6.0 (vagy frissebb verziójú) formátumban, továbbá közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail) is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967: 35);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979: 35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket, Irodalom címmel. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája folyóiratunkban a következő:

- (a) könyv: Szerző(k) (megjelenés éve): A mű címe. A kiadás helye: a kiadó neve;
- (b) folyóiratcikk: Szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. A folyóirat neve, az évfolyam sorszáma (a szám sorszáma): a cikk kezdő és befejező oldalszáma;
- (c) gyűjteményes kötetben szereplő cikk: A szerző(k) neve (a megjelenés éve): A cikk címe. In A gyűjteményes kötet szerkesztőjének neve (szerk. vagy ed(s) vagy Hrsg.): A kötet címe. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

Példák:

- (a) Nagy János (1999): *A kert*. Budapest: Kertész Kiadó
- (b) Nagy János (1999): Hogyan öntözzünk? *Kertészet*, 25 (2): 23–35.
- (c) Kis Béla (1999): Mire jó a kapálás. In Nagy János (szerk.): *Kertészkedjünk!* Budapest: Kertész Kiadó, 89–101.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 25. SZÁM 2002. 3. SZÁM

Tartalomjegyzék

Franciaablak

Thomas Bénatouil: Kritikai és pragmatikus szociológia. Néhány olvasási alapelv

Vidék

Csurgó Bernadett: Gazdaasszonyok és farmerfeleségek. Családi gazdálkodás Mezőtúron

Leveleki Magdolna: Az iparosodottság és a kisvállalkozói sűrűség néhány összefüggése

Értékrend

S. Molnár Edit – Kapitány Balázs: Gyermekcentrikus érzelmek és egyéni célok, vágyak viszonya.

Észjárások

G. Fodor Gábor: A „politikai gondolkodás vizsgálata” mint autonóm „módusz”

Szerzőink

Ferge Zsuzsa
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Szalai Júlia
MTA Szociológiai Intézet

Havasi Éva
Központi Statisztikai Hivatal

Ladányi János
Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem

Szelényi Iván
Department of Sociology, Yale University

Darvas Ágnes
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Tausz Katalin
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Farkas Zsuzsanna
Eszterházy Károly Főiskola Alkalmazott Pszichológia és Szociológia Tanszék

Simonyi Ágnes
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Medgyesi Márton
TÁRKI

Éltető Ödön
Központi Statisztikai Hivatal

Spéder Zsolt
Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet

Krémer Balázs
szociológus

Szalai Erzsébet
MTA Politikai Tudományok Intézete

Contents

Foreword	5
----------------	---

STUDIES

Zsuzsa Ferge: Social Structure and Inequalities in Old Socialism and New Capitalism in Hungary	9
Júlia Szalai: Social Outcasts in 21 st Century Hungary	34
Éva Havasi: Poverty and Social Exclusion in Contemporary Hungary	51
János Ladányi–Iván Szelényi: The Nature and Social Determinants of Roma Poverty – a Cross-National Comparison	72

LIFE SITUATIONS

Ágnes Darvas–Katalin Tausz: The Poverty of Children	95
Zsuzsanna Farkas: General Survey of the Northern Hungarian Poor Children' School Life	121
Ágnes Simonyi: Rural and Urban Families on the Periphery of Society	131
Márton Medgyesi: Living in Straited Circumstances in Old Ages: The Income of Elderly in the Nineties	143

METHODOLOGICAL ISSUES IN POVERTY RESEARCH

Ödön Éltető–Éva Havasi: Impact of Choice of Equivalence Scale on Income Inequality and on Poverty Measures	157
Zsolt Spéder: Poverty in Hungary – Using the Concept of the Proportional Deprivation Index	171

FORUM

Balázs Krémer: Three Questions, 10+1 Theses – on Poverty and Globalization	190
Erzsébet Szalai: Globalization, Change of Regime, Poverty – and the Intelligentsia's Responsibility	203

ABSTRACTS	208
-----------------	-----

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747 fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>
<http://www.mtapti.hu/mszt>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

